||श्रीः ||

व्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला
२७

दुर्गासप्तशती

दुर्गाप्रदीप गुप्तवती चतुर्धरी शान्तनवी नागोजीभट्टी
जगच्चन्द्रचन्द्रिका दंशोद्धार इति
सप्तटीका

इयं
औरङ्गाबादनगरस्थ औदीच्य सहस्त्रज्ञातीय
पं॰ व्यङ्कटरामात्मज हरिकृष्णशर्मणा
संगृहीता

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

THE

VRAJAJIVAN PRACHYABHARATI GRANTHAMALA

27

DURGĀSAPTAŚATĪ

WITH SEVEN SANSKRIT COMMENTRIES

DURGĀPRADĪPA : GUPTAVATĪ : CATURDHARĪ : ŚĀNTANAVĪ : NAGOJĪBHATTĪ : JAGACCANDRACANDRIKĀ : DAṀŚODDHĀRA

Edited by:

Hari Krishna Sharma

Published by :

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U. A. Bungalow Road, Jawahar Nagar,
Post Box No. 2113
Delhi-110007
Phone : (011) 23956391

Also available at :

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
Chowk, Post Box No. 1069
Varanasi-221001
Tele : (0542) 420404

•

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K 37/117, Gopal Mandir Lane,
Post Box No. 1129
Varanasi-221001
Tele : (0542) 335263

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage or retrieval system, without prior permission in writing from the Publishers.

Printed at :
A.K. Lithographer
Delhi

INTRODUCTION

'Śakti' appears as the benign Mother, creating and protecting the whole universe. This universal motherhood of 'Śakti' is, in particular, an aspect that has rendered 'Śakti-tattva so impressive aad agreeable an idea as to command itself at once to all humanity. There is evidence to believe that 'Śakti', either as the great Mother or the goddess of victory, was worshipped by most of the primitive peoples in old days.

'Śaktism, like 'Śaivism and Vaishnavism, is one of the ancient religions of India. The worship of 'Śakti' as a supreme divinity, has long been in vogue in this land. It cannot, however, be definitely stated when this 'Śakti cult' came into existence, and how the different manifestations of 'Śakti' were developed into the deities of popular worship. It is no doubt true that the personification of 'Śakti' was already an accomplished fact when people took to ,Śakti'—worship in its present form. The conception of 'Śakti' as all-powerful Divine Mother, is essantially Indian and can be traced back to a much older period that of the Purāṇas and the Tantras, though these are credited for building up the main structure of Śaktism.

The connotation of the term 'Śakti' is so complex and multifarious that a definition cannot be ingeniously framed. The existence as well as importance of 'Śakti' is admitted by all. The scope of 'Śakti' comprises both, the internal and the evternal world. The Tantras have exalted 'Śakti' in the highest possible terms, and have personified 'as the great Mother. The 'Śākta creed, as postulated by the Tantras, tends to make the world an embodiment of Śakti. Śakti is said to be the ultimate reality that lies at the background of all phenomena. It is held that things have their origin in Śakti and dissolve into the same on the destruction of their finite forms. Śakti is eternal and infinite, having neither begining or end. It is often styled Ādyā Śakti i.e, the primordial power out of which the world has evolved.

The main point where the Śāktas have differred from others in their outlook and interpretation of Śakti, is sufficiently clear. The Śaktas have assigned to Śakti a far-reaching

significance, maintaining a position not compatiable with the idea of those, that look upon 'Śakti' purely from the secular point of view. The whole world, it is maintained is the manifestation of 'Śakti'. All that we see is made up of 'Śakti', all that moves and breaths is a display of 'Sakti'. 'Sakti, as we have been contending all along, has both transcendent and immanent character. There is inexhaustible stock from which evolves all that possesses power. If a synthesis of all phenomena, whether dynamic or static, was ever possible, we would have certainly found out a region of absolute 'Śakti'—a region where 'Śakti' is free from all limitations of time and space. This will lead us to the conviction of a 'Being', so perfect and complete as to possess all varieties of 'Śakti. That being is rightly called Sarvaśakti and, paripurna Śakti' by the Vedantins. Fulness of power is said to be an outstanding feature of that Almighty. The Śaiva teachers have raised the position of Śakti to a great height by postulating the theory शक्त्यश्च जगत्कृत्स्नम्' i. e. the whole universe is verily the manifestation of Śakti. Closely connected with this proposition is the view point of the Tantras. It is emphatically asserted that the Mahāśakti transcends the limits of time and space, and that the visible World is only a materialised reflection taken from 'Śakti' that permeats all. When we speak of the dependence of matter on 'Śakti, and ordinarily perceive that all matters involve some degree of Śakti or activity, we come to the point that Śakti lies hidden at the root of all things.

A lofty conception of Śakti as we have just reviewed come, to act upon the religious susceptibilities of the Indian mind. This all-pervading aspect of Śakti with the deep impression, it left upon the religious attitude of life, gave birth to a system of sacred faith—a faith which claims 'Śakti' as the highest divinity and counts the largest number of adherents in its fold. Śakti was conjured up with all reverence and devotion. Time came when Śakti as the Benign mother, began to be worshipped in her various forms by large section of the Hindu community. A sacred and severe atmosphere, favourable to the growth of the Śakti-cult, was thus gradually created in this proverbial land of religions. The worshippers of Śakti arc supposed to be living in a world, where Śakti is the sovereign ruler.

A pure vision resulting from Sādhanā is said to be necessary to grasp the ultimate nature of Śakti. Śakti is not a lifeless abstraction or a grosser kind of kinetic energy. It is what constitutes both, the subjective and the objective world of ours. The mind with its triple function of thinking, willing and feeling, is a great centre of Śakti; and it is aptly described

as Mānava Śakti—though found in a substance, inert as we call it, Śakti means a living force—the spirit that moves in us all. One that dwells in all, in the form of Cit or chaitanya is considered to be the perfect type of Śakti. What pre-eminently appealed to the Śāktas is this sublime aspect of Śakti.

Let us start with the earliest period of Indian History]and see how Śakti appealed to the primitive mind. Śakti occupies a considerable place in Vedic literature, particularly in the characterisation of gods. The devatās described in the Vedas are all embodiments of Śakti. Each and every god represents a kind of power which is peculiar to him 'देवात्मशक्ति स्वगुणैर्निगूढाम्' has also been assigned to each of them. Indra, for instance, is a powerful god, being disperser of clouds and wielder of thunderbolts. Any deed which requires considerable strength for its accomplishment, is said to be the work of Indra. How one god Varuṇa assumes different forms by virtue of Śakti has been stated in an exceedingly beautiful way. (AV. XIII/ 3/3) Visnu is another mighty god whose wonderful powers are narrated in eulogistic language (RV, I/21/15). If godhead brings with it any idea of superiority or greatness, it is certainly due to our fond supposition that gods are definitely supperior to us in power and that they are masters of our destiny. It is Śakti that had made the gods what they are. Naturally we are inclined to show respect to one, who is in possession of a great amount of power. In this natural inclination or spontaneous attitude of our mind, one will find the true beginning of Śakti-worship, as portrayed in the vedic hymes. Thus we may be allowed to say that, all that is great and sublime, mighty and magnificient, charming and wonderful, is only the manifestation of Śakti. The greatness of divine power has been the main theme of a hymn of the Ṛgveda (RV III/4/15). It was felt that some amount of potentiality; some invisible force; setting everything to motion, lies behind the veil of nature.

In all the Purāṇas, lot of information has been given about the cult of Śakti. It is in this literature that the glory of the goddess is revealed in its fullest form. The female principle, finds important place in Vaisnavism, as the consort of Viṣṇu. In Śaivism, she is the wife of Śiva or Rudra as Pārvati and Rudrāṇī etc. She is also independent goddess as Durgā, Kātyāyani, Mahisha-mardini and is identified with the supreme reality viz. Brahman. She is the source of creation, maintenance, destruction and development of this world.

As a demon-slayer goddess or saviour goddess, Durgā is equipped with many arms, a feature which is totally absent in the concept of Pārvati and Umā. Umā is extremely

homely as the daughter of Himvān, wife of Siva and mother of Kumāra Kārtikeya. It is interesting to note that the earlier purāṇas viz. the Vāyu Purāṇa, the Brahmāṇḍa Purāṇa, the Matsya Purāṇa and the later Purāṇas like Kūrma Purāṇa, Śiva Purāṇa, Garuda Purāṇa etc. do not lay great emphasis on the demon-slaying concept of goddess and her terrible forms. It is in the Mārkandya Purāṇa, the Varāha Purāṇa and the Śākta Purāṇas viz. the Devi Bhāgavat Purāṇa the Devi Purāṇa and thc Kālikā Purāṇa etc. that we have predominantly her terrible demon-slayer forms represented as Chandikā, Kaushiki, Kālī Durgā etc. The goddess Kausiki was probably associated with Kushika tribe and later on was identified with Chandikā. In the Mārkandeya Purāṇa, she emerged from the limbs of Pārvati and the latter turned black and was called Kālikā, dwelling in the Himalayas. In another episode, Kālī emerged from the forehead of chandikā.

In the epics and the Saptaśati we find the goddess associated more with Visnu than Śiva. She is called Yoganidrā of Viṣṇu. It seems a later development that the concept of Śakti came in close association of Śaivism and she was identified 'one' with Śiva either as his wife or his energy. The goddess like Ambikā, Aparnā, BhadraKāli, Durgā, Kāli, Umā etc. were of Śaivite affiliation but later on these all had been identified with the supreme goddess of the Śāktas. These goddesses are generally identified as the fierceful goddesses, and maintain the law and order of the world.

The Devi Māhātmya forms part of the Mārkandeya Purāṇa; one of the oldest Purāṇas, which was compiled and edited in its present form in the Gupta period. The Devi Māhātmya is a complete book consisting of 13 chapters, also named as Saptaśati or Chandī. Indian religious tradition by common consent bestowed to this book, the status of a scripture of the highest sanctity. The text is of deep soul-stiring value in which the supreme principle of Reality has been evoked and glorified under the name of Devi. This is an elaboration of the concept of Devi of the Vedic doctrine, an all-powerful Goddess of Supreme trancendence.

The text of SaptaŚati speaks of the goddess chandī, who represents a consolidated idea of different aspects of the divine truth as divine power. The Mother goddess identified as Durgā or Pārvati is associated with the Himālayas. As all ancient Indian Tradition goes, Umā, the ancient Mother goddess is always depicted as a mountain goddess. Though she is mainly associated with the Himālayas, but as her famous epithet 'Pārvati' means belonging to the mountains, she is also associated with other mountains viz. Kailasha, Vindhya and Mandara etc.

The most striking feature of Saptaśati is that the Mother goddess is depicted primarily as a war-goddess. She incarnates herself on earth at various crucial moments, in order to destroy the demons, who were formidable challenges to the people and the gods. Indeed, in her perfect nature, she has been described as the most beneficient one, but her fierceness as a martial goddess, dominates in the main episodes and we always find her killing the demons and the wicked persons. This tradition of the fierce goddess, equipped with the sharpest weapons and revelling in her terror-striking war-cries, deflnitely is a different tradition from that of Pārvatī or Umā, whom we always find in an altogether different setting. Surprisingly enough we do not find the name Umā in whole of the text. Exen the epithet pārvati is rarely used, only in the sense of a goddess residing in the mountains.

This Devi Māhātmya exists as an independent scripture, though originally it formed part of the Mārkandya Purāṇa. It is the fruit of the highest poetic inspiration and overloving devotion of a highly concentrated soul. Devi is the Divine supreme goddess or Supreme power. She is the mother, who creates the world and all the creaturs. The great god and the great goddess—Mahādeva and Mahādevī, represent the two aspects of a single cosmic reality, who is supreme and trancendent in its absolute form, but is immanant at all levels in its manifestations. Such frank invocation of the female energy is seldom seen anywhere in the world.

The name of the author of this text has been withdrawn from us and as part of the great Purāṇa. The text now belongs to all the people or to the entire Indian culture. All denominations have paid their homage to this text, which on the devotional side ranks as high as the Bhagvadgitā. The able composer of this poem was also possessed of a dynamic, almost modern mind, having an interpretative genius in keeping with the resurgent spirit of golden age of Indian History. This is evident in the brilliant invocation contained in chapter V, where he speaks of the great goddess in terms of human values e.g. the divine power is called Viṣṇu-māyā, as Consciousness, Intellect, Sleep, Hunger, Death, Desire, Forebearance, Birth, Modesty Peace, Faith, Beauty, Prosperity, Livelihood, Memory, Compassion, Contentment, Error and also the great principle of Motherhood. This is an illustrative list presenting the human form to these life-principles, originating from a divine source and descending to the level of material manifestation. She is divinity whose heart is intent on the good of all the three worlds.

Pargiter thinks that as far as the Devī Māhātmya is concerned, it seems that it was orginally written as a self-sufficient text of independent nature and then it found its way into the Mārkandya Purāṇa. The real speaker of this portion (Ch. 84-93) is Rishi Medhāh and the listeners are King 'Suratha' and Vaishya 'Samādhi'. Mārkandya has been brought in as a formal reciter. This portion of the Purāna has as all along the characteristic features of an independent treatise. Having the framework of a story and the kernel of a metaphysical discourse. The plot is divided into three parts based on the three fold feats of the goddess. It is an exceptionally purposeful document of an internal unity, an integral character and the outcome of distinctive poetic excellence, not met with elsewhere in this Purāṇa.

The text of Sapta Sati as available to us, seems to be an excellent literary creation of the Gupta age. There are several indications i.e. religious, iconographic and cultural traits which go to prove that the text is the product of Gupta age. So far as the religious background is concerned, the SaptaŚati although rooted in Śakti-worship is soaked throughout with the broad spirit of tolerance and understanding inculcated by the Bhāgavatas. It is conceived from begining to end, in the living spirit of synthesis. Various gods, like Viṣṇu, Siva, Śakti, Ganesh, Sūrya, and many other deities were accepted with utmost joy and electicism. For example, the goddess is conceived of as Māyā of Viṣṇu (5/6, 5/14). In an excellent hymn, addressed to Nārāyanī (ch xi), the Śakti of Nārāyaṇa is identified with Kātyāyanī (11/1) and she is actually called vaishnavi 'Śakti'. In chapter IV, she is addressed as Durgā, Śrī, Gaurī, at one and the same time in a single verse (4/10). In Sapta Śati the goddess is invoked as त्रयीदेवी and the repository of Rik, Yajus and Sāma in the form of Śabda (4/9).

The iconographic evidence furnished by the SaptaŚati, for fixing the chronology is also very pointed. The buffalo demon Mahishāsura has been shown emerging in half-human form, from the half-severed animal throat, pierced by the great goddess. The Asura fought with the goddess in this particular position to which a reference is found in the verses (3/37-39). This special form of the image appears particularly in the Gupta period for the first time. In the Kushan period, images of Mahishāsura-mardini, represent Mahishāsura in the form of buffalo, being trampled by the goddess, but none of the image depict the severed throat of the animal or his human form coming out of the throat. This we may call as अर्धनिष्क्रान्त form, as our text says—it was only portrayed during 4th Century and onwards.

The another argument from iconographic point of view is rooted in the description of the Sapta Mātṛkās. who are said to be the auspicious manifestations of the goddess (12.13). The idea of seven-mothers was first time conceived iconographically in the Kushan period. These mothers were known as divine female figures with their right hand raised in अभयमुद्रा and holding Kamandlu in left hand, without any distinguishing symbol or vehicle. But as we come to the Gupta period, the distinct Vāhanas and Āyudhās of the different Mātṛkas begin to appear. In this text the Sapta-Mātṛkas are described Twice (Chapter eight and eleven) in the following manner :—

1. *Brahmīṇi* : She is called the Śakti of Brahmā, riding on a Vimāna borne by Hansas, holding a rosary and Kamandalu in her hands (8/14) & (11/13).
2. *Māheśvari* : She is having a form of Śiva and addorned with a Chandra-lekhā ornament, wearing bracelet of snakes, riding on a bull and holding a trident (8/16) & (11/14).
3. *Kumārī* : She is Holding a Śakti (a weapon) in her hand and rididing on a peacock (8/17) & (11/15).
4. *Vāiṣṇavi* : She is Seated on Garuda, and holding Śankha, Chakra, Gadā, and Sword (8/18, 11/16) in her hands.
5. *Vārāhi* : She is of the form of Vishnu's Yajna-Varāha i.e. Boar-faced, holding a Mahā-chakra in her hand and lifting the earth on her tusk (8/19 & 11/16).
6. *Nārsimhi* : She is having the form of Narsimha and shaking her means (8/20 & 11/18).
7. *Aindri* : She is having a form of Indra and holdling a thunderbolt in her hand, wearing a Kirita on her head, seated on an elephant and having thousand eyes. (8/21 & 11/19),

All these goddessess are said to be the different manifestations of Nārāyani and representing the symbols and Āudhās of their male counterpart deities. The forms of these goddesses, as given in our text, point out definitely to the post-Kushana period. Possibly our text might have given the incentive to the artists or image makers. Among the motifs a reference is made to an umbrella, given to the gooddcss by varuna, making a shower of gold (5/52), as well as the reference to *Nāgahāra* ornament given by Śesha to the goddess—point out the period of the Imperial Guptas.

The composition of SaptaŚati draws attention to several elements of the worship of the goddess as if several streams had mingled in making up a document of rare beauty and synthesis. Firstly it accepts the ancient vedic traditions in the form of Vāc and trayī-vidyā.

Secondly the philosophical doctrine of the Sānkhya system i.e. prakṛti, supreme Nature, manifesting as the three guṇas, has been accepted as an essential form of the goddess. By saying the goddess as BrhmaVidyā of the Vedāntins. the goddess is said to be the cause of Mukti and the ideal, which the Yogins with their well-restrained senses desire to know. The trend of Purāṅic thought is completely reflected in this poem when the goddess is called as Lakshmi, Saraswatī and Durgā as the form of the three energies of God Vishnu, Brahmā and Śiva. She is identified with the seven Mothers, whose worship had come down from the earliest times and found its fresh elaboration in the Purānic religion. A fourth trend of Devi worship was taken from the prevailing local cults in which the goddess was worshipped with local traits. An actual reference to Bhimā Devī, Śākambhari, Śatākshi and Bhrāmarī made in this text is a sample. In the fifth place the author gives a new interpretaion to the conception of the Goddess as the supreme power of Lord Viṣṇu, Viṣṇu-Māyā, which he explains suceessively as descending to the level of human manifestation in the form of Chetanā, Śakti and the Mothers. The all-pervading Goddess who governs the organs of senses within the body and presides, is designated as Vyāpti Devī. She is cit and pervades the whole universe (5/36). Thus like a bejewelled casket inlaid with gems of brilliant hues, the Devi-Māhātmya is a work of supreme poetic merit in which different thoughts are faithfully reflected in a spirit of broad understanding and synthesis.

The overall pattern of a cosmic conflict between the divine power of truth, light and immortality on the one hand, and the Asuras or the evil spirits of darkness, untruth and death on the other, is maintained throughout the text and the victory of the divine element is emphasized everywhere with great skill and assurance. We learn from this treatise that the hostile Āsuric forces also possess great power which has to reckoned with and to be defeated with organised preparation of all the spiritual forces, called the Devas, is essential. The man can never afford to sleep on his oars. He must put forth his best efforts in order to attain the spiritual victory which belongs to him as his birthright. The Āsuric forces and types are, endless in time and space, coming as arrogant challenges to the moral and spiritual order. To overpower them, the great goddess has to incarnate as Kaushikī, viz the power, that is produced from the physical, vital and spiritual sheaths of our own body.

The author of the present text is gifted with a faculty of synthesis and a deep insight into the manifold forms of the cult of the Mother goddess, prevailing in different parts of the country, which he has assimilated with the broader sympathy, and woven the multifarious stands into a finely embroidered fabric of great beauty and variety. Here we find the integral

character of the Goddess presented as Vāk, Sāvitrī, Gaurī, Kāli, Kātyāyanī, Chāmundā, Śivā, Kaushikī Chaṇḍikā, Pārvati, Sapta Mātrkā, Āsuri, Raktadantikā Śatākshī, Bhīmā and Bhrāmari etc.

The SaptŚati is very popular all over India and more than thirty five Sanskrit Commantaries have been Composed thereupon. Seven important Sanskrit Commentaries viz. Guptavatī by Bhāskararāya, the 18th century-authority on Tantra, by Nagoji Bhatta or Nāgesh, a versatile genius, more famous for his works on the philosophy of Pāninian school, Jagaccandrikā of Bhagiratha of Kumaon, Damshoddhāra of Rājārama and Śāntanavi etc have been included in this edition. The commantaries particular, those by Bhāskara rāya and Nāgesh Bhatta fully explain the philosophy of Śaktism and present every detail of the esoteric rituals, connected with the SaptaŚati. All these commentaries help in their own way in the understanding of the text.

1. Guptapati—is written by Bhaskararāya.
2. Sanskrit Tika—by Nagesh Bhatta.
3. Pradipa by Hari Krṣṇa is a commentary on Devi Kavach, Kiḷaka. Argalā stotra etc.
4. Chaturdhari—is written by Chaturdhara mishra.
5. Shāntanvi—Written by King Śāntanu of Tomar dynesty.
6. Damshoddhāra—by Raja Rama, son of Dhundhi rāya Bhattsurs, a very learned scholar.
7. Jagaccandra Chaudrikā—by Bhagirath, ' son of Harsha deva, resident of Kumaun. He was priest of King Jagacchandra, son of King Jñāna Chandra.

In Sapta Śati the Goddess Durgā is pure conciousness, Śakti of Śiva, and Māyā of Vishnu. She produces Sattva, Rajas and Tamas. She is Prakṛti and is the homogeneous and undifferentiated ground of the universe. She is the creative energy. She is the omnipresent, omniscient and omnipotent creator, preservor and destroyer of the world. She is eternal, assumes the form of time, produces modifications of Prakṛti, and also dissolves them in prakṛti. She is of the nature of the universe विश्वरूपा, The ground (विश्वाश्रया) and the rular of the world. (विश्वेश्वरी). Durgā is called the great knowledge (Mahāvidyā), cosmic neseiencc (Mahāmāyā), great recollections (Mahā Medhā). power of Śiva (Mahā devi) power of demons (Mahāsuri) as well as great delution (Mahā Mohā). As highest knowledge, she leads to release. She is the giver of boons and the embodiment of mercy. She delivers her devotees from distress through her grace and destroys their sins. She gives them wordly prosperity and enjoyment, heavenly happiness and releases from bondage. As our text says—Durgā is worshipped by the gods for the welfare and upkeep of the world. (रक्षणाय च लोकानां देवानामुपकारिणी)

I am very much pleased to place this edition of Sapta-Śati in the hands of the readers. This reprint of the text of SaptaŚati alongwith important Sanskrit. Commentaries also includes Devi-Kavacha, Argalā Stuti, Devi Kilaka, SaptaŚati MantraVibhāgah, PrayogaVidhi, Rashasya Trayam and so many other subsidiary or complimentary texts. The present edition will be of much help to the devotees of the goddesss as well the scholars of Indian lore. I place my thanks to the Mss Chowkhambha publishers, Delhi, for their dedication and will to serve the goddess as well as the humanity at large. I hope and I am sure that this humble service to the lotus feet of the goddess, will enable us to procure the blessings of the great goddess.

2/10/87—Vijaya Dashami

PUSHPENDRA KUMAR
Delhi University—Delhi

PUBLISHERS' NOTE

Though a part of the *Mārkaṇḍeyapurāṇa*, the *Durgāsaptaśatī* also known as the *Devīmāhātmya* (and as *Caṇḍī* in Bengal), occupies a unique position in the Śakta tradition which is very old in India. The text is regarded as a Tantra for all practical purposes. It is important both as a collection of beautiful hymns in praise of *Śakti* (i. e. Durgā) in Her various forms and as a basic work on the Śākta philosophy. The text which contains seven hundred *mantras* is used for very many esoteric rites and rituals as well as for esoteric spiritual practices whose ultimate aim is emancipation. The text is very popular all over India and not less than thirtyfive Sanskrit commentaries have been composed thereupon. Six important Sanskrit commentaries, viz. *Guptavatī* of Bhāskararāya, the 18th cent. authority on Tantra, *Nāgojibhaṭṭī* of Nāgeśa, a versatile genius more famous for his works on the philosophy of Pāṇinian school, *Jagaccandracandrikā* of Bhagīratha of Kumaon, *Daṁśoddhāra* of Rājārāma, Śāntanavī, etc have been included in this edition. The commentaries, in particular, those by Bhāskararāya and Nāgeśa Bhaṭṭa fully explain the philosophy of Śāktism and present every detail of the esoteric rituals connected with the *Durgāsaptaśatī*.

We hope that this reprint edition will be welcome by the scholars of Indic religions and by the *sādhakas* as well.

प्रकाशकीयं वक्तव्यम्

श्रीश्रीदुर्गासप्तशती (देवीमाहात्म्येत्यपराभिधा, वङ्गेषु श्रीश्रीचण्डीतिप्रसिद्धा च) मार्कण्डेयपुराणान्तर्गताऽपि शाक्तसम्प्रदायेषु तन्त्रग्रन्थवत् सम्यगभ्यर्हिता वर्तते। भारतवर्षे शाक्तोपासनायाः प्राचीनत्वं न कस्यापि तिरोहितम्। शाक्तग्रन्थानां मूर्धन्यभूतेयं सप्तशतमन्त्रात्मिका श्रीश्रीदुर्गासप्तशती अनेकविधतान्त्रिकानुष्ठानेषु समुपयुक्ता मोक्षविधायकगुह्यातिगुह्यसाधनमार्गाणां निर्देशिका च। उदात्तभावगर्भित-सुललितपदविन्याससभूयिष्ठस्तोत्रसमूहरूपेणापि अस्या आ हिमगिरेरा च दक्षिणोदधेर्भारतवर्षे सुमहती प्रसिद्धिः। अन्यूनपञ्चत्रिंशत्संख्याकाः संस्कृतटीकाः श्रीदुर्गासप्तशतीमुपजीव्य विनिर्मिताः। तासु भास्कररायविरचित-गुप्तवती-नागेशभट्ट-विरचित-नागोजीभट्टी-शान्तनवी-भगीरथनिर्मितजगच्चन्द्रचन्द्रिकाप्रभृतयः सप्त परमोपादेयाष्टीका अत्र संस्करणेऽभिनिविष्टाः सन्ति। शाक्तदर्शनगतसिद्धान्तानां सम्यगुपलब्धये भास्कररायनागोजीभट्टाभ्यां कृते टीके परमोपयोगितां बिभृतः।

सप्तटीकासमन्वितायाः श्रीदुर्गासप्तशत्याः संस्करणमेतद् विदुषां साधकानां च प्रमोदाय स्यादिति बाढमाशास्महे

विज्ञापनम् ।

यावद्भूमण्डलं धत्ते सशैलवनकाननम् ।
तावत्तिष्ठति मेदिन्यां संततिः पुत्रपौत्रिकी ॥
देहान्ते परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ।
प्राप्नोति पुरुषो नित्यं महामायाप्रसादतः ॥

भोभो विद्वदग्रेसराः संततमाम्नायानुशासनपरिशीलन-तत्प्रतिपादितकर्मतन्त्रप्रवणस्वान्तत्वेनातिचतुराः, विदितमस्त्वेतत्तत्र-भवतां येयमन्यसाधननिकरनैरपेक्ष्येणापि यथावत्पठतामनुतिष्ठतां च चतुर्विधपुरुषार्थवितरणक्षमेति सडिण्डिमघोषं जगति **दुर्गासप्तशती**त्याख्यया वरीवर्ति । विदिता चेयमाबालवृद्धमखिलभूमण्डले भक्तकामकल्पदुघेति । सर्वत्र चास्याः पाठानुष्ठानादिक्रमोऽव्याहतः सत्क्षुण्णराजमार्ग इव दरीदृश्यते । संप्रत्यपि बहवः श्रद्धालवो विपद्रोगदुःखबन्धदुर्गमसंकटेषु तत्तद्वानाय तदातदा स्वयं विप्रद्वारा वास्याश्चरन्ति पाठम् । तेन च केचन सूरयः पूर्णकामाः संतः प्रमोदभरेणान्यानपीदमेव श्रेयः साधनमिति कुर्वन्त्येतत्प्रवणान् । एतावता सिद्धमस्याः सर्वतः श्रैष्ठ्यम् ।

उक्तं च लक्ष्मीतन्त्रे—

"सम्यक् हृदि स्थिता सेयं जन्मकर्मावलिस्तुतिः ।
एतां द्विजमुखाज्ज्ञात्वा अधीयानो नरः सदा ॥
विधूय निखिलां मायां सम्यग्ज्ञानं समश्नुते ।
सर्वसंपद आप्नोति धुनोति सकलापदः ॥" इति ।

पठितृषु केषांचित्संकल्पफलवैगुण्यमपि दृश्यते तत्र हेतुरविदितानुष्ठानविध्यनुसरणादृते नान्य इति साक्षेपं निश्चिनुमः । न चैतस्या अनुष्ठानमज्ञसुलभम् । यतः—

"ज्ञात्वा प्रारभ्य कुर्वीत ह्यकुर्वाणो विनश्यति ।
ततो ज्ञात्वैव संपन्नमिदमारभ्यते बुधैः ॥" इति ।

तथा च—

"चरितार्धं तु न जपेज्जपंश्छिद्रमवाप्नुयात्" इति ।

अत एव तत्र ब्राह्मणवरणेऽपि—

"जितेंद्रियान्सदाचारान्कुलीनान्सत्यवादिनः ।
व्युत्पन्नांश्चण्डिकापाठरतान्लज्जादयावतः ॥"

इत्यादिवचनजातैरस्याः पाठकर्माऽतीव दुष्कर इति सर्वसंमतमेव । समस्त्यां तत्र तत्र पाठबाहुल्यं मन्त्रविभागविषये न पृथक्पृथङ्मतानि संति । व्याख्यातृभिरपि यथास्वमनीषं स्वव्याख्यासु बहुविधा व्यवस्थाऽकारि । परंतु तासां दौर्लभ्यात्क-चन कस्यचिद्विविदिषायामपि बुद्धिः कुण्ठीभूय परावर्तेत इति तत्रतत्र शङ्कानामपरिहार्यत्वेनाज्ञानावरण दृढं समाप्नोति । सर्वसामान्यः पाठनियमस्तु—

"गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥"

इति वेदाङ्गाख्यशिक्षोक्त 'अनर्थज्ञ' पदेन यावत्पाठजपानुष्ठानादावर्थज्ञानमन्तरा नैवानुष्ठानसिद्धिः । प्रत्युत शुद्धोच्चारविवे-चनादृते कृतेपि पाठादौ फलवैगुण्यं दोषबाहुल्यं च दुर्वारमापतति । दृष्टे चैकवारं फलविघाते पुनस्तत्रादराऽसिद्धया स्तोत्रे

दोषमूलमचिन्त्यैवाविवेकिनः पराङ्मुखाः स्वदोषमन्यत्रारोप्य भ्रमन्ति । पुनश्च सांसारिकदुःखभागिनो दुःखतरङ्गमालिनि संसारेऽसकृदहर्दिवं निमज्जनोन्मज्जनं पारवश्येनानुभवन्ति । एतत्सर्वं कण्ठचामीकरन्यायेन निकटवर्तिन्यपि सप्तशतीचिन्तामणौ कान्तारभ्रमणमिव वृथा परिभ्रमन्तः क्लिश्यन्तीति मनसिकृत्य बहूनामेतदनुष्ठानप्रवणधिषणानामर्थावगत्यै यथाशक्ति यथामनीषं माहात्म्याकरणमपि श्रेयस्करमिति बहुकालमन्वेषणेन सप्तशत्युपरि टीकासप्तकमलाभि । तास्वङ्गनेन द्वित्राः प्रसिद्धाः काश्चन नाम्नैव श्रुतिपथमागता लोकेषु । नैतदवधि काश्चन केषांचिल्लोचनविषयीबभूवुः तासां सर्वासामपि प्रतिपद्यार्थजिज्ञासासमये समकालमर्थावधृत्या तत्तत्पृथक्पृथङ्मतावधृतार्थस्य तत्रतत्र पाठान्तराणां वैस्पष्ट्येन सर्वेऽपि सानन्दाः कृतकार्याश्च भूयासुरित्येकस्मिन्नेव पुस्तके सप्तशतीस्थप्रतिश्लोकाधः सप्त टीकाः समावेशिताः सन्ति ।

श्रीमच्चण्डिकायाः प्रसादसिद्धयेऽनुष्ठानपद्धतिरवश्यमपेक्षिताप्यत्र ग्रन्थविस्तरभयान्न संगृहीता । सा चान्यस्मिन्बृहज्ज्योतिषार्णवे धर्मस्कन्धे ६० षष्टिप्रकरणात्मके दुर्गोपासनाध्याये जपार्चनहवनाराधनानुष्ठानानां तत्रतत्र प्रमाणपुरःसरं विवरणं गुप्तवतीमतेन यथाश्रुतग्राहिमतेन च द्विविधं मन्त्रविभागादि च तत एवावगन्तव्यम् ।

संप्रति चैवं महता प्रयासेन संगृहीतमेतत्पुस्तकमन्यैरादर्शपुस्तकैश्च संयोज्य शोधनेन संस्कृतमस्ति तथापि केषांचित्प्रत्यन्तरालाभात्क्वचन मतिमान्द्यात्कुत्रचिद्दृग्दोषाच्च निसर्गमानुषशेमुषीसुलभं स्खलितं विदुषामक्षिविषयमापतेच्चेत्तर्हि गच्छतः स्खलनं न दोषायेति तत्स्खलितजातं हंसक्षीरन्यायेन शोधयन्तु सहिष्णवः सारग्राहिणो दयालवो वयमप्यस्य पुनः संस्करणसमये शोधयाम इति सविनयमभ्यर्थना ।

श्रीः ।

दुर्गासप्तशती

गुप्तवत्यादिसप्तटीकासंवलिता ।

उपोद्घातः ।

श्रीगणेशाय नमः । वृषवाहनविघ्नेशौ हंसवाहं सरस्वतीम् । स्वेष्टं श्रीबटुकं नत्वा पितरं व्यंकटं ततः ॥ १ ॥ श्रीगौतमकुलोत्पन्नो ज्योतिर्विद्व्यंकटात्मजः । हरिकृष्णः करोत्यत्र दुर्गोपासनसंग्रहम् ॥ २ ॥ अस्यामुपासनायां वै साधारणमपेक्षितम् । तत्सर्व पूर्वमेवोक्तं विज्ञेयमिह चादरात् ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तानां पदार्थानामत्र वक्ष्याम्यनुक्रमम् । लक्षणं गुरुशिष्याणां दीक्षाग्रहणनिर्णयः ॥ ४ ॥ पारायणविधानं चाभिषेकस्य विधानकम् । बीजानां लक्षणं चैव पुरश्चर्याविधिस्तथा ॥ ५ ॥ स्थानस्य निर्णयश्चैवासनस्य च विनिर्णयः । मुद्राणां लक्षणाध्यायो मालानिर्णय एव च ॥ ६ ॥ जपस्य लक्षणं चैव ह्यजपाजपलक्षणम् । तान्त्रिकं स्नानसंध्यादिनित्यकर्मनिरूपणम् ॥ ७ ॥ भूशुद्धिद्वारपूजादिदेहरक्षानिरूपणम् । भूतशुद्धिश्च प्राणानां प्रतिष्ठाविधिरेव च ॥ ८ ॥ न्यासानां निर्णयश्चैव मातृकान्यासनिर्णयः । अनेकविधन्यासानां सप्रमाणं निरूपणम् ॥ ९ ॥ अर्चनं द्विविधं चैव वामदक्षिणभेदतः । वामेन वा दक्षिणेन पूजनं तु यथारुचि ॥ १० पात्राणां लक्षणं चैव पात्रस्थापननिर्णयः । शुद्धिः पञ्चमकाराणां या वामे परिकीर्तिता ॥ ११ ॥ पात्राणां ग्रहणं चैव तिरस्करणिपूजनम् । अन्तर्यागविधानं च वैश्वदेवनिरूपणम् ॥ १२ ॥ बहिर्यागविधानं च देवतापीठनिर्णयः । सर्वयन्त्रप्रतिष्ठा च सापि भेदद्वयात्मिका ॥ १३ ॥ इष्टदेवस्थापनार्थं प्रथमं यन्त्रपूजनम् । वश्याद्यनेककार्येषु यानि यन्त्राणि सन्ति हि ॥ १४ ॥ तेषां चैव प्रतिष्ठा च यन्त्रं सिद्धिकरं यतः । अनेकविधपूजाया भेदलक्षणवर्णनम् ॥ १५ ॥ शङ्खघण्टापूजनं च तन्माहात्म्यनिरूपणम् । उपासनाप्रभेदेन भस्मरुद्राक्षधारणम् ॥ १६ ॥ गोपीचन्दनमाहात्म्यं तुलसीकाष्ठधारणम् । निर्णयश्चैव संप्रोक्तो ह्यावाहनविसर्जने ॥ १७ ॥ आसनस्यच ध्यानस्य तथा पाद्यार्घ्यनिर्णयः । विधिराचमनीयस्य मधुपर्कस्य निर्णयः ॥ १८ ॥ विधिः स्नानाभिषेकस्य जलाहरणनिर्णयः । वस्त्रस्य चोपवीतस्य तथालंकरणस्य च ॥ १९ ॥ गन्धाक्षतानां पुष्पाणां पत्राणां च विनिर्णयः । धूपदीपविधानं च नैवेद्यस्य विनिर्णयः ॥ २० ॥ फलताम्बूलयोश्चैव दक्षिणायाश्च निर्णयः । आरार्तिकमन्त्रपुष्पप्रदक्षिणविनिर्णयः ॥ २१ ॥ प्रणामस्य प्रार्थनायास्तीर्थस्य च विनिर्णयः ॥ अङ्गपूजाऽऽवरणपूजा बलिदानादिनिर्णयः ॥ २२ ॥ कुमारिकादिपूजायाः शक्तिपूजननिर्णयः । स्तोत्रादिपठनं चैव तीर्थग्रहणनिर्णयः ॥ २३ ॥ होमस्य च विधानं वै कुण्डमण्डपलक्षणम् । तर्पणस्य मार्जनस्य द्विजसंतर्पणस्य च ॥ २४ ॥ विधानं च पृथक्प्रोक्तं निर्णयश्च पृथक्पृथक् । मन्त्रस्य शीघ्रसिद्ध्यर्थं विधिरुक्तो मया नृणाम् ॥ २५ ॥ सर्वसिद्धिकरः साक्षान्मन्त्रसंस्कारपूर्वकः । मूलिकाग्रहणे मन्त्रा दिशां नियम एव च ॥ २६ ॥ ऋतुमासर्क्षवाराणां तिथीनां नियमस्तथा । अङ्गुलीनिर्णयश्चैव वन्दाग्रहणनिर्णयः ॥ २७ ॥ सिद्धार्यादिचक्रमार्गशोधनं साधकेष्टयोः । शापोद्धारोत्कीलने च सूतकादिविनिर्णयः ॥ २८ ॥ नपुंसकादिभेदाश्च मन्त्राणां ये प्रकीर्तिताः । पुरश्चरणतः पूर्वकृत्यं यच्चान्तिमे तथा ॥ २९ ॥ तत्सर्वमपि ग्रन्थेऽस्मिन्पूर्वमेव प्रकीर्तितम् । आवरणदेवतानां च यजनार्थं विशेषतः ॥ ३० ॥ उद्धारश्चैव यन्त्राणां मन्त्रोद्धारस्तथैव च । सर्वेषां चैव देवानां गायत्रीमन्त्रसंग्रहः ॥ ३१ ॥ चक्रपूजाविधिश्चैव काम्यपूजाविधिस्तथा । नैमित्तिकार्चनविधिर्विशेषेण निरूपितः ॥ ३२ ॥ गर्भाधानादिसंस्कारास्तान्त्रिकाश्च निरूपिताः । दीक्षितस्योपासकस्य ह्यन्त्येष्टिकर्मनिर्णयः ॥ ३३ ॥ कौलमार्गप्रकाशश्च कौलखण्डनमेव च । पूजापराधाः सम्प्रोक्ताः स्वस्तिकादिनिरूपणम् ॥ ३४ ॥ देवालयस्य मर्यादासेवनं च निरूपितम् । निर्णयश्चाधिकारश्च शब्दसृष्टिनिरूपणम् ॥ ३५ ॥ षडाम्नायस्य चोत्पत्तिः पवित्रदमनार्चनम् । मूर्तीनां लक्षणं चैव तपोमार्गनिदर्शनम् ॥ ३६ ॥ जातिस्मरस्य चोपायाः प्रशंसा च निरूपिता । दुष्कर्मप्रायश्चित्तानि नित्यशिक्षानिरूपणम् ॥ ३७ ॥ शरीरस्य स्वरूपं च कामनाभेदनिर्णयः । पृथक्पृथक्कथाध्यायैः सर्वेषां निर्णयः स्फुटः ॥ ३८ ॥ परिभाषाभिधेऽध्याये केषाञ्चिन्निर्णयस्तथा । कृतस्तदनुरोधेन प्रयोगः सिद्धिदो नृणाम् ॥ ३९ ॥ अदृष्ट्वैव विधानं तु कृतश्चेन्नैव सेत्स्यति । एषां सर्वोपासनेषु ह्युपयोगो भवेत्किल ॥ ४० ॥ तेषां सर्वपदार्थानां पूर्वमेव निरूपणम् । कृतं तस्माद्विशेषेण ह्यष्टोपासनमारभेत् ॥ ४१ ॥ सर्वे शाक्ता द्विजाः प्रोक्ता न शैवा न च वैष्णवाः । आदिदेवीमुपासन्ते गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ४२ ॥ तस्मादादौ प्रयत्नेन गायत्रीं प्रयुतं जपेत् । पटलं पद्धतीवर्म तथा नामसहस्रकम् ॥ ४३ ॥ स्तोत्राणि चेति पञ्चाङ्गं देवतोपासने स्मृतम् । कवचं देवतागात्रं पटलं देवताशिरः ॥ ४४ ॥ पद्धतिर्देवहस्तौ तु मुखं साहस्रकं स्मृतम् स्तोत्राणि देवतायादौ पञ्चाङ्गं पञ्चभिः स्मृतम ॥ ४५ ॥ जपो होमस्तर्पणं च मार्जनं विप्रभोजनम् । आराधनं पञ्चविधं

देवतानां प्रकीर्तितम् ॥ ४६ ॥ पञ्चाङ्गैः सहितं त्वेतद्दशाङ्गं कथ्यते बुधैः । हृदयं दीपदानं च स्तवराजादिकं तथा ॥ ४७ ॥ मालामन्त्रस्तथा कल्पः सर्वमेतद्ब्रवीम्यहम् । उपासना शराङ्गेषु या प्रोक्ता पद्धतिः पुरा ॥ ४८ ॥ इष्टदेवार्चनार्थं वै द्वितीयाङ्गं च तत्स्मृतम् । तस्योपयोगिकं ह्येतत्सर्वं पूर्वं मयोदितम् ॥ ४९ ॥ सविस्तरं च तद्दृष्ट्वा कार्या पद्धतिरुत्तमा । सनिर्णयां च सर्वत्र लिखामि यदि पद्धतिम् ॥ ५० ॥ तदा ग्रन्थो महानेव भवेत्तस्माच्च पूर्वतः । लिखित्वा निर्णयं पश्चात्पटलादिकमत्र वै ॥ ५१ ॥ प्रवक्ष्यामि विशेषेण ग्रन्थानालोक्य यत्नतः । तस्माद्यत्नपरो भूयात्स्वस्य सिद्ध्यै न संशयः न संशयः ॥ ५२ ॥ उपोद्घातप्रकरणं प्रथमं परिकीर्तितम् । दुर्गामाहात्म्यं पाद्मोक्तं द्वितीयं च ततः परम् ॥५३॥ देवीरहस्यतन्त्रोक्तं दुर्गापञ्चाङ्गमीरितम् । अष्टमं च प्रकरणं दुर्गाभुवनवर्णनम् ॥ ५४ ॥ पञ्चरत्नेश्वरीविद्या दुर्गास्तोत्रं ततः परम् । ब्रह्मवैवर्तसंप्रोक्तं दुर्गाकवचमुत्तमम् ॥५५॥ अष्टोत्तरशतं नामस्तोत्रं तन्त्रोक्तमेव च । रुद्रचण्डीप्रकरणं त्रयोदशममीरितम् ॥५६॥ रुद्रयामलतन्त्रोक्तं सूक्तत्रयमतः परम् । मालामन्त्रश्चण्डिकायाः शूलिनीमन्त्र एव च ॥५७॥ वनदुर्गोपनिषदं दुर्गोपनिषदं तथा । देवीमहिम्नस्तोत्रं च दुर्गास्तवमतः परम्॥५८॥ एकविंशे प्रकरणे दुर्गाकल्पः प्रकीर्तितः । मार्कण्डेयपुराणोक्तं सूक्तत्रयमुदीरितम् ॥५९॥ चण्डिकाहृदयं चैव चण्डिकास्तोत्रमेव च । लघुदुर्गासप्तशतीस्तोत्रं कवचमेव च ॥ ६० ॥ कुब्जिकातन्त्रसंप्रोक्तं दुर्गास्तोत्रं ततः परम् । गुरुकीलकसंज्ञं वै पटलं परिकीर्तितम् ॥ ६१ ॥ तथा मन्त्रविभागश्च संप्रोक्तोऽष्टप्रभेदतः । दुर्गायाः पटलं चैव नित्यदुर्गाविधानकम् ॥ ६२ ॥ नवचंडीविधानं च नवरात्रिविधानकम् । शतचण्डीविधानं च सहस्रायुतलक्षकम् ॥ ६३ ॥ दुर्गामखप्रयोगश्च दीपदानविधिस्ततः । नित्यार्चनप्रयोगश्च तथा नैमित्तिकार्चनम् ॥ ६४ ॥ दुर्गादमनपूजा च पवित्रारोपणं तथा । एकचत्वारिंशके तु जयदुर्गाविधानकम् ॥ ६५ ॥ दुर्गाषोडशनामाख्यं स्तोत्रं सार्थं ततः परम् । श्रीजामदग्न्यसंप्रोक्तं दुर्गास्तोत्रं सविस्तरम् ॥ ६६ ॥ तथा गणेशखण्डोक्तं दुर्गाकवचमेव च । दकारपूर्वकं स्तोत्रं दुर्गानामसहस्रकम् ॥ ६७ ॥ नामावली च तस्यैव तथा चाष्टोत्तरस्य च । शतस्य नामावलिका दुर्गानीराजनं ततः ॥ ६८ ॥ श्रीदुर्गाब्रह्मकवचमर्गलाकीलकं तथा । न्यासाश्च रात्रिसूक्तं च दुर्गासप्तशती तथा ॥ ६९ ॥ देवीसूक्तं रहस्यानि दुर्गासंहार एव च । देवीगीता च संप्रोक्ता साक्षान्निर्वाणदायिनी ॥ ७० ॥ एतत्सर्वं मया पूर्वं हरिकृष्णेन धीमता । ज्योतिषार्णवमध्यस्थे स्कन्धे वै धर्मसंज्ञके ॥ ७१ ॥ उपासनाख्ये स्तबके विस्तरेण निरूपितम् । अतः परं चार्थबोधज्ञानार्थमिदमुच्यते ॥ ७२ ॥

गुप्तवतीटीकास्थः सप्तशत्युपोद्घातः।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामं प्रतिपुष्कराभिधमहायक्षेण वेदत्रयव्याख्यानावसरे विशिष्य कथितं श्रीविष्णुधर्मोत्तरे । तां धेनुं समुपह्वयामि सुदुघामित्यृग्गतं शङ्कराचार्यैः शिष्यचतुष्टयेन सहितं वंदे गुरूणांगुरुम् ॥ १ ॥ विधिविष्णुमुखामरोदयस्थितिनाशेषु शिवोऽप्यनीश्वरः । जगदम्ब तव त्वयं क्रमः क्षणमुद्दालकपुष्पभञ्जिका ॥ २ ॥ कवचार्गले च कीलकमादौ मध्ये त्रयोदशाध्यायी । अन्ते प्राधानिकवैकृतिके मूर्तित्रयं रहस्यानाम् ॥ ३ ॥ इति मार्कण्डेयपुराणाध्यायेषूनविंशतौ गुप्तान् । अर्थान् प्रकटीकुरुते भास्कररायोऽग्निचित् कतिचित्॥ ४ ॥ सप्तशती लुप्तस्तीरासवती सत्यतीव तप्तवती । मम तु मतीरचितवती गुप्तवती नाम बिभ्रतीं विवृतिम् ॥५॥ काव्यव्याकृतितार्किकौपनिषदैष्वेकैकविद्भिः कृताष्टीकाः सन्ति चतुर्विधा अपि चमत्कारावहास्तद्विदाम् । ताश्चण्डीजपहोमतर्पणमुखानुष्ठानमात्रोपयोग्यर्थज्ञानमभीप्सतां न विदुषां चित्ते चमत्कुर्वते ॥ ६॥ एतद्ग्रन्थरसास्वादसामर्थ्यं विदुषां यदि । किमिति प्रार्थनीयास्ते न चेत् प्रार्थनयापि किम् ॥ ७ ॥ कैः पुष्पैरक्षतान् दत्त्वा भृङ्गा भुवि निमन्त्रिताः । केन वा चम्पकेनार्धचन्द्रं दत्त्वा निराकृताः ॥ ८ ॥ यत् सप्तशत्यायुषि गुप्तवत्यामपेक्षणीयं तदवेक्षणीयम् । चण्डीसपर्याक्रमकल्पवल्ल्यां यत्तत्र गुप्तं तदिहास्ति कृत्स्नम् ॥ ९ ॥ तत्रादौ वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणीश्लोकाश्चतुर्दश लिख्यन्ते । मङ्गलाचरणं ग्रन्थप्रतिपाद्यार्थसङ्ग्रहः । ततश्चण्डीतिशब्दस्य तदर्थस्य च निर्णयः ॥ १ ॥ तन्मन्त्रस्य नवार्णस्योद्धारस्तस्यार्थवर्णनम् । चण्डीस्तवेपि हृल्लेखा वाग्भवं चेतनी रमा ॥ २ ॥ कामः कामकला विघ्नो वाराही नारसिंहिकाः । परा प्रासादतयोगसर्वमङ्गलकालिकाः ॥ ३ ॥ नवार्णश्चेति सर्वेषां मन्त्रोद्धारप्रवेशनम् । सङ्क्षेपेण नवार्णस्य साधनक्रमवर्णनम् ॥ ४ ॥ अङ्गाङ्गीभावनिष्कर्षश्चण्डीस्तवनवार्णयोः । ततः सप्तशतीशब्दस्तदर्थस्तत्प्रशंसनम् ॥ ५ ॥ शापोद्धारोत्कीर्तने च तत्स्तोत्रपठनक्रमः । तत्पुरश्चरणं काम्यप्रयोगे बलिनिर्णयः ॥ ६ ॥ आवृत्तौ पाठवैचित्र्यमृत्विजान्दक्षिणाक्रमः । कवचस्यार्गलायाश्च कीलकस्यार्थवर्णनम् ॥ ७ ॥ ततो रहस्यतन्त्रस्थगुरुकीलकलेखनम् । तदर्थवर्णनं कात्यायनीतन्त्रस्य मुख्यता ॥ ८ ॥ तत्राद्यपटलव्याख्या परोक्ताभासखण्डनम् । ततस्तत्सङ्ग्रहशतश्लोक्या अंशेन लेखनम् ॥ ९ ॥ स्तोत्राद्यचरितव्याख्या द्वितीयपटलस्य च । तत्सङ्ग्रहांशो व्याख्यानं मध्यमेऽथ चरित्रके ॥१०॥ तृतीयपटलव्याख्या ततस्तत्संग्रहांशकः । तृतीयचरितेऽध्यायषट्कमन्त्रार्थवर्णनम् ॥ ११ ॥ चतुर्थपटलव्याख्या ततस्तत्संग्रहांशकः । एकादशादित्रितयमंत्राध्यायार्थवर्णनम् ॥१२॥ अथ यामलतन्त्रोक्तः प्रकारस्तस्य संग्रहः । ततस्तन्त्रान्तरप्रोक्तसंग्रहांशसमापनम् ॥ १३ ॥ प्राधानिकरहस्यस्य व्याख्या वैकृतिकस्य च । ततो मूर्तिरहस्यस्येत्यनुक्रमणिका मता ॥ १४ ॥ तत्र चण्डीनाम परब्रह्मणः पट्टमहिषी देवता । चण्डभानुश्चण्डवाद-

इत्यादावियत्तानवच्छिन्नाऽसाधारणगुणशालिपरत्वेन चण्डपदस्य प्रयोगदर्शन इयत्तायाश्च देशकालवस्तुकृतत्रैविध्येप
तादृशपरिच्छेदत्रितयराहित्यस्य परब्रह्मैकलिङ्गत्वात्; यद्यपि, चडि कोप इति धातोर्निष्पत्तिस्तदापि 'कस्य बिभ्यति
देवाश्च जातरोषस्य संयुगे' इत्यादिना । 'प्रसादो निष्फलो यस्य कोपोऽपि च निरर्थकः । न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं
पतिमिव स्त्रियः' इत्यादिना च महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तेस्तादृश एव कोपे चडिधातोर्मुख्यवृत्त्या प्रवृत्तेस्त-
द्वशादेव 'नमस्ते रुद्रमन्यव' इत्यादिना प्रथमं मन्यव एव नमस्कारदर्शनात् 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्माद-
ग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इत्यादिश्रुत्या वाय्वादिभयजनककोपस्यापि परब्रह्मलिङ्गत्वमक्षतमेव । अत एव महद्भयं वज्रमुद्यत-
मिति श्रुतौ वज्रपदेन ब्रह्मैव उच्यते, नायुधविशेषो भयजनकत्वलिङ्गादित्युक्तमुत्तरमीमांसायां कम्पनादित्यधिकरणे । तस्माच्छ-
ब्दात् पुंयोगलक्षणे ङीषि चण्डीति पदनिष्पत्तिः । तत्स्वरूपं चोक्तं रत्नत्रयपरीक्षायां दीक्षितैः । 'नित्यं निर्दोषगन्धं निरति-
शयसुखं ब्रह्मचैतन्यमेकं धर्मो धर्मीति भेदद्वितयमिति पृथग्भूय मायावशेन । धर्मस्तत्रानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्या-
नुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगणश्चाश्रयस्त्वेक एव ॥ कर्तृत्वं तत्र धर्मी कलयति जगतां पञ्चसृष्ट्यादिकृत्ये धर्मः
पुंरूपमाद्या सकलजगदुपादानभावं बिभर्ति । स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्तुः प्रोक्ते धर्मप्रभेदादपि
निगमविदां धर्मिवत् ब्रह्मकोटी' इति । एकमेव ब्रह्मानादिसिद्धया मायया धर्मी धर्मश्चेति द्विविधमभूत् सृष्ट्यारम्भे यत् प्राथ-
मिकमीक्षणं 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इति 'सोऽकामयत' 'तत्तपोऽकुरुत' इत्यादित्रिविधश्रुतिसिद्धं ज्ञानेच्छाक्रियासमष्ट्या-
त्मकत्वं स एव ब्रह्मधर्मः स च धर्म्यभिन्न एव 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतेः तस्यैव धर्मत्वाच्छक्तिरिति संज्ञा । अत
एव 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति कौलोपनिषत्प्रथमसूत्रे जैमिनितन्त्रस्थप्रथमसूत्र इव न धर्मशब्दश्चोदनालक्षणार्थजडवस्तुपरः
अपितु ब्रह्मधर्मरूपचिच्छक्तिपर एव । तेन तत्र धर्मपदमपनीय ब्रह्मपदप्रक्षेपस्त्वविदुषामेवेति समर्थितं तद्भाष्येऽस्माभिः । अ-
स्यैव धर्मस्यान्या अपि संज्ञाः कथयता नागानन्दसूत्रेण धर्मस्वरूपमेव विशिष्य विवृतम्, 'एष एव विमर्शश्चितिः चैतन्यमात्मा
स्वरसोदिता परावाव् स्वातन्त्र्यं परमात्मौन्मुख्यमैश्वर्यं सत्तत्वं सत्ता स्फुरता सारो मातृका मालिनी हृदयमूर्तिः स्वसंवि-
स्पन्द इत्यादिशब्दैरागमैरुद्घोष्यते' इति । तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तानि तद्भाष्ये एव विवृतानि । स एव धर्मो महाविष्णु
भवानीभेदेन द्विविधो भूत्वा जगतः सृष्टिस्थितिलयतिरोधानानुग्रहात्मककृत्यपञ्चककर्ताऽभूत् । जपाकुसुमस्यैव रञ्जनकर्तृत्वे-
ऽपि रागाश्रयत्वेन मात्रा स्फटिकस्यैव शुद्धस्यापि धर्मिणः सान्निध्यमात्रेण कर्तृत्वव्यवहारः । तद्वतो धर्मोऽपि न जडो न
जीवः अपि तु 'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः' इत्यादिशक्तिसूत्रोक्तस्वरूपं ब्रह्मैवेत्युपनिषत्सिद्धान्त इति । श्लोकद्वयस्य पि-
ण्डितो निश्च्योतितोऽर्थः । अस्मदादीनां हि स्रष्टव्यपदार्थालोचनात्मिका ज्ञानेच्छाकृतिरूपा वृत्तिर्घटमहं जानामीत्यादि ।
भाविघटविषयकज्ञानाद्याकारभेदेन परस्परविलक्षणा त्रिविधा स्वयं जडा घना, जडस्य घनस्यान्तःकरणस्य परिणामो, घनानामेव
जडानां विषयाकाररूपसम्बन्धेनापि घनेनैव विशिष्टा, स्वयमपि परिच्छिन्ना, परिचारैरपि परिच्छिन्नैरेव युक्ता, परिच्छिन्न-
जडघनाहङ्कारसम्बन्धेनाध्याससहिता च । शुद्धब्रह्मणः प्राथमिकी वीक्षा तु सर्वांशे कोमलत्वात् वृत्तिरूपाऽप्यास्माकीनवृत्ति-
धर्मराहित्यादत्यन्तविलक्षणा सती ब्रह्मकोटावेव निविशते इति भावः ॥ तदेतदुक्तं बृहद्वासिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशे
सर्गे सृष्ट्यारम्भकालिकं ब्रह्मसत्तामात्रं प्रक्रम्य 'तदात्मनि स्वयं किञ्चिच्चेत्यतामधिगच्छति । अगृहीतात्मकं संविदहंमर्श-
नपूर्वकम् । भाविनामार्थकलनैः किञ्चिदूहितरूपकम् । आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन् भाति बोधनम् । ततः सा परमा सत्ता
सचेतश्चेतनोन्मुखी । चिन्नामयोग्या भवति किञ्चिल्लभ्यतया तदा । घनसंवेदना पश्चाद्भावि जीवादिनामिका । सम्भवत्याप्तकलना
यदोज्झति परं पदम्' इत्यादि । तट्टीकायामपि, सन्मात्रस्य ब्रह्मणः 'स ईक्षत लोकान्नुसृजा' इति श्रुतिसिद्धमीक्षणभावं
दर्शयति तदिति त्रिभिः 'अगृहीतात्मकम्' अहङ्काराध्यासरहितम् अत एव संविन्मात्रेणाहंताविमर्शः 'सर्वस्मिन्नपि' सृज्यविषयी-
भाविनामरूपानुसन्धानांशेऽपि किञ्चिदेव संपृक्तमिव । अत एव 'आकाशादण्वेव' न तु घनं 'अत एव' शुद्धमेव घनमालिन्य-
भावाद्ब्रह्मैव चेत्यतां गच्छतीव सती 'सचेतश्चेतना' ईक्षणावृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं तदुन्मुखी तत्प्रधाना सती किञ्चिल्लभ्य-
तया वाक्यविषयधर्मलाभेन तदा चिन्नामयोग्या भवतीत्यर्थः । पश्चात्तु सैव वृत्तिश्चिरावृत्त्या घनीभूता सम्यगेव आप्तक-
लना सूक्ष्मप्रपञ्चात्मभावलक्षणपरिच्छेदग्राहिणी सती परं पदमपरिच्छिन्नभूमानन्दात्मभावं यदा विस्मरति तदा भाविहिर
ण्यगर्भाख्यसमष्टिजीवादिनामिका भवतीत्याह घनेति । ईदृशेक्षणाद्यात्मकचण्डी चिदादिनामकसमष्टिवृत्तिरूपधर्मात्मकशुद्धब्रह्मा-
भिन्नानां ज्ञानेच्छाक्रियाणां तिसृणां व्यष्टीनां महासरस्वती महाकाली महालक्ष्मीरिति प्रवृत्तिनिमित्तवैलक्षण्येन नामरूपान्त-
राणि । तादृशनामरूपविशिष्टदेवतात्रयसमष्टित्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य धर्मे चण्डिकेति व्यवहारः । एवं व्यष्टीनां वामा ज्येष्ठा-
ऽतिरौद्रीति, पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति, ब्रह्मा विष्णू रुद्र इति रूपभेदेन । समष्टेरपि अम्बिका शान्ता परेत्यादि संज्ञा अन-
न्तास्तन्त्रान्तरादवगन्तव्याः । त्रितयसमष्टित्वादेवैषा तुरीयेति शक्तिरहस्यादौ निर्दिश्यते । आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तम् ।
'गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् । तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा
महामाये ! विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि' इति । अयमेव चार्थः प्राधानिकरहस्ये 'लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा' इत्यत्राऽलक्ष्यप-

देन व्यक्तीकरिष्यते । ईदृशानामरूपोपाधिकस्य शक्तिरूपब्रह्मण उपासनाप्रकाशकेषु बहुषु मन्त्रेषु द्वावत्युत्तमौ । नवार्णः सप्तशती चेति । तत्राद्यस्य चतुर्विंशतिवर्णात्मत्वेऽपि व्यञ्जनानां स्वराङ्गत्वेन स्वातन्त्र्येणाक्षरसंख्या व्यवहारानुपयोगित्वेन 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञेऽन्वायत्त' इत्यादाविव स्वरसंख्ययैव नवर्णता । अर्णशब्दोऽपि वर्णपरः सुवर्णे स्वर्णव्यवहारदर्शनात् । वर्णशब्द एव च्युतककालङ्कारेण वकारप्रतीकारादेशप्रयोगस्तन्त्रेष्वेवेति कश्चित् । तदुद्धारस्तु देव्यथर्वशीर्षोपनिषदि । तत्रहि–'सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः कासि त्वं महादेवि' इति देवानां प्रश्ने सति साब्रवीत् 'अहं ब्रह्मस्वरूपिणी' इत्यादिना बहुप्रकारैः सगुणनिर्गुणस्वरूपभेदाभ्यां देवोत्तरिते सति 'ते देवा अब्रुवन्नित्युपक्रम्य नमो देव्यै महादेव्यै' इति श्लोकमन्त्रेण ऋग्भिश्च नमस्कारादिकं निर्वर्ण्य श्रीविद्यामुद्धृत्य तत्रत्यकूटत्रयस्यैव रूपान्तरेषु वाक्कामशक्तिबीजेषु श्रुत्यन्तरेष्वबालाः । घटकत्वेन प्रसिद्धेषु शक्तिबीजमात्रं प्रकारान्तरेण 'वियदीकारसंयुक्तम्' इत्यादिना । हृल्लेखात्मकत्वेनोद्धृत्य । तादृशबीजत्रयघटितो नवार्णो मन्त्र उद्धृतः । तथा 'वाङ्माया ब्रह्मसूस्तस्मात् षष्ठं वक्त्रसमन्वितम् । सूर्यो वामश्रोत्रबिन्दुसंयुक्तष्टात्तृतीयकः । नारायणेन संमिश्रो वायुश्चाधरयुक्ततः । विच्चे नवार्णकोऽणुः स्यान्महदानन्ददायकः' इति । 'वाक्' वाग्भवबीजम् । (ऐं) । 'माया' शक्तिः हृल्लेखैव (ह्रीं) । 'ब्रह्मसूः' कामः (क्लीं) । 'तस्मात्' कामबीजात् तत्र प्रथमोपस्थितात् ककारात् 'षष्ठ'मक्षरं चकारः त'द्वक्त्रेण' मुखवृत्तेन आकारेण समन्वितं (चा) । 'सूर्यो' मः 'अवाम श्रोत्रं' पञ्चमस्वरः 'बिन्दु'रनुस्वारः (मुं) । 'टात्' टकारात् 'तृतीयको' वर्णो डकारः स च 'नारायणेना'ऽऽकारेण संमिश्रः (डा) 'वायु'र्यकारः स 'चा'धरेणा'ऽधरोष्ठेन द्वादशस्वरेण युक्तः (यै) । 'विच्चे' इति स्वरूपम् 'अणु'र्मन्त्रः महतामुपासकानामानन्ददायकः ब्रह्मसायुज्यप्रद इति तदर्थः । एतन्महिमातिशयो डामरादितन्त्रेषु द्रष्टव्यः । मन्त्रार्थश्च तत्रैव 'निर्धूतनिखिलध्वान्ते नित्यमुक्ते परात्परे । अखण्डब्रह्मविद्यायै चित्सदानन्दरूपिणि । अनुसंदध्महे नित्यं वयं त्वां हृदयाम्बुजे । इत्थं विशदयत्येषा या कल्याणी नवाक्षरी । अस्या महिमलेशोऽपि गदितुं केन शक्यते । बहूनां जन्मनामन्ते प्राप्यते भाग्यगौरवात् । एतमर्थं गुरोर्लब्ध्वा तस्मै दत्त्वा च दक्षिणाम् । आशिषं च परां लब्ध्वा मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात्' इत्यादि । अत्र प्रथमश्लोके सम्बुद्धित्रयं ततः चतुर्थ्यन्तं ततः पुनः संबुद्धित्रयमिति सप्तभिः पदैः क्रमेण मन्त्रे सप्तधा परिच्छेदः पदानां तत्तद्विभक्त्यन्तता तत्तदर्थाश्चेति कथितम् । तदुत्तरार्धेनाकाङ्क्षितपदानामध्याहार उक्तः इतरत्स्पष्टम् । सच्चिदानन्दात्मकपरब्रह्मधर्मत्वादेव शक्तेरपि त्रिरूपत्वम् । तत्र चिद्रूपा महासरस्वती वाग्बीजेन सम्बोध्यते । ज्ञानेनैवाज्ञाननाशान्निर्धूतनिखिलध्वान्तपदेन तद्विवरणं युक्तमेव । नित्यत्वं त्रिकालाबाध्यत्वम् अत एव मुक्तत्वं कल्पितवियदादिप्रपञ्चनिरासाधिष्ठानत्वम् । एतेन सद्रूपात्मकमहालक्ष्मीरूपस्य हृल्लेखया सम्बोधनमिति व्याख्यातम् । पर उत्कृष्टः सर्वानुभवसंवेद्य आनन्द एव तस्यैव पुरुषार्थत्वात् 'आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति श्रुत्या तदितरेषामपि तदर्थत्वेनानन्दस्यैव सर्वशेषितया परत्वात् स च मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं शतगुणाधिक्येन श्रुतौ बहुविधो वर्णितः तेषु परमातिशायी 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति परमावधित्वेनाम्नात एव परात्परः, 'स्वात्मानन्दलवीभूतब्रह्माद्यानन्दसन्ततिः' इति पुराणं च । तेन आनन्दप्रधानेन महाकालीस्वरूपस्य कामबीजेन सम्बोधनमुक्तम् । चामुण्डाशब्दो हि मोक्षकारणीभूतनिर्विकल्पकवृत्तिविशेषपरः । तादर्थ्ये चतुर्थी । चमुं सेनां वियदादिसमूहरूपां डाति डलयोरैक्याल्लाति आदत्ते स्वात्मसात्करोति नाशयतीति व्युत्पत्तेः । पृषोदरादित्वात् सर्वं सुस्थमित्याहुः । 'मया तवात्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महापशू' इत्यत्र पशुपदद्विवचनयोः स्वारस्येन तूलमूलभेदेनाविद्याद्वयकथनेन 'यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता । चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि' इत्यत्रापि तूलमूलाविद्ययोरादानमेव गृहीत्वेति पदेनानूद्य निर्वचनकथनादण्डब्रह्मविद्यैव चामुण्डापदस्यार्थो वर्णित इति सूक्ष्मदृशां रहस्यम् । विच्चे इति तु वित् च इ इति पदत्रयात्मकं बीजक्रमेणोक्तानां चित्सदानन्दानां वाचकं संबुध्यन्तम् । अस्य स्त्री ई इत्यस्य ह्रस्वे सति 'इ' हे आनन्दब्रह्ममहिषि इत्यर्थः । वित्पदं ज्ञानपरं प्रसिद्धमेव । चकारोऽपि नपुंसकः सत्परः इति योज्यम् । अनुसंदध्महे इत्यादि शेषः । इत्थं च हे महासरस्वत्यादिरूपे चिदादिरूपे चण्डिके त्वां ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थं वयं सर्वदा ध्यायाम इति मन्त्रार्थः फलितः । तस्यायं संग्रहः 'महासरस्वति चिते महालक्ष्मि सदात्मके । महाकाल्यानन्दरूपे त्वत्तत्त्वज्ञानसिद्धये । अनुसंदध्महे चण्डि वयं त्वां हृदयाम्बुजे' इति । यद्यपि श्रीमित्येव बीजं महालक्ष्म्याः प्रसिद्धं न हृल्लेखा तथापि हकारशकारयोरूष्मत्वेन साजात्यान्नातीव भेदः । अत एव 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति श्रुतौ । शाखान्तरे ह्रीपदस्थाने श्रीपदस्य पाठः । एवं स कामबीज एव लकारस्य स्थाने रेफयोजनेन कालीबीजतास्त्वयोश्चान्तस्थत्वेनैक्यान्नात्यन्तं भेदः । तन्त्रान्तरेषु कालीसरस्वत्योर्वास्तविकाभेदमभिप्रेत्य बीजयोर्वैपरीत्याद्व्यवहारोऽपि दृश्यत इति द्रष्टव्यम् । अयं चार्थः प्राचीनैर्वर्णितप्राय एव सम्यक्परिष्कृत्योक्तः । वस्तुतस्तु लक्षणविरोधस्य छान्दसत्वेन पृषोदरादिपाठकल्पनया च समाधानस्याविशेषादन्योऽपि प्रकारः सुवचः । चमु अदन इति धातोश्चामुरदनीयः पदार्थः । स च ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोऽपि अत्ता चराचरग्रहणादित्यधिकरणे तथा निर्णयात् । तं डापयति उड्डापयति न विषयीकुरुते ब्रह्ममात्रविषयिणीति यावत् । अथवा चकार एकाक्षरनिघण्टुरीत्या चन्द्रवाचक आह्लादप्रकाशगुणयोगादिह ज्ञानपर आनन्दपरो वा सन् ब्रह्मैव वक्ति । तदासमन्तान्मुण्डयतीति चामुण्डा । मुण्डनं नामाधारापेक्षया न्यूनसत्ताकवस्तुनिरासः । शिरश्चर्मापेक्षया

न्यूनतादात्म्यवतामेव केशानां वपने प्रयोगात् ।" गौडपादीयभाष्ये तु शरीरराहित्यलक्षणमुण्डताया मुण्डकोपनिषत्प्रोक्तशरीरविशेषवत्ताया अमुण्डतायाश्च सत्वाच्चामुण्डात्वमित्यर्थ इत्युक्तम् । अथवा चानां बुद्धीनां सुखानां वा मुण्डमिव शीर्षमिव स्थिता, सर्वोत्तमा चरमवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्येति यावत् । अथवा । चण्डिकारूपदेवतापर एव चामुण्डाशब्दः । अत एव मन्त्रान्ते वह्निजायायोजनेन होमे चामुण्डाया इदमित्येव त्यागो विधिशब्दस्य मन्त्रत्वमित्यधिकरणन्यायसिद्धो युज्यते । चतुर्थीबलाच्च नमः शब्दस्यैवाध्याहारः । बीजत्रयमप्यव्ययरूपं चतुर्थ्यन्तमेव व्यष्टिदेवतात्रयवाचकमभेदद्योतकम् । तद्विशेषणं विच्चे इत्यप्यखण्डमव्ययं मोचनार्थकम् । स्वरादेराकृतिगणत्वात् । मन्त्रस्य पदखण्डशो न्यासप्रकरणे अस्य युगलस्य विभजनं विनैव न्यासविधानात् । भगमालिनी नित्या मन्त्रादिषु बहुषु तस्य प्रयोगसत्वेन तन्त्रोक्तार्थरीत्या निर्वाहाभावाच्च । ततश्च हे अम्ब बन्धनकारणीभूतामिमां रज्जुं ग्रन्थिविसर्जनादिना मोचयेति स्त्रीसम्बोध्यकमोक्षप्रार्थनारूपो विशिष्टस्तदर्थः । यद्यपि दक्षिणामूर्तिसंहितायां भगमालिनीति मन्त्रस्थदेवतागणनावसरे 'अमोघां चैव विच्चां च तथेशीं क्लिन्नदेवताम्' इति पाठात् विच्चानामिका काचिद्देवतैवेत्यालोच्यते तदापि परिकरालङ्कारेण साभिप्रायं चामुण्डाविशेषणम् । मोचयतीत्येव तदर्थः । तस्मिन्नेवार्थे कर्णाटभाषाविद्भिरान्ध्रभाषाविद्भिश्च शिष्टैः प्रयोगेण शक्तिग्रहसम्भवात् । 'पृणीयादिन्नाधमानायतव्यानिति' श्रुतौ तव्यपदस्य सूपादिभक्ष्यपरतायाः । नुवन्तं याच्ञयामुपेति श्रुतौ नौतेर्दुःखपरतायाः । तासां वायुः पृष्ठे व्यवर्ततेति श्रुतौ पृष्ठपदस्य योनिपरतायाः । पढमच्ची हंसपदमिति प्राकृतपिङ्गलसूत्रे मच्चीत्यस्य सुन्दरपरताया अन्यत्र च कर्णाटद्रविडान्ध्रभाषाप्रसिद्धेव । शक्तिनिर्णयस्य बहुशोऽङ्गिकत्वात्, पिकनेमाधिकरणस्यैतदर्थमेव विशिष्य प्रवृत्तेर्भट्टचिन्द्रोदयेऽस्माभिर्वर्णितत्वाच्च । भाषाणां संस्कृतापभ्रंशत्वेनापेक्षितार्थे विरोधाभावे निर्णायकत्वसम्भवाच्च, तन्त्रोद्धृतमन्त्रेषु भाषामिश्रणस्यापि बहुशो दर्शनेन चरणायुधादिदैवत्यमन्त्रेषु पुंकोलीत्यादिशब्दानां कुक्कुटादिष्विव प्रवृत्तेश्चेति द्रष्टव्यम् । 'काल्यै लक्ष्म्यै सरस्वत्यै चण्डिकायै नमोऽस्तु ते । अविद्यापाशहृदयग्रन्थिं विस्रंस्य मुञ्च माम्' इति तु मन्त्रार्थसंग्रहः । रहस्यतन्त्रे तु महावाक्यस्येव जीवब्रह्मणोरभेद एव मन्त्रस्यार्थं इत्युक्तं तन्निर्वाहे गुरुचरणावेव शरणमिति दिक् ॥ अत्र प्राञ्चः । तिसृणामपि देवीनां तुरीयया सहाभेदाऽविशेषेऽपि महालक्ष्म्या एव प्राधानिकरहस्ये 'सर्वस्याद्या महालक्ष्मीः' इत्यादिना तुर्यस्थाने गणनादितरयोः देव्योरेतज्जन्यत्वस्य कथनात् । महालक्ष्मीजननस्य पार्थक्येनाकथनाच्चोपास्यदेवतायास्तुरीयत्वेपि तस्यां रजःप्राधान्येनेतरगुणयोर्न्यग्भावेनैव भावनमावश्यकमित्याहुः । तामेव च रीतिमाश्रित्य महालक्ष्मीबोधकहृल्लेखाया एव नवार्णे प्रधानबीजत्वादथर्वशीर्षे तावन्मात्रेण पुनः स्वातन्त्र्येणोद्धारस्यापि प्राधान्यध्वननार्थत्वात् । सप्तशतीस्तोत्रेऽपि प्रथमश्लोके बिन्दुरहिताया अपि तस्या उद्धारेण समष्टिव्यष्टिभेदाच्चत्वारोऽपि मन्त्रा उद्धृतप्राया इति वदन्तष्टीकाकारास्तदुद्धारप्रकारं देवीचन्द्रकलास्तवे दीक्षितैः प्रदर्शितमेव लिखन्ति । यथा—'सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः । निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम' । अस्यार्थः । यः यकारादष्टमो हकारः सूर्यतनयोऽग्निः रेफः दिनान्ते सवितृतेजसोऽग्नौ निक्षेपेण पित्र्यस्य धनस्य पुत्रे निक्षेपदर्शनेन तत्सादृश्यादग्नौ सूर्यपुत्रत्वम् । वर्णैः सहिता सवर्णा 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इति श्रुतिप्रसिद्धा मूलप्रकृतिः, तस्या वाचकत्वेन पुत्रत्वोपचारादिप्रत्यये सति सावर्णिरीकारः तेन निर्बिन्दुको ह्रींकारः सिद्धः, स मनुर्मन्त्रः कथ्यते देवीमन्त्रयोरभेदात् । तदुत्पत्तिं तदवतारान् गदतो मम मुखान्निशामयेति वर्णयन्ति । आर्षवाक्यानां सर्वतोमुखत्वादस्तु कथञ्चिद् युक्तमेवैतत् । वयं तु ब्रूमः अम् गत्यादिष्विति धातोर्निशामयतीति व्युत्पत्त्या निशाम् चन्द्रो बिन्दुः, अयेत्येतावानेव धातुः इट्किट्कटी गतावित्यत्र प्रश्लिष्टस्येकारस्य रूपं, सूर्यतनयशब्द एव वाऽवृत्त्याबिन्दुपरोऽपि; जलमण्डले सूर्यकिरणानां प्रवेशेनैव चन्द्रात्मतया परिणामेन 'पतिर्जायां प्रविशती' ति न्यायेन चन्द्रस्य सूर्यपुत्रत्वात् 'नवो नवो भवति जायमानः' इत्यस्यामृचि योऽह्नां केतुरुषसामग्र उदेति स एव देवेभ्यो भागं विदधत् पुनः पुनर्जायमानश्चन्द्रमा भवतीति कथनाच्च । अपि च चतुर्थस्वरस्य वर्णे वाच्ये स्त्रीलिङ्गाभावेन नदीसंज्ञाभावात्पञ्चम्यां य इत्येवंरूपम् ईकारादित्यर्थः । दिग्योगपञ्चम्या ईकारात्परत इत्यर्थः । परित्यज्येति ल्यब्लोपे वा पञ्चमी । तेन तत्परतोऽष्टमो द्वादशस्वरः । बिन्दुः पूर्ववत् इति वाग्भवोद्धारः ॥ अपि च । यः अष्टम इत्येतयोरन्यतरस्य द्विरावृत्त्येकारात्परोऽष्टम ईकारात्पूर्वः कार्य इति वा । ईकारादष्टमः तस्मादपि विलोमाष्टम इति वा व्याख्येयम् । ततो मनुश्चतुर्दशस्वरः औकारः । तेनेयं त्र्यक्षरी त्रैपुरकंदाख्या विद्या । एतां प्रकृत्य तन्त्रराजे 'एषा त्रैपुरकंदा स्यात्' इति वचनात् । तन्त्रान्तरे त्वस्या एव चेतनीति नाम । एतदुद्धारो योगिनीतन्त्रे 'शिवाष्टमं केवलमादिबीजं भगस्य पूर्वाष्टमबीजमन्यत्। परं शिवान्तं मनुयुक् त्रिवर्णा संकेतविद्या गुरुवक्त्रगम्या' इति । 'शिवा' ईकारः शिव उंकार इति वा तस्या 'अष्टमं' तत्परतस्तमारभ्य वाष्टमं द्वादशस्वरात्मकं 'केवलं' बिन्दुरहितं 'भगस्य' ऐकारस्य एकारस्य वा 'पूर्वाष्टमं' ततः पूर्वेषु तमारभ्य वा विलोमाष्टमं चतुर्थस्वरात्मकम् । शिवोनुस्वारोऽन्ते यस्य तत् । ततो 'मनुयुक्' चतुर्दशस्वरयुक्ता त्र्यक्षरीविद्या स्त्रीदेवत्या 'संकेतगम्या' गोपनीयेति तद्व्याख्यातारः । तेन 'ऐं ईं औं' इति विद्यासिद्ध्यति । अपिच 'अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः । हकारोऽन्त्यकलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः । अकारादि हकारान्तं मातृकामण्डलं विदुः' इत्यादिव्यवहाराल्लकारस्य लकारेन्तर्भावेन क्षकारस्य संयुक्तत्वेन पार्थक्याभावादूनपञ्चाशद्वर्णं मातृकामण्डलमिति पक्षे

व्युत्क्रमेण गणनायां चतुर्थस्वरादष्टमः शकारः रेफेकारबिन्दवः पूर्ववदिति रमाबीजोद्धारः ॥ अपिच यो मनुः यकाराच्चतुर्दश ईकारो बिंदुश्चेति कामकलोद्धारः । अष्टम इति कादिनवकादिपरिभाषयैकपञ्चाशदक्षरम् । स च क्षकारः रेफौकारबिन्दुभिर्योगे नारसिंहोद्धारः ॥ गदतो ममेत्यत्र गकारः स्वरूपम् । दतो दकारं परित्यज्य 'मम' पञ्चकद्वयं दशमो लकारः ओंकारबिन्दुयोगे ाराहीबीजोद्धारः ॥ यो मनुरीकाराच्चतुर्दशः ककारः तस्य लकारेकारबिन्दुयोगे कामबीजोद्धारः । ग इति स्वरूपस्य बिन्दुयोगे गणपतिबीजोद्धारः सवर्णः सकारः । आत्मन एव पुत्रत्वविवक्षायां स्वार्थे पर्यवसन्न इञ् । सूर्यतनयो यमो हकारः मनुरौकारः । तत्परतो विसर्गान्तस्याऽनचि चेति प्रश्लेषेण परायाः प्रासादस्य तयोर्योगयोरप्युद्धारा द्रष्टव्याः ॥ एवमन्यत्रापि– 'मेधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा' इत्यत्र पादभेदेन वाक्–सर्वमङ्गला–लक्ष्मीणामुद्धारः । शास्त्रशब्दो वेदपरः । शास्त्रयोनित्वादिति (वे० सू० २।३ अ० १ पा० १) व्याससूत्रादिषु व्यवहृतः । अखिलशब्देन त्रयी कथ्यते । तत्र व्यञ्जनानामविवक्षितत्वादाद्यन्तयोरकारद्वयं मध्य इकारः सिद्धः । वेदत्रयाद्याक्षराण्यपि क्रमेण तथैव । तेषां मध्ये द्वयोः क्रमेण सन्धौ गुणे सत्येकारः अवशिष्टयोर्व्युत्क्रमेण सन्धौ वृद्धया ऐकारः । एवं सायस्क्रियपशुत्रयालम्भसाहित्यन्यायेन मध्यभागे मिलितैर्वेदत्रयाद्याक्षरैरेव वाग्भवबीजोत्पत्तेस्तन्त्रराजे स्पष्टं कथनात् । तदिदमखिलशास्त्रसारत्वम् । एतेन 'ऋक्सामयोर्यजुषि सन्धिवशादुर्दीर्णं बीजं सरस्वति सकृत्तव ये जपन्ति । ते सत्यवाक्यमुनिवद्विदितत्रयीका आथर्वणादिकमवाप्य सुखीभवन्ति' इति श्लोकोऽपि व्याख्यातः । सत्यवाक्यो नाम मुनिर्भयेनैकारमात्रोच्चारणेन वेदचतुष्टयमङ्गानि चाधिगतवानिति भगवतीपुराणस्थाया आख्यायिकायाः पृथ्वीधराचार्यैर्निबन्धनात् । आथर्वणादिकमित्यस्य शमिति । तत्प्रथमाक्षरमित्यर्थः । सुखीभवन्तीति निश्चितम् । मुक्ता भवन्तीति यावत् ॥ 'दुर्गासि दुर्गभवसागरनौरसंगा' इति तद्द्वितीयचरणे भवः शिवः । सकारः सागरो जलरूपो वकारः नौ असङ्गा व्यञ्जनसङ्गहीना इति च । तेन स्वौ इति सर्वमङ्गलाख्या दुर्गा । तदुत्तरार्द्धे 'श्रीः कैटभारिहृदयैककृताधिवासा गौरि त्वमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठा' इत्यत्र श्रीरिति कण्ठरवेणैवोद्धृत्य तद्देवताध्यानस्थं विशेषणद्वयं कैटभारीत्यादिना कथितम् । 'भूयाद्भूयो द्विपद्माभयवरदकरा तप्तगाङ्गेयगौरी पद्माक्षी पद्मनाभोरसि कृतवसतिः पद्मगा श्रीः श्रिये नः ।' इत्यादिना ध्यानश्लोकस्य पञ्चसारादौ कथनात् । उद्धृतस्य बीजत्रयस्य बिन्दुयोगं तन्त्रेणाह शशिमौलीति स्पष्टोऽर्थः ॥ अपिच । 'त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारस्वरात्मिका' इत्यत्र 'का'ककारेण सह रः रेफः । स्वरात्मिका स्वरेषु चतुर्थवती आत्माऽन्तरात्म-परमात्म-ज्ञानात्मना चतुष्टयस्यात्मोपनिषदि पीठन्यासादौ च प्रसिद्धत्वात् ॥ 'स्वधा त्वमक्षरे नित्ये' इत्यत्र तकाराविवक्षया वमिति सुधाबीजम् । 'त्रिधामात्रात्मिकास्थिता' इति प्रणवमुक्त्वा अर्धमात्रस्थितानित्येत्यनेन कालीबीजप्रणवयोरर्धमात्रात्मकानुस्वारयोगमुपदिश्य 'यानुच्चार्या विशेषतः' इत्यनेन तदन्ते नादोऽप्युद्धृतः ॥ अपिच 'यस्याः प्रभावमतुलं भगवाननन्तो ब्रह्मा हरश्च नहि वक्तुमलं बलं च । सा चण्डिका' इत्यत्र नवार्णमन्त्रगतानां चतुर्विंशतिवर्णानामुद्धारः । मन्त्रे हि आकाराद्याश्चत्वारः स्वरा एकारादिद्वयं च । एतेष्वाकार ईकार ऐकारश्च द्विरावृत्ता इति नव स्वराः । चत्वारो बिन्दवः । कचडतामादिपञ्चकं हकारश्चेति दश व्यञ्जनानि । तत्र चकारो द्विरावृत्तः । विच्चे इति प्रथमचकारस्य तकाररूपत्वात् संहत्य चतुर्विंशतिः । तेषु वमतुलमित्यनेन व्यञ्जनचतुष्टयं पञ्चमस्वरो बिन्दुश्चेति षण्णां निर्देशः । अकारा उच्चारणार्थाः । भग एकारः वातीति वान् शत्रन्तः । तेन वायुर्यकारः । अनन्त आकारः । ब्रह्मा ककारः । ह र इति स्वरूपम् । चकारोऽपि स्वरूपम् । वक्तुं वाग्भवम् ऐकारः तस्य द्विरन्वयः । आचण्डिकैः 'आकारादिभिरिकारान्तैः पञ्चभिरीकाराभ्यां च' सहिता सा चण्डिका, चण्डिकापदद्वयस्य तुर्यस्वरवाचकस्य विरूपैकशेषः इपदात् । स्वार्थे कप्रत्ययेनेकार एक एव । लं चं इति बिन्दुद्वयस्य द्विर्द्विरन्वयः । इत्थं चतुर्विंशतिवर्णाः । अनन्तादिपदत्रयस्य नवार्णमन्त्रद्रष्टृऋषिपरत्वेनापि पुनरन्वयादक्षराणि ऋषयश्च यस्या देव्याः प्रभा किरणसमूहः । बलं तत्त्वं च वक्तुं नालं वाचामगोचरः । साखिलजगत्परिपालनाय आसुरभयनाशाय च मतिं करोतु इत्यन्वयः । एवं तृतीयचरित्रे त्रिपाद्गायत्रीमन्त्रा विभागानुषङ्गोद्धर्वाभ्रित्रिरावर्त्यमाना वक्ष्यन्ते ते च कात्यायनीतन्त्ररीत्या द्वाविंशतिरेव । तन्त्रान्तरेषु धृतिपुष्ट्योरधिकयोराम्नानाच्चतुर्विंशतिः ।ते प्रकृतमन्त्रवर्णानामेकैकस्योद्धारकाः । परन्तु बहुकोशलेखनादिक्लेशसापेक्षत्वान्नेह तदायासः प्रदर्श्यते ॥ एवमन्यत्राप्यम्बानुग्रहपात्रतातारतम्येन सर्वमिदं स्तोत्रं मन्त्रोद्धारगर्भितमेव दृश्यते। उक्तं च वेदागमे 'निर्विशेषपरा मन्त्राः सविशेषपराश्च ये। प्रत्यध्यायं निगूढास्ते तेनेयं सर्वतः परा' इति। ईदृशबह्वाशयेनैव 'चक्षुष्मन्तोऽनुपश्यन्ति नेतरेऽतद्विदो जनाः' इति रहस्योक्तिर्द्रष्टव्येति दिक् ॥ अयं च मन्त्रः स्वतन्त्रोपास्यः सप्तशत्यङ्गं चेति द्विप्रकारोपास्तिमस्य केचिदाहुः वैपरीत्यात् । सप्तशत्यैव तु तद्विद्योपास्येति स्पष्टीकरिष्यतेऽनुपदमेव । उभयथापि नवार्णस्य संक्षेपेण साधनप्रकार इह वक्तव्य एवेत्युच्यते ॥ 'नवाक्षरस्य ऋषयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । छन्दांस्युक्तानि मुनिभिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभः ॥ देव्यः प्रोक्ता महापूर्वाः काली लक्ष्मीः सरस्वती। नन्दाशाकम्भरीभीमाःशक्तयोऽस्य मनोः स्मृताः॥ स्याद्रक्तदन्तिकादुर्गाभ्रामर्यो बीजसन्ततिः । अग्निर्वायुः सूर्यस्तत्त्वं फलं वेदत्रयोद्भवम् ॥ सर्वाभीष्टप्रसिद्धयर्थे विनियोग उदाहृतः । ऋषिच्छन्दोदैवतानि शिरो-मुख-हृदि न्यसेत् ॥ शक्तिबीजानि स्तनयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । ह्रीं चण्डिकायै व्यस्तेन सर्वेण च षडङ्गकौ' ॥ एते पञ्चवर्णाः समस्तश्चैक इति षड्भिरङ्गुष्ठादिन्यासो हृदयादिन्यासश्च कार्य इत्यर्थः। 'खड्गिनी शूलिनीत्यादि पठित्वा श्लोकपञ्चकम् ।

आद्यं कृष्णतरं बीजं ध्यात्वा सर्वाङ्गके न्यसेत्' ॥ 'आद्यं' वाग्भवं, श्लोकास्तु सप्तशतीस्तोत्रस्थाः । 'विश्वातीतमहामन्त्रात् प्रोच्य श्लोकचतुष्टयम् । ध्यात्वा सूर्यनिभं बीजं द्वितीयं सर्वतो न्यसेत्' । 'द्वितीयं' हृल्लेखा । क्वचित्तु चरणत्रयस्यान्यथा पाठः 'शूलेन पाहि नो देवि' इत्यादिश्लोकचतुष्टयं पठित्वा सूर्यसदृशमिति तेन तदेव विश्वातीतमहामन्त्रपदस्य व्याख्यारूपम् । सूर्यस्य द्वादशकलास्तापिन्यादयः । तासु ककारादीनां क्रमेण द्वादशानां भकारादीनां व्युत्क्रमेण द्वादशानां च वर्णानां युग्मशो योगस्तन्त्रेषु विहितः । तासु नवम्यां विश्वानाम्न्यां कलायां झकारतकारयोर्योगसत्त्वेपि प्रकृते विश्वापदेन तकार एव विवक्षितः । तेन तकारशून्यं श्लोकमारभ्येत्यर्थः । कयापि विधया सप्तशत्यां तादृशस्य श्लोकमन्त्रान्तरस्याऽभावादेव नातिप्रसक्तिः । 'एकं जग्राह केशेषु'इति श्लोके द्वात्रिंशदक्षरात् परतो व्यञ्जनरूपो वा श्रूयत एव । 'इत्थं निशम्य देवानां वचांसि मधुसूदनः' इति श्लोके थकारयोगेन श्रूयते । 'हन्यमानं महासैन्यं विलोक्यामर्षमुद्वहन् । अभ्यधावन्निशुम्भोथ' इत्यत्राभ्यधावदिति पदच्छेददशायां तकारव्यक्तिरस्त्येव, 'चुक्षुभुः सकला लोकाः' इति श्लोकस्तु पूर्वोत्तरमन्त्रयोरुत्तरपूर्वार्धरूपत्वादखण्डो मन्त्र एव न भवतीति कयापि रीत्या तकाराभावः शूलेनेति श्लोकमन्त्र एव, 'ततो देवा ददुस्तस्याः' इत्यर्धसद्भावपक्षे तु चुक्षुभुरित्यस्य निरासः । साम्प्रदायिकव्याख्यानत एवेति गुप्तं रहस्यम् । 'सर्वस्वरूपे इत्यादिश्लोकानां पञ्चकं पुनः । पठित्वा स्फटिकाभासं तृतीयं स्वतनौ न्यसेत्' । 'तृतीयं' कामबीजम् । अत्र प्रथमतृतीययोर्बीजयोर्महासरस्वतीमहाकालीरूपयोः श्वेतकृष्णरूपत्वेपि वैपरीत्येन रूपनिर्देशो वास्तविकाभेदसत्त्वेन रहस्ये वक्ष्यमाणं सरस्वत्याः कृष्णाङ्गविष्णुजनकत्वं काल्याः श्वेताङ्गशिवजनकत्वं चाभिप्रेत्येति बोध्यम् । 'ततः षडङ्गं कुर्वीत विभक्तैर्मूलमन्त्रकैः । एकैकेन वैकेन चतुर्भिर्युगलेन च । समस्तेन च मन्त्रेण कुर्यादङ्गानि षट् सुधीः' ॥ अथ ध्यानम् । 'खड्गं चक्रगदेषुचापपरिघान् शूलं भुशुण्डीं शिरः शङ्खं संदधतीं करैस्त्रिनयनां सर्वाङ्गभूषावृताम् । नीलाश्मद्युतिमास्यपाददशकां सेवे महाकालिकां यामस्तौत्स्वपिते हरौ कमलजो हन्तुं मधुं कैटभम् ॥ १ ॥ अक्षस्रक्परशुं गदेषुकुलिशं पद्मं धनुःकुण्डिकां दण्डं शक्तिमसिं च चर्म जलजं घण्टां सुराभाजनम् । शूलं पाशसुदर्शने च दधतीं हस्तैः प्रवालप्रभां सेवे सैरिभमर्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम् ॥ २ ॥ घण्टां शूलहलानि शङ्खमुसले चक्रं धनुः सायकान् हस्ताब्जैर्दधतीं घनान्तविलसच्छीतांशुतुल्यप्रभाम् । गौरीदेहसमुद्भवां त्रिजगतामाधारभूतां महापूर्वामत्र सरस्वतीमनुभजे शुम्भादिदैत्यार्दिनीम् ॥ ३ ॥' इति ध्यात्वा मनसांऽतर्यागं कृत्वा बहिर्यागमपि यन्त्रे कुर्यात । यन्त्रं यथा 'लिखेदष्टदलं पद्मं कुङ्कुमागरुचन्दनैः । पद्ममध्ये लिखेच्चक्रं षट्कोणं चण्डिकामयम् । षट्कोणचक्रमध्यस्थमाद्यं बीजत्रयं न्यसेत् । पूर्वादिकोणषट्के तु बीजान्यन्यानि विन्यसेत्' । बीजानीत्यनेन अन्येषामपि बिन्दुयोगेनैव लेख उक्तः । लेखस्तु प्रादक्षिण्येन दक्षिणाद्वामान्तमिति ज्ञेयम् । 'एवं कृत्वा जपेल्लक्षचतुष्कं तद्दशांशतः पायसान्नेन जहुयात्पूजिते हेमरेतसि' । इदमेकं पुरश्चरणम् । अथवा 'आश्विनस्य सिते पक्षे आरभ्याग्नितिथिं सुधीः । अष्टम्यन्तं जपेल्लक्षं दशांशं होममाचरेत्' । अग्नितिथिः प्रतिपत् 'प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः'इत्याद्युक्तेः । उभयत्र मन्त्रान्ते स्वाहायोजनेन होमः । तर्पणं तु मन्त्रान्ते चण्डिका तृप्यत्विति योजनेन । अयमुभयविधोऽपि जपः सप्तशतीस्तोत्रेण संपुटीकृतो विधेयः । तदुक्तं डामरतन्त्रे 'मार्कण्डेयपुराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तवं पठन् । पुटितं मूलमन्त्रस्य जपेनाप्नोति वाञ्छितम्' इति । पुटितमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । 'पुटितं' स्वसंपुटाकारता । तथा च स्तवो यथा मूलमन्त्रजपस्य संपुटाकारो भवति तथा पठनान्मूलजपस्य यद्वाञ्छितं फलं तत्सिध्यतीत्यर्थः । ततश्च स्तवीय ऋष्यादिन्यासपूर्वकं चरित्रत्रयं पठित्वा मध्ये स्वसङ्कल्पितसङ्ख्याऽनुसारेण सहस्रादिसङ्ख्याकनवार्णं जपित्वा पुनश्चण्डीस्तवं पूर्ववत् पठेत् । परन्त्वेतदन्ते पुनर्मूलमष्टोत्तरशतमात्रं जप्त्वा निवेदनादिकं कुर्यात् । अयं जपोऽङ्गभूतो न प्रधानसङ्ख्यायामुपयुज्यत इति विशेषः । तदप्युक्तं तत्रैव चरित्रत्रयस्य ऋष्यादीनुक्त्वा । 'एवं संस्मृत्य ऋष्यादीन् ध्यात्वा पूर्वोक्तमार्गतः । सार्थस्मृतिं पठेच्चण्डीस्तवं स्पष्टपदाक्षरम् । समाप्तौ तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा षडङ्गकम् । जपेदष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेत्' इत्यादि । केचित्तु मूलमन्त्रस्य जपेन पुटितं चण्डीस्तवं पठन्निति प्रथमश्लोकं योजयन्तश्चरमश्लोके पुनर्विधानं संख्यामात्रपरमिति मन्यमानाः सप्तशतीस्तोत्रस्यैव मूलेन संपुटिताकारो विधीयत इत्यङ्गाङ्गिभाववैपरीत्यमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । बहुषु तन्त्रेषु नवार्णं प्रकृत्य तत्प्रकरणे सप्तशतीपाठविधानेन नवार्णजपस्य प्राकरणिकत्वेनान्याङ्गत्वायोगात् । तत्र विद्यमानाया अपि स्तोत्रफलश्रुतेः प्रयाजफलश्रुतेर्वसन्तमेवर्तुनाम च रुन्ध इत्यस्या इवाविवक्षितार्थकत्वात् । मरीचिकल्पे–'रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये चण्डीस्तवं पठेत् । प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमः । एवं संपुटितं स्तोत्रं पूर्वोक्तफलदायकम्' इत्यनेन वैदिकसूक्तद्वयेन संपुटितायाः सप्तशत्या विधानाच्च । परन्त्वन्वारम्भणीयेष्टिवन्नवार्णस्य स्तोत्रजपप्रारम्भमात्राङ्गत्वं जपाधिकारितावच्छेदकत्वं चेति बोध्यम् । रहस्यं तु कीलकाध्याये स्पष्टीभविष्यति । अत्रापेक्षितः सामान्यविधिरन्ये विशेषा अपि कल्पवल्लीकारैरुक्ता इति तत एव सर्वमवगन्तव्यम् । इति नवार्णनिर्णयः ॥ ॥ द्वितीयस्तु चरित्रत्रयात्मकः श्लोकसमूहरूपो मन्त्रः । स च वामनपुराणदेवीभागवतमार्कण्डेयपुराणादिषु लक्ष्मीतन्त्रादिषु च बहुविध उपलभ्यते । तथापि मार्कण्डेयपुराणस्थ एव त्रिसप्तत्यध्यायोत्तरं षडशीतितमाध्यायान्तमभिव्याप्तः 'सावर्णिः सूर्यतनयः' इत्यारभ्य 'सावर्णिर्भविता मनुः' इत्यन्तस्त्रयोदशभिरध्यायैः परिच्छिन्नः श्लोकसमूहात्मको मालामन्त्रत्वेन ग्राह्यः । पूर्वोक्तडामरतन्त्रवचनात् । वाराहीतन्त्र-कात्यायनीतन्त्र-मरीचितन्त्र-हरगौ-

रीतन्त्र-लक्ष्मीतन्त्रादीनां बहूनामैक्यकण्ठ्याच्च तस्यैवात्युत्तमत्वसिद्धेः तस्य पुरुषार्थत्वेन क्रत्वर्थत्वादिना च पाठादिविधिर्मूल एव द्वादशेऽध्याये प्रदर्शयिष्यते । तन्त्रान्तरेषु च बहवो विधयः अस्य सप्तशतीति व्यवहारस्तु न श्लोकसंख्यया । तेषां षट्च्छतीतोऽपि न्यूनत्वात् । नापि कवचादित्रयरहस्यत्रययोर्मेलनेन । सङ्ख्याधिक्यापत्तेः । तस्माच्छकारसकारयोरभेदात् समानं सतीनां देवीनां प्रतिपादनादेव तथा व्यवहारो नेयः । तुरीयैका महाकाल्यादित्रयं तन्निर्मितमिथुनत्रये देवीत्रयं चेति सप्तानामेव प्राधानिकरहस्ये प्रतिपादनादिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । नन्दजारक्तदन्तीशताक्षीशाकम्भरीदुर्गाभीमाभ्रामरीत्येतेषामपि सप्तानां रूपाणां मन्त्र एव प्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् संख्याधिक्यापत्तेः । तस्माज्जपे एकमन्त्रात्मकस्यापि मालामन्त्रस्य होमाङ्गेन सप्तशतधा विभजनाच्छतरुद्रियस्येवैकानेकमन्त्रात्मकत्वे विरोधाभावात्तथा व्यवहारोपपत्तिः । मन्त्रविभजनेऽपि यद्यमलवाराहीकात्यायनीतन्त्राणां वैमत्यं तत् तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे परिहरिष्यते । यद्यपि कात्यायनीतन्त्रे पञ्चशतोत्तरमष्टसप्तति श्लोकाः यामले त्वेकोनाशीतिः वाराह्यां तु सार्धाष्टाशीतिः कथिताः । उपपद्यते च वेदे शाखाभेदेनेव पुराणेषु कल्पभेदेन मनुपराशरहारीतादीनां वृद्धतरुणभेदेन तत्तत्स्मृतिवैलक्षण्यवत्पाठवैलक्षण्येऽपि प्रामाण्यम् । ततश्च कवचस्य सार्धाः पञ्चाशदर्गलायास्त्रयोविंशतिः कीलकस्य लघुगुरुभेदेन द्वैविध्यादाद्यस्य चतुर्दशाऽन्त्यस्य त्रयोविंशतिरित्येतेषां श्लोकानां वाराहीतन्त्रानुमतस्तोत्रश्लोकैः सह मेलनेनैकोना सप्तशती सम्पद्यते । रहस्यत्रयस्याङ्गत्वे प्रमाणाभावेन तन्मेलनस्याप्रसक्तेः एकन्यूनाधिकभावस्यान्तरत्वेन तदनादरेण व्यवहारस्य पञ्चाशत्पीठरूपिणीति ललितानाम व्याख्यानावसरेऽस्माभिः समर्थितत्वात् । कात्यायनीतन्त्रोक्तविभागेऽपि द्वयोरन्त्ययोरिवैकस्य श्लोकस्यावृत्तेरपि सुवचत्वाद्वा । तथापि 'जपेत्सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरा' इत्यादिना कवचमेलनाभावेऽपि सप्तशतीत्वप्रतीतेः कीलकद्वयप्रतिपाद्यस्यार्थस्याङ्गत्वेऽपि तयोरङ्गत्वे रहस्यवदेव मानाभावाच्चोक्त एव प्रकारो निर्दोषः । 'कवचं बीजमादिष्टमर्गलाशक्तिरिष्यते । कीलकं कीलकं प्राहुः सप्तशत्या महामनोः' इति गौडपादधृतवचनादङ्गत्वेऽप्यदोष इति । यानि तु क्वचिद्देशे सार्धानि षट्शतानि क्वचित्तदधिकान्यपि श्लोकानां पठ्यन्ते तानि कात्यायनी भगवत्येव जानाति परन्तु तन्त्रत्रयेऽप्यदृष्टानीति दिक् । एतस्यैवोत्तमत्वं तु तन्त्रान्तरे 'यथाश्वमेधः क्रतुषु देवानां च यथा हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः' । तत्रापि कलावतिप्रशस्तः 'कलौ चण्डीविनायकौ' इति वचनात् । वाराहीतन्त्रे सर्वेषां स्तोत्राणां परशुरामशापमुक्त्वा तद्विरहितानि कतिचिद्गणितानि । 'भीष्मपर्वणि या गीता सा प्रशस्ता कलौ युगे । विष्णोर्नामसहस्राख्यं महाभारतमध्यगम् । चण्ड्याः सप्तशतीस्तोत्रं तथा नाम सहस्रकम्' इत्यादि । भार्गवाख्येन रामेण शप्तान्यन्यानि कारणादित्यन्तेन । यद्यपि तन्त्रान्तरेऽस्यापि स्तोत्रस्य शिवशापः कीलनं चेति सिद्धिनिरोधकावुक्तौ तथापि तत्रैव शापोद्धारोत्कीलनयोः कर्मविशेषयोस्तदङ्गत्वेन सकृत्करणविधानादकरणे सिद्धिविरहोक्त्या तदावश्यकत्वपरौ तावर्थवादौ । तत्र शापोद्धारो यथा । त्रयोदशप्रथमौ द्वादशद्वितीयौ एकादशतृतीयौ दशमचतुर्थौ नवमपञ्चमावष्टमषष्ठावध्यायौ पठित्वा सप्तममध्यायं द्विःपठेदित्याकारकः प्रयोगः । उत्कीलनं यथा । आदौ मध्यमचरित्रं पठित्वा ततः प्रथमचरित्रं ततस्तृतीयचरित्रं पठेदित्याकारकः । 'अन्त्या १३ द्या १ के १२ द्वि २ रुद्र ११ त्रि ३ दिग १० ब्ध्यं ४ के ९ षि ५ भ ८ र्तवः ६ । अश्वो ७ ऽश्व ७ इति सर्गाणां शापोद्धारे मनोः क्रमः । उत्कीलने चरित्राणां मध्याद्यान्त्यमिति क्रमः' । अङ्को नवकः । इषुः पञ्चमः । इभोऽष्टमः । 'ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसिद्ध्यति' इति विहितं दानप्रतिग्रहनामकं महोत्कीलनं तु कीलकाध्यायव्याख्यावसरे विशदीकरिष्यते । एवं सम्प्रदायज्ञस्य निर्दोषमुत्तमं कलौ शीघ्रसिद्धिदमिदमिति सिद्धम् । एतद्वाचनक्रमो वाराहीतन्त्रे 'यावन्न पूर्यतेऽध्यायस्तावन्न विरमेत्पठन् । यदि प्रमादादध्याये विरामो भवति प्रिये । पुनरध्यायमारभ्य पठेत्सर्वं मुहुर्मुहुः । अनुक्रमात्पठेदेव शिरःकम्पादिकं त्यजेत् । न मानसं पठेत्स्तोत्रं वाचिकं तु प्रशस्यते' ॥ कण्ठतः पाठाभावे तु पुस्तकोपर्यपि वाचयेत् । तल्लेखनेऽपि विशेषः 'न स्वयं लिखितं स्तोत्रं नाब्राह्मणलिपिं पठेत्' इति । यत्तु 'आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । हस्तसंस्थापनादेव भवेदर्धफलं ध्रुवम्' इति । तस्य व्यवस्थापि तत्रैव 'पुस्तकेऽवाचनं हस्ते सहस्रादधिकं यदि । ततो न्यूनस्य तु भवेद्वाचनं पुस्तकं विना' । सहस्रान्न्यूनमन्त्रस्य पाठसत्त्वे तु पुस्तकं विनैव वाचनम् । तदभावे आधारे पुस्तकस्थापनेनैव वाचनम् । सहस्राधिकस्य तु पाठसत्त्वेप्याधारस्थापितपुस्तकोपर्येव वाचनमिति वचनार्थः । प्रकृतस्तोत्रस्य सहस्रान्न्यूनत्वात् 'ततः कृताञ्जलिपुटः स्तुवीत चरितैरिमैः' इति वैकृतिकरहस्ये विधानाच्च पाठाभावे पुस्तकस्याधारस्थापनेनैव वाचनम् । कण्ठपाठीकृत्य पुस्तकं विनैव तु कृताञ्जलितया पठनमुत्तममिति द्रष्टव्यम् । अत्र सहस्रशब्देन द्वात्रिंशत्स्वरात्मिकस्यैकैकानुष्टुप्त्वकल्पनेन तादृशानुष्टुप्छन्दः सहस्रं ज्ञेयमिति स्पष्टम् । शक्तिसङ्गमतन्त्रराजे-'द्वात्रिंशता स्वरैर्युक्त एको ग्रन्थो निगद्यते । स एव गदितः श्लोकस्तारानेत्रसमुद्भवः' इत्यादिना तेन गद्यात्मकमालामन्त्रेष्वप्यस्य नियमस्य प्रसरो ज्ञेयः । स्तोत्रपूर्वोत्तरभागपाठाभावे नैष्फल्यादिवचनानि शक्तिसङ्गम एव द्रष्टव्यानि ॥ 'ऋषिच्छन्दोदेवतादि पठेत् स्तोत्रे समाहितः । यत्र स्तोत्रे न दृश्येत प्रणवन्यासमाचरेत्' । डामरे-'सप्तशत्याश्चरित्रे तु प्रथमे पद्मभूर्मुनिः । छन्दो गायत्रमुदितं महाकाली तु देवता ॥ वाग्बीजं पावकस्तत्त्वं धर्मार्थे विनियोजनम् । मध्यमस्य चारित्रस्य मुनिर्विष्णुरुदाहृतः ॥ उष्णिक्छन्दो महालक्ष्मीर्देवता बीजमद्रिजा । वायुस्तत्त्वं धनप्राप्त्यै विनियोग उदाहृतः । उत्तमस्य चरित्रस्य

ऋषिः शङ्कर ईरितः ॥ त्रिष्टुप् छन्दो देवतास्य महापूर्वा सरस्वती । कामो बीजं रविस्तत्त्वं कामार्थे विनियोजनम् ॥ ह्रीं चण्डिकायै व्यस्तेन समस्तेन षडङ्गकौ ।' वाक् अद्रिजा काम इति नवार्णप्रथमबीजत्रयध्यानादिकं नवार्णवत् । अस्य पुरश्चरणस्वरूपं मरीचिकल्पे—'कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्कृष्णचतुर्दशी । वृद्ध्यैकोत्तरया जाप्यं पूर्वसंपुटितं तु तत् । एवं देवि मया प्रोक्तः पौरश्चरणिकः क्रमः । तदन्ते हवनं कुर्यात्प्रतिश्लोकेन पायसम् । रात्रिसूक्तं प्रतिऋचं तथा देव्याश्च सूक्तकम् । हुत्वाऽन्ते प्रजपेत्स्तोत्रमादौ पूजादिकं मुने' इति । पूर्वाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां रात्रिसूक्तदेवीसूक्ताभ्यां संपुटितम् । प्रतिश्लोकेनेति मन्त्रविभागोपलक्षणम् । कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसप्तशतीविभागग्रन्थस्य हवनादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन तेनैव वैधपदस्यार्थनिर्णयावश्यम्भावात् । यन्न दुःखेनेत्यादेः स्थलान्तरस्थस्याप्यग्निहोत्रादिविधिशेषतास्वीकारेण स्वर्गपदार्थनिर्णयस्य वैदिकसम्मतत्वात् । होमसंख्या तु स्तोत्रस्य त्रिरावृत्तिरूपेति वृद्धाः । रात्रिसूक्तदेवीसूक्ते ऋग्वेदे शाकल्यसंहितायां प्रसिद्धे । तथेत्यनेन जपोक्तक्रमः संपुटाकारो निर्दिश्यते । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । तस्य श्लोकपूरणमात्रार्थत्वे तु द्वाभ्यामपि सूक्ताभ्यां त्रिरावृत्तसप्तशतीहोमोत्तरमेव पाठक्रमानुसारेण होमः । 'विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीम्' इति स्तवो रात्रिसूक्तम् । 'नमो देव्यै महादेव्यै' इति स्तवो देवीसूक्तमिति कश्चित् । तन्न । प्रतिश्लोकेन प्रतिऋचमिति प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् । ऋक्सूक्तादिशब्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव रूढ्या प्रसिद्धेः । मत्स्यसूक्तमित्यादिकाचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयौगिकत्वेनोपपत्तेः । तेन ऋक्पदस्य श्लोके लक्षणेत्युक्तिरपि साहसमात्रम् । समुद्रमनोध्यानादिविधौ बृहद्रथंतरपदयोः प्रतिनियतनिर्देशबलादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव । प्रकृते क्लृप्ताया एव शक्तेर्व्यवस्थादार्ढ्यस्य कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेः । यदि त्वेवमालोच्यते । 'विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं तद्ब्रह्मणा पुरा । स्तुतये योगिनिद्राया मम देव्याः पुरन्दर । महिषान्तकरीसूक्तं सर्वसिद्धिप्रदं तथा । देव्या ययादिकं दिव्यं दृष्टं देवैर्महर्षिभिः । देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीदेत्यादिकं तथा । नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम् । अमुष्याः स्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः ॥ नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकालफलप्रदम्' इति विशकलितवेषेण । पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां स्तोत्राणामपौरुषेयत्वसिद्धान्ताच्च सूक्तर्चव्यवहारो युज्यत एवेति । तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लोकात्पूर्वं ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाच्च त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः । तस्य च योगनिद्रात्मकरात्रिदैवत्यत्वान्मरीचितन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयम् । परंत्वेतत्तन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकोऽङ्गहोमदशायां न होतव्यः । स्तोत्रान्तिमश्लोकस्य द्वेधाविभागोऽपि न कार्यः । देवीसूक्तेऽपि त्रेधाविभागोऽङ्गहोमे न विधेयः । प्रधानविशेषस्याङ्गविधावनन्वयेन प्रतिऋचमिति पदे लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यवधेयम् । एवं सिद्धमन्त्रस्य क्रोडतन्त्रे । 'प्रत्येकावर्तनं देवि हयमेधेन संमितम् । त्रिरावृत्त्या लभेत्कामान्पञ्चावृत्त्या रिपून् जयेत्' । काम्ये तु प्रयोगे विशेषः । कात्यायनीतन्त्रे 'एकावृत्तादिपाठानां प्रत्यहं पठतां नृणाम् । संकल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून्सकृत् । पश्चाद्बलिप्रदानेन फलं प्राप्नोति मानवः ।' बलिश्च ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्थयोक्तः कालिकापुराणे द्रष्टव्यः । तत्राशक्तानामपि तत्रैव कूष्माण्डमिक्षुदण्डं च मद्यमासवमेव च । एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा' । छागसमाः पञ्चविंशतिवर्षावस्थायितृप्तिजनकाः । 'अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् । तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा' इति तत्रैवोक्तेः । वस्तुतस्तु न हिंस्यादिति निषेधस्य संकोचमन्तरेणैव छागसमानतृप्तिसम्भवे छागबलिर्ब्राह्मणैर्न कार्य एव । एवं मद्यासवे अपि न देये । 'वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत् सुराम्' इति 'ब्राह्मणो मदिरां दत्त्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते' इति च बृहत्सङ्गमतन्त्रवचनात् । अत एव तत्प्रतिनिधिरपि कालिकापुराणे स्मर्यते 'अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः । नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रे वा विसृजेन्मधु' इति । कात्यायनीतन्त्र एव, 'उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः । ग्रहदोषोपशान्त्यर्थं पञ्चावृत्तं वरानने । महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तमुदीरयेत्' इत्यादिना फलभेदेन संख्याभेदाननेकानुक्त्वोपसंहृतम् 'अथवा बहुनोक्तेन किमनेन वरानने । चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात् सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः' इति । इतोऽप्यधिकाः सहस्रचण्ड्यादयोऽन्यत्र द्रष्टव्याः । हरगौरीतन्त्रे । 'श्रीकामः पुत्रकामो वा सृष्टिमार्गक्रमेण तु । जपेच्छक्रादिमारभ्य शुम्भदैत्यवधावधि । आदिमारभ्य प्रजपेत्पश्चाच्छेषं समापयेत् । शान्त्यादिकामः सर्वत्र स्थितिमार्गक्रमेण तु । सावर्णिः सूर्यतनयः सावर्णिर्भविता मनुः । संकटे चान्त्यमारभ्य पश्चादादिसमापयेत् । इत्यादिकस्य कामनाभेदेन पाठवैचित्र्यस्य कतिपयश्लोकमात्रपाठेन तत्तत्प्रयोगवैचित्र्यस्य च विस्तरो डामरादितन्त्रस्थो ग्रन्थान्तरेभ्य एवावगन्तव्यः । केरलास्तु एकैकस्मिन् दिवसे एकैकमेव चरित्रं पठेदिति दिनत्रयेणैकावृत्तिरित्येकः पक्षः । चन्द्रा १ ऽक्षि २ भू १ वेद ४ करे २ न्दु १ दस्र २ सङ्ख्याकानध्यायान् क्रमेण दिनभेदेन पठेदिति सप्तभिर्दिनैरेकावृत्तिरित्यन्य. पक्ष इत्याहुः । अत्र द्वितीयमेव पक्षं 'पाठोयं विप्रकारः' इति सप्ताक्षर्यां संप्रवदन्तो बहवस्तदनुयायिनोऽनुतिष्ठन्ति च । 'कटपयवर्गभवैरिह पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्काः । नञि च शून्यं ज्ञेयं तथा स्वरे केवले कथितः' इति प्रसिद्धपरिभाषया पकार—यकार—ककारा एकस्मिन् ठप्ररेफा द्वयोः विशब्दश्चतुर्षु सङ्कोचित इति । तत्र मूलतन्त्राणि त एव जानन्तु सन्त्यपि तानि तन्त्रवचनानि एकदिनेनैकावृत्त्यशक्तपराणि । अस्ति हि तादृशोऽप्यस्य प्रयोगः कात्यायनीतन्त्रे मन्त्रविभजनान्ते, 'होमे स्वाहान्तिमा एते पूजायां तु नमोऽन्तिमाः । तर्पणे तर्पयाम्यन्ता ऊहनीया बुधैर्मताः' इति वचनात्सप्तशतब्राह्मणभोजने प्रतिव्यक्त्यैकैकमन्त्रेण काण्डानुसमयेन षोडशोपचाराणां पदा-

र्थानुसमयेन च पञ्चोपचाराणां वा कर्तुमशक्यतया स्वेच्छयाध्यायभेदेन वानेकदिनसाध्यैकप्रयोगप्रसक्तौ उक्तवचनैर्विभजननियमो विधीयत इति। अत्र स्वयं पठितुमसमर्थस्य प्रभोर्ब्राह्मणद्वारापि प्रयोग इष्टः। तत्पक्षे दक्षिणानियमः तन्त्रेषु 'पञ्चस्वर्णाः शतावृत्तेः पक्षावृत्तेस्तु तत्त्रयम्। पञ्चावृत्तेः स्वर्णमेकं त्रिरावृत्तेस्तदर्धकम्। एकावृत्तौ पादमेकं देयाद्वा शक्तितो बुधः' इति सर्वं शिवम्। इति श्रीमद्भारद्युपाह्वयगम्भीररायदीक्षितसूरिसूनुना भास्कररायदीक्षितमहाग्निचिता रचितायां सप्तशतीटीकागुप्तवतीसमाख्यायामुपोद्धातप्रकरणं संपूर्णम्। अथ **पुरश्चरणप्रयोगः**। दुर्गाप्रदीपे। 'जपेद् बिल्वं समाश्रित्य मासमेकं तु यो नरः। हुत्वा बिल्वदलैर्मासं मधुरत्रययोगतः॥ हुत्वा दशांशतो वापि कमलैः क्षीरसंयुतैः। धनदेन समां लक्ष्मीं प्राप्नुयादुत्तमां ध्रुवम्॥' इति। अथ प्रयोगान्तराणि कात्यायनीतन्त्रोक्तानि। प्रतिश्लोकमाद्यन्तयोः मन्त्रं जपेन्मन्त्रसिद्धिः। सप्रणवमनुलोमव्याहृतित्रयमादौ अन्ते तु विलोमं तदित्येवं प्रतिश्लोकं कृत्वा शतावृत्तिपाठे अतिशीघ्रं सिद्धिः। प्रतिश्लोकमादौ जातवेदस इति ऋचं पठेत्सर्वकामसिद्धिः। अपमृत्युवारणायादावन्ते शतं त्र्यम्बकमन्त्रं जपेत्। प्रतिश्लोकं तन्मन्त्रजप इति वा। प्रतिश्लोकं शरणागतेति श्लोकं पठेत्सर्वकार्यसिद्धिः। प्रतिश्लोकं करोतु सानः शुभेत्यर्धं पठेत् सर्वकामावाप्तिः। स्वाभीष्टवरप्राप्त्यै एवं देव्या वरमिति श्लोकं प्रतिश्लोकं पठेत्। सर्वापन्निवारणाय प्रतिश्लोकं दुर्गे स्मृतेति पठेत्। अस्य केवलस्यापि श्लोकस्य कार्यानुसारेण लक्षमयुतं सहस्रं शतं वा जपः। सर्वाबाधेत्यस्य लक्षजपे श्लोकोक्तं फलम्। इत्थं यदा यदेति श्लोकस्य जपे महामारीशान्तिः। ततो वव्रे नृपो राज्यमिति मन्त्रस्य लक्षजपे पुनः स्वराज्यलाभः। हिनस्ति दैत्यतेजांसीत्यनेन सदीपबलिदाने घण्टावादने च बालग्रहशान्तिः। आद्यावृत्तिमनुलोमेन त्रयोदशाध्यायं पठित्वा ततो विपरीतक्रमेण द्वितीयां कृत्वा पुनरनुलोमेन तृतीयेत्येवमावृत्तित्रये उक्तेषु प्रकारेषु शीघ्रं कार्यसिद्धिः। सर्वापत्तिनिवारणाय दुर्गे स्मृतेत्यर्धम्। ततो यदन्ति यच्च दूरके इत्यृचं तदन्ते दारिद्र्यदुःखेत्यर्धमेवं कार्यानुसारेण लक्षमयुतं सहस्रं शतं वा जपः। कांसोऽस्मीत्यृचं प्रतिश्लोकं पठेल्लक्ष्मीप्राप्तिः। मारणार्थमेवमुक्त्वा समुत्पत्येति श्लोकं पठेन्मारणोक्तावृत्तिभिः फलसिद्धिः। ज्ञानिनामपि चेतांसीति श्लोकस्य जपमात्रेण सद्यो मोहनमित्यनुभवसिद्धम्। प्रतिश्लोकं तच्छ्लोकपाठे त्ववश्यम्। रोगानशेषानिति श्लोकस्य प्रतिश्लोकं पाठे सकलरोगनाशः, तन्मन्त्रजपेऽपि सः। इत्युक्ता सा भगवतीगम्भीरेति श्लोकस्य प्रतिश्लोकं पाठे पृथग्जपे वा विद्याप्राप्तिर्वाग्विकारनाशश्च। भगवत्या कृतं सर्वमित्यादि द्वादशोत्तरशताक्षरो मन्त्रः सर्वकामदः सर्वापन्निवारणश्च। देवि प्रपन्नार्ति हरे प्रसीदेति श्लोकस्य यथाकार्यं लक्षायुतसहस्रशतान्यतमजपे प्रतिश्लोकं तन्मन्त्रपाठे वा सर्वापन्निवृत्तिः सर्वकामसिद्धिश्च। एषु प्रयोगेषु प्रतिश्लोकं दीपाग्रे केवलमेव वा नमस्कारकरणेऽतिशीघ्रं सिद्धिः। प्रतिश्लोकं कामबीजसंपुटितस्यैकचत्वारिंशद्दिनं त्रिरावृत्तौ सर्वकामसिद्धिः। एकविंशतिदिनपर्यन्तमुक्तरीत्या प्रत्यहं त्रयोदशावृत्तौ वशीकरणम्। मायाबीजपुटितस्य फट्पल्लवसहितस्य सप्तदिनपर्यन्तं त्रयोदशावृत्तौ उच्चाटनसिद्धिः। तादृशस्यैव दिनचतुष्टयमेकादशावृत्तौ सर्वोपद्रवनाशः। एकोनपञ्चाशद्दिनपर्यन्तं प्रतिश्लोकं लक्ष्मीबीजसंपुटितस्य पञ्चदशावृत्तौ लक्ष्मीप्राप्तिः। प्रतिश्लोकमैंबीजसंपुटितस्य शतावृत्त्या विद्याप्राप्तिरिति प्रत्येकमन्त्रस्य प्रयोगाः। इति गुप्तवतीस्थसप्तशतीप्रयोगविधिः॥

देवीकवचम्।

मार्कण्डेय उवाच।

यद्गुह्यं परमं लोके सर्वरक्षाकरं नृणाम्। यन्न कस्यचिदाख्यातं तन्मे ब्रूहि पितामह॥ १॥

(गुप्तवती) श्रीगणेशाय नमः। ॐ सत्संप्रदायप्रथनाय तिष्ये शिष्यैश्चतुर्भिः सह योऽवतीर्णः। उक्तो बृहत्सङ्गमतन्त्रराजे श्रीशङ्कराचार्यगुरुं तमीडे॥ १॥ ब्रह्मा मार्कण्डेयं प्रति वक्ति। मार्कण्डेयस्तु क्रौष्टुकिं भागुरिं प्रति वक्तीति पक्षिरूपैर्द्रोणमुनिपुत्रैर्जैमिनिमुनिं प्रत्युच्यत इति संवादस्थितिः। तत्र कवचांशे ब्रह्माणं प्रति मार्कण्डेयस्य प्रश्नमाह। यद्गुह्यमिति। सर्वस्मिन्सर्वावयवावच्छेदेन रक्षाकरं कवचमित्यर्थः। लोके वर्मणः सर्वतनुत्रत्वदर्शनात्॥ १॥

(प्रदीपः) ॐ नमो भगवत्यै। 'अङ्गहीनो यथा देही सर्वकर्मसु न क्षमः। अङ्गषट्कविहीना तु तथा सप्तशतीस्तुतिः॥ तस्मादेतत्पठित्वैव जपेत्सप्तशतीं पराम्। अन्यथा शापमाप्नोति हानिं चैव पदे पदे॥ रावणाद्याः स्तोत्रमेतदङ्गहीनं निषेविरे। हता रामेण ते यस्मान्नाङ्गहीनं पठेत्ततः'॥ इति कात्यायनीतन्त्रे कवचादित्रयरहस्यत्रयरूपाङ्गषट्कयुतस्यैव सप्तशतीस्तोत्रस्य पठनीयत्वं श्रूयते तत्प्रामाण्याच्च कवचादित्रयं रहस्यत्रयं च तन्त्रान्तरस्थमेवाङ्गं भवति। तत्र कवचांशे ब्रह्माणं प्रति प्रश्नं करोति मार्कण्डेयः। यद्गुह्यमिति। लोके यत्परमम् उत्कृष्टं गुह्यं रहस्यमस्ति तन्मे ब्रूहि। तत् किं ब्रह्मरूपं नेत्याह। सर्वरक्षाकरं येन सर्वेषामपि रक्षा भवति। नृणां पामरप्रभृतीनामपि तादृशमित्यर्थः। ब्रह्म तूत्तमाधिकारिणामेव रक्षकं न सर्वेषामित्यर्थः। ननु सन्त्यन्यानि कवचानि लोके इति चेत्सत्यं सन्ति तथापि यद्भवता कस्यचित् कस्यापि नाख्यातं निधिबुद्ध्या स्थापितमस्ति तदित्यर्थः। तेन च निःसंशयमेव रक्षणं झटिति स्यादिति भावः। अन्यथा निधिबुद्ध्या तस्य रक्षणं निरर्थकं स्यादिति। ननु किमित्युत्कृष्टं वस्तु मया देयमिति चेत्तत्राह। हे पितामह स्वसन्ततिरक्षणार्थं पितामहेनावश्यं देयमित्यर्थः॥ १॥

ब्रह्मोवाच ।

अस्ति गुह्यतमं विप्र सर्वभूतोपकारकम् । देव्यास्तु कवचं पुण्यं तच्छृणुष्व महामुने ॥ २ ॥

(गुप्तवती) ॥ २ ॥ (प्रदीपः) उत्तरमाह । ब्रह्मोवाच । अस्ति गुह्यतमं विप्रेति । हे विप्र त्वया यत्पृष्टं तादृशं देव्यास्तु देव्या एव कवचं पुण्यम् एकं निधिबुद्ध्या स्थापितमस्ति तन्महामुने शृणुष्व । सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्तत्वान्महामुने इति सम्बोधनम् ॥ २ ॥

प्रथमं शैलपुत्रीति द्वितीयं ब्रह्मचारिणी । तृतीयं चन्द्रघण्टेति कूष्माण्डेति चतुर्थकम् ॥ ३ ॥

(गुप्तवती) ॥ ३ ॥ (प्रदीपः) परंतु सा देवी नवमूर्त्यात्मिका ध्येयेत्यभिप्रायेण तासां मूर्तीनां नामान्याह । प्रथमं शैलपुत्रीति । नामज्ञाने जाते तद्वाच्याकारस्य प्रसिद्धत्वादेव ज्ञानं भविष्यतीति भावः । सर्वोत्तरैश्वर्यवत्यपि भगवती शैलेन भक्तेनातितपश्चर्यया प्रार्थिता सती कारुण्यवशादतिनीचमपि पुत्रीत्वं स्वीकृतवतीत्यहो भक्तवात्सल्यं कियद्वर्णनीयं भगवत्या इति कूर्मपुराणे प्रसिद्धम् । ब्रह्मचारिणीति । ब्रह्म सच्चिदानन्दरूपं तच्चारयितुं प्रापयितुं शीलमस्याः सा ब्रह्मचारिणी ब्रह्मरूपप्रदेत्यर्थः । चन्द्रघण्टेति चन्द्रो हस्तगतायां घण्टायां यस्याश्चन्द्रवन्निर्मला वा घण्टा यस्या इत्यर्थः । यद्वा आह्लादकारिणी देवी चन्द्रघण्टेति कीर्तितेति रहस्यागमोक्तेश्चन्द्रं घण्टयति प्रतिवादितया भाषते स्वस्याह्लादकारित्वाभिमानेनेति चन्द्रघण्टा । चन्द्रापेक्षयाप्यतिशयेन लावण्यवतीत्यर्थः । पटपुटेति दण्डकपठितस्य चुरादेर्घटिधातोर्भाषार्थस्य पचाद्यचि रूपम् । चन्द्रस्य घण्टा चन्द्रघण्टा वा । कूष्माण्डेति कुत्सित ऊष्मा सन्तापस्तापत्रयरूपो यस्मिन्संसारे स संसारो अण्डे मांसपेश्यामुदररूपायां यस्याः त्रिविधतापयुक्तसंसारभक्षणकर्त्रीत्यर्थः । 'अण्डः पेशी च मुष्कं च' इति मेदिनी ॥ ३ ॥

पञ्चमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च । सप्तमं कालरात्रीति महागौरीति चाष्टमम् ॥ ४ ॥

(गुप्तवती) ॥ ४ ॥ (प्रदीपः) स्कन्दमातेति । सनत्कुमारस्य भगवतीवीर्यादुद्भूतस्य स्कन्द इति संज्ञा 'भगवान्सनत्कुमारस्तं स्कन्द इत्याचक्षते' इति छान्दोग्यश्रुतेः । तथा च ज्ञानिभिरपि यदुदरे जन्माभिलषणीयमित्यतिशुद्धेत्यर्थः । कात्यायनीति देवकार्यार्थं कात्यायनाश्रमे आविर्भूता तेन कन्यात्वेन स्वीकृतेति कात्यायनीति नाम भगवत्याः । अस्या निरन्तरं कुमारीत्वेन पत्यनधीनतया स्वतन्त्रत्वम् । कालरात्रीति सर्वमारकस्य कालस्यापि रात्रिर्नाशिकेत्यर्थः । प्रलये कालस्यापि नाशात् । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । महागौरीति । इयं च महामानिनी । नर्मोक्त्या शिवेन कालीत्युक्ते तपसा गौरवर्णस्य सम्पादितत्वात् । कालीपुराणे स्पष्टमेतत् ॥ ४ ॥

नवमं सिद्धिदा प्रोक्ता नवदुर्गाः प्रकीर्तिताः । उक्तान्येतानि नामानि ब्रह्मणैव महात्मना ॥ ५ ॥

(गुप्तवती)॥ ५ ॥ (प्रदीपः) सिद्धिदेति । मोक्षदेत्यर्थः । इतीति शेषः । सिद्धिदेति नवममित्यन्वयः । नवदुर्गा इति । योगिनः कायव्यूहवदेकस्या एव दुर्गाया एते नवभेदा ये शास्त्रे ध्येयत्वेन प्रोक्तास्ते मया कीर्तिता इत्यर्थः । अत एव देव्यास्तु कवचमित्येकवचनं संगच्छते । नाम्नां स्वकल्पितत्वशङ्काव्युदासार्थमाह । उक्तान्येतानीति । महात्मना सर्वज्ञेन ब्रह्मणैव वेदेनैवैतान्युक्तानीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग्निना दह्यमानस्तु शत्रुमध्ये गतो रणे । विषमे दुर्गमे चैव भयार्ताः शरणं गताः ॥ ६ ॥

(गुप्तवती) अग्निनेति । यो नवनामानि पठेदिति शेषः । पठन्तमेकमपि बहवोऽन्ये ये शरणं गताः तेषां तस्य चानिष्टनिवृत्तिरिति श्लोकद्वयार्थः ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) इत्थं कवचपाठे ध्येयं देवतास्वरूपं प्रदर्श्य तत्फले अविश्वासो नैव कर्तव्य इति कैमुतिकन्यायेनाह । अग्निनेति । योऽग्निना दह्यमानो रणे शत्रुमध्ये च गतः सन् शरणं गत इति शेषः । अथ ये विषमे दुर्गमे चातिसङ्कटे भयार्ता भयपीडिताः सन्तः शरणं गताः ॥ ६ ॥

न तेषां जायते किंचिदशुभं रणसंकटे । नापदं तस्य पश्यामि शोकदुःखभयं न हि ॥ ७ ॥

(गुप्तवती) ॥ ७ ॥ (प्रदीपः) तेषां तस्य च भक्तिरहितेन स्मरणमात्रेणापि तज्जन्यं भयादिकं न भवतीत्याह । न तेषामिति ॥ ७ ॥

यैस्तु भक्त्या स्मृता नूनं तेषामृद्धिः प्रजायते । प्रेतसंस्था तु चामुण्डा वाराही महिषासना ॥८॥
ऐन्द्री गजसमारूढा वैष्णवी गरुडासना । माहेश्वरी वृषारूढा कौमारी शिखिवाहना ॥ ९ ॥

(गुप्तवती) आर्तभक्तिफलमुक्त्वा जिज्ञासुभक्तेः फलमाह । यैस्त्विति । ऋद्धिर्ज्ञानम् । आर्तानिष्टनिराशानुगुण एव सप्तमातॄणां सार्वदिक उद्योग इत्याह । प्रेतसंस्थेत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) येस्तु भक्त्या स्मृता भवति तेषां पूर्वोक्तं फलम्। ऋद्धिर्धर्मार्थकाममोक्षाणां च भवतीत्यत्र किमु वक्तव्यमित्याह। यैस्त्विति। इदानीं देव्या अतिवात्सल्यं दर्शयति भक्त्युत्पादनार्थं प्रेतसंस्थेति। तत्र सप्तमातॄणां वर्णनं श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्राह्मी हंससमारूढा सर्वाभरणभूषिता। नानाभरणशोभाढ्या नानारत्नोपशोभिताः ॥ १० ॥
दृश्यन्ते रथमारूढा देव्यः क्रोधसमाकुलाः। शङ्खं चक्रं गदां शक्तिं हलं च मुसलायुधम् ॥ ११ ॥

(गुप्तवती) तेषां सिद्धिरिति पाठान्तरम् ॥ १० ॥ ११ ॥

(प्रदीपः) नानेति। वक्ष्यमाणा देव्यः दृश्यन्त इति। सप्तमातृभिन्ना याश्च देव्यस्ता अपि भक्तरक्षणार्थं क्रोधसमाकुला रथमारूढा। जात्यैकवचनं रथानारूढा दृश्यन्ते अर्थाद्देवादिभिरिति तासामायुधान्याह। शङ्खमिति ॥ १० ॥ ११ ॥

खेटकं तोमरं चैव परशुं पाशमेव च। कुन्तायुधं त्रिशूलं च शार्ङ्गायुधमनुत्तमम् ॥ १२ ॥

(गुप्तवती) ॥ १२ ॥ (प्रदीपः) ॥ १२ ॥

दैत्यानां देहनाशाय भक्तानामभयाय च। धारयन्त्यायुधानीत्थं देवानां च हिताय वै ॥ १३ ॥

(गुप्तवती) ॥१३॥ (प्रदीपः) दैत्यानामिति। ताः सप्तमातरश्च शंखं चक्रमित्यादिश्लोकोक्तानीत्थमायुधानि धारयन्ति। किमर्थं दैत्यानां देहनाशार्थं भक्ताभयार्थं देवहितार्थं चेत्यर्थः। अयं भावः। अप्रार्थिता अपि एता महत्यो देवता जगद्रक्षणे वत्सलतयैव प्रवृत्ता मातृवत् ताः कुतो न मन्दभाग्येन स्वरक्षणार्थं प्रार्थ्यन्त इति ॥ १३ ॥

महाबले महोत्साहे महाभयविनाशिनि। त्राहि मां देवि दुष्प्रेक्ष्ये शत्रूणां भयवर्धिनी ॥ १४ ॥

(गुप्तवती) इत आरभ्य भक्तः प्रार्थयते महाबले इत्यादिना ॥ १४ ॥

(प्रदीपः) कवचपाठस्यादाविमं प्रार्थनामन्त्रं पठित्वा पश्चात्कवचं पठनीयम् इत्यभिप्रायेणाह। महाबलेति। महद्बलं मायाशक्तिरूपं यस्याः। महानुत्साहो जगद्रक्षणे यस्याः। महाभयं मृत्युरूपं तस्य ज्ञानदानेन नाशिनी। दुःप्रेक्ष्ये दुर्दर्शनीये। 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य' इति श्रुतेः। शत्रूणां कामक्रोधादिकानाम् ॥ १४ ॥

प्राच्यां रक्षतु मामैन्द्री आग्नेय्यामग्निदेवता। दक्षिणे रक्ष वाराहि नैर्ऋत्यां खड्गधारिणी ॥१५॥

(गुप्तवती) प्राच्यां रक्षतु मामैन्द्रीत्यादौ यत्र प्रथमान्तं देवीनाम लोटः प्रथमपुरुषश्च। दक्षिणे रक्ष वाराहीत्यादौ यत्र संबुद्ध्यन्तं नाम मध्यमपुरुषश्च। तत्र निर्विवाद एवाऽन्वयक्रमः। तत्तदुत्तरचरणे यथायोग्यं तत्तत्क्रियापदयोरेवानुवृत्तिश्च। यत्र तूर्ध्वं ब्रह्माणि मे रक्षेदित्यत्र संबुद्धिः प्रथमपुरुषश्च तत्र भवती इत्यस्याध्याहारः। तुल्यन्यायेन प्रथमान्तमध्यमपुरुषयोः सत्वेऽध्याहृतस्य त्वमित्यस्य विशेषणत्वेन प्रथमान्तपदं योजनीयम् ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) प्राच्यामिति। प्राच्यां दिशि स्थिता ऐन्द्रीन्द्रशक्तिर्मां रक्षत्वित्यर्थः। प्राच्यां स्थितं मामिति वा। एवमुत्तरत्रापि शक्तिशक्तिमतोरभेदादग्निरूपा देवताग्निशक्तिरित्यर्थः। अत्र रक्षत्वित्यनुवृत्तिः। वाराही वराना हन्ति स वराहो यमः आर्षः प्रयोगः। तस्य शक्तिर्वाराही। अणन्तान् ङीप्। यमशक्तिरित्यर्थः। दशदिक्पालप्रकरणात्। सप्तमात्रन्तर्गता वा वाराही। हे वाराहि दक्षिणे देशे स्थिता त्वं मां रक्षेत्यर्थः। स्थितं मामिति वा। खड्गधारिणी निर्ऋतिशक्तिरित्यर्थः। रक्षत्वित्यस्य मध्ये विच्छेदादध्याहारः ॥ १५ ॥

प्रतीच्यां वारुणी रक्षेद्वायव्यां मृगवाहिनी। रक्षेदुदीच्यां कौमारी ईशान्यां शूलधारिणी ॥१६॥

(गुप्तवती) ॥ १६ ॥ (प्रदीपः) मृगवाहिनी। वायुदेवताया मृगवाहनत्वाद्वायुशक्तिरित्यर्थः। रक्षेदित्यनुवृत्तिः। कौमारी। कुत्सितो मारो मदो यस्य स कुमारः कुबेरस्तस्येयं शक्तिः कौमारी दिक्पालप्रकरणात्। कौबेर्या रक्षणस्थानमग्रे वक्ष्यमाणमस्ति तथाप्येकस्या एव स्थानद्वयरक्षकत्वे बाधकाभावः। सप्तमात्रन्तर्गता वा कौमारी शूलधारिणी। ईशानशक्तिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वं ब्रह्माणि मे रक्षेदधस्ताद्वैष्णवी तथा। एवं दशदिशो रक्षेच्चामुण्डा शववाहना ॥ १७ ॥

(गुप्तवती) ॥ १७ ॥ (प्रदीपः) ब्रह्माणीति। ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यऽण्। हे ब्रह्माणि ऊर्ध्वे स्थिता भवती मे मां रक्षेदित्यर्थः। मे ऊर्ध्वं भागमिति वा। एवमिति दशदिक्पालदेवतावदेव। मे इति शेषः। मे मत्संबन्धिनीर्दशदिशश्चामुण्डा रक्षेदित्यर्थः। दशदिक्षु स्थिता चामुण्डा मां रक्षेदिति पर्यवसितोऽर्थः। अन्यथा केवलदिशां रक्षणे प्रयोजनाभावः ॥ १७ ॥

जया मे चाग्रतः स्थातु विजया स्थातु पृष्ठतः। अजिता वामपार्श्वे तु दक्षिणे चापराजिता ॥ १८ ॥

(गुप्तवती) स्थातु तिष्ठतु ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) जया शक्तिः स्थातु तिष्ठतु आर्षः प्रयोगः। मत्संरक्षणार्थम् ॥ १८ ॥

शिखामुद्योतिनी रक्षेदुमा मूर्ध्नि व्यवस्थिता । मालाधरी ललाटे च भ्रुवौ रक्षेद्यशस्विनी ॥ १९ ॥

(गुप्तवती) शिखामिति । उद्योतिनीनामिका देवी मम शिखायां स्थिता सती मच्छिखां रक्षेदिति रीत्या प्रत्यवयवं योजनीयम् । एवमुभयविधस्य मध्ये यदेव यत्र नोच्यते तदन्यतरत्तत्राध्याहार्यम् । यथाऽत्रैव प्रथमचरणेऽवस्थापनस्य द्वितीयचरणे रक्षणस्याध्याहारः । एवं सर्वत्र ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) शिखामिति । उद्योतिनीनामिका देवी मम शिखायां स्थिता सती मच्छिखां रक्षेदिति प्रत्यवयवं सर्वत्र योजनीयम् । उमा मूर्ध्नि व्यवस्थिता सती मूर्धानं रक्षेदित्यर्थः । एवं सर्वत्र यथायोग्यमभ्याहार्यम् ॥ १९ ॥

त्रिनेत्रा च भ्रुवोर्मध्ये यमघण्टा च नासिके । शङ्खिनी चक्षुषोर्मध्ये श्रोत्रयोर्द्वारवासिनी ॥ २० ॥
कपोलौ कालिका रक्षेत्कर्णमूले तु शंकरी । नासिकायां सुगन्धा च उत्तरोष्ठे च चर्चिका ॥ २१ ॥
अधरे चाऽमृतकला जिह्वायां तु सरस्वती । दन्तान्रक्षतु कौमारी कण्ठमध्ये तु चण्डिका ॥ २२ ॥
घण्टिकां चित्रघण्टा च महामाया च तालुके । कामाक्षी चिबुकं रक्षेद्वाचं मे सर्वमङ्गला ॥ २३ ॥

(गुप्तवती) ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ (प्रदीपः) नासिके नासिकापुटे इत्यर्थः । उत्तरत्र नासिकाशब्देन नासिकादण्ड इति ॥ २० ॥ २१ ॥ 'अधरे' अधरोष्ठ इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

ग्रीवायां भद्रकाली च पृष्ठवंशे धनुर्धरी । नीलग्रीवा बहिःकण्ठे नलिकां नलकूबरी ॥ २४ ॥
खड्गधारिण्युभौ स्कन्धौ बाहू मे वज्रधारिणी । हस्तयोर्दण्डिनी रक्षेदम्बिका चाङ्गुलीषु च ॥ २५ ॥

(गुप्तवती) नलिकां कण्ठनालम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ (प्रदीपः) कण्ठस्य बहिर्भागो बहिःकण्ठः । नलिकां कण्ठनालम् ॥ २४ ॥ स्कन्धमारभ्य कूर्परपर्यन्तो भागो बाहुस्तदारभ्याङ्गुलिपर्यन्तो हस्तः ॥ २५ ॥

नखाञ्छूलेश्वरी रक्षेत्कुक्षौ रक्षेन्नलेश्वरी । स्तनौ रक्षेन्महादेवी मनःशोकविनाशिनी ॥ २६ ॥
हृदयं ललिता देवी ह्युदरे शूलधारिणी । नाभिं च कामिनी रक्षेद् गुह्यं गुह्येश्वरी तथा ॥ २७ ॥
भूतनाथा च मेढ्रं च गुदं महिषवाहिनी । कट्यां भगवती रक्षेज्जानुनी विन्ध्यवासिनी ॥ २८ ॥
जङ्घे महाबला प्रोक्ता जानुमध्ये विनायकी । गुल्फयोर्नारसिंही च पादपृष्ठेऽमितौजसी ॥ २९ ॥
पादाङ्गुलीः श्रीधरी च पादाधस्तलवासिनी । नखान्दंष्ट्राःकराली च केशांश्चैवोर्ध्वकेशिनी ॥ ३० ॥
रोमकूपाणि कौबेरी त्वचं वागीश्वरी तथा । रक्तमज्जावसामांसान्यस्थिमेदांसि पार्वती ॥ ३१ ॥

(गुप्तवती) ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ जङ्घे इति । प्रोक्ता आगमादिषु प्रसिद्धेत्यादिदेव्या विशेषणं महाबलायाः ॥ २९ ॥ पादाध इति भिन्नं पदम् । तलवासिनी पातालवासिनी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(प्रदीपः) कुक्षाविति सप्तम्यन्तपाठः प्राचीनसंमतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ जानुनी विंध्यवासिनीति पाठः ॥ २८ ॥ प्रोक्ताऽऽगमादिशास्त्रेषु या महाबला सेत्यर्थः ॥ २९ ॥ पादाध इति भिन्नं पदम् । तलवासिनी पातालतलवासिनीत्यर्थः । यद्यपि नखाञ्छूलेश्वरी रक्षेदित्यत्र नखरक्षणमुक्तं तथापि यथैकस्या अपि देवतायाः स्थानद्वयरक्षकत्वं न विरुध्यते तथैव देवताद्वयस्यैकस्थाननिरूपितरक्षकत्वे बाधकाभाव इत्यभिप्रायेण नखान्दंष्ट्राःकराली चेत्युक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आन्त्राणि कालरात्रिश्च पित्तं च मुकुटेश्वरी । पद्मावती पद्मकोशे कफे चूडामणिस्तथा ॥ ३२ ॥

(गुप्तवती) पद्मं हृदयादिरूपमेव कोशो निवासस्थानं यस्य श्वासस्य तस्मिन्वाते स्थिता सती वातं रक्षत्विति यावत् ॥ ३२ ॥

(प्रदीपः) आन्त्राणीति 'अम्धातोश्चेऽनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः' 'पद्मकोशे' पद्मं हृदयादिरूपमेव कोशो वासस्थानं यस्य श्वासस्य तस्मिन्वाते स्थिता सती तं रक्षत्विति यावदिति केचित् । अग्रे प्राणानां रक्षणकथनात् 'पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्' इति श्रुत्युक्तं हृदयमेव पद्मकोशशब्देन ग्राह्यमित्यपरे । चूडामणिनाम्नी देवता रक्तासुरवधे प्रसिद्धा ॥ ३२ ॥

ज्वालामुखी नखज्वालामभेद्या सर्वसंधिषु । शुक्रं ब्रह्माणि मे रक्षेच्छायां छत्रेश्वरी तथा ॥ ३३ ॥
अहंकारं मनो बुद्धिं रक्ष मे धर्मचारिणि । प्राणापानौ तथा व्यानसमानोदानमेव च ॥ ३४ ॥
यशः कीर्तिं च लक्ष्मीं च सदा रक्षतु चक्रिणी । गोत्रमिन्द्राणि मे रक्षेत्पशून्मे रक्ष चण्डिके ॥ ३५ ॥

(गुप्तवती) ॥ ३३ ॥ अहंकारमिति । अत्र मनःशब्दश्चित्तपरः । अन्तःकरणस्य मनसा सह चतुर्विधत्वात्तेन मनःशोक-

विनाशिनीत्यनेन न गतार्थता । अथवा मनसः शोकं विनाशयतीति व्युत्पत्त्या । स्तनौ रक्षेन्महादेवीत्यस्य तदेव विशेषणत्वेन योग्यम् । व्यानसमानोदानमिति समाहारे द्वितीयान्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(प्रदीपः) नखज्वालां नखनिष्ठं तेजः । अभेद्यानाम्नी देवता सर्वसंधिषु स्थिता सती सर्वसंधीन्रक्षेदित्यर्थः । हे ब्रह्माणि भवती मे शुक्रं रक्षेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ हे धर्मचारिणि । अत्र त्वमित्यध्याहारः । रक्षेति मध्यमपुरुषात् ॥ ३४ ॥ हे इन्द्राणि भवतीत्यध्याहारः ॥ ३५ ॥

पुत्रान्रक्षेन्महालक्ष्मीर्भार्यां रक्षतु भैरवी । मार्गं क्षेमकरी रक्षेद्विजया सर्वतः स्थिता ॥ ३६ ॥
रक्षाहीनं तु यत्स्थानं वर्जितं कवचेन तु । तत्सर्वं रक्ष मे देवी जयन्ती पापनाशिनी ॥ ३७ ॥
पदमेकं न गच्छेत्तु यदीच्छेच्छुभमात्मनः । कवचेनावृतो नित्यं यत्र यत्र हि गच्छति ॥ ३८ ॥
तत्र तत्रार्थलाभश्च विजयः सार्वकामिकः । यं यं चिन्तयते कामं तं तं प्राप्नोति निश्चितम् ॥३९॥
परमैश्वर्यमतुलं प्राप्स्यते भूतले पुमान् । निर्भयो जायते मर्त्यः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ४० ॥
त्रैलोक्ये तु भवेत्पूज्यः कवचेनावृतः पुमान् । इदं तु देव्याः कवचं देवानामपि दुर्लभम् ॥४१॥

(गुप्तवती) ॥३६॥३७॥ कवचधारणस्य फलमाह । पदमेकमित्यादिना अधृतकवच इति शेषः ॥३८॥३९॥४०॥४१॥

(प्रदीपः) ॥३६॥ रक्षाहीनमिति । यत्स्थानं रक्षया हीनं भवति कुत इति चेत्कवचेन तु वर्जितं कवचे तस्य स्थानस्योहो न कृतोऽतः तत्सर्वं रक्ष मे देवी यतस्त्वं जयन्ती सर्वोत्कृष्टा पापनाशिनी भवसि ॥ ३७ ॥ अथ पितामहः फलस्तुतिं वक्तुमधिकारिणं प्रथममुपदिशति । पदमेकमिति । यदि शुभमात्मन इच्छेत्तर्हि स पुरुषः कवचेन रहितमेकं पदमपि न गच्छेदिति । क्षणमात्रमपि देवीस्मरणं विना न क्षपणीयमिति तात्पर्यम् । तदुक्तं पुराणेषु । 'स्वपंस्तिष्ठन्व्रजन्मार्गे प्रलपन्भोजने रतः । कीर्तयेत्सततं देवीं स वै मुच्येत बन्धनात्' इति । इत्युपदिश्य फलं कथयति कवचेनेति ॥३८॥३९॥४०॥४१॥

यः पठेत्प्रयतो नित्यं त्रिसंध्यं श्रद्धयान्वितः । दैवी कला भवेत्तस्य त्रैलोक्ये चापराजितः ॥४२॥
जीवेद्वर्षशतं साग्रमपमृत्युविवर्जितः । नश्यन्ति व्याधयः सर्वे लूताविस्फोटकादयः ॥ ४३ ॥
स्थावरं जंगमं चापि कृत्रिमं चापि यद्विषम् । अभिचाराणि सर्वाणि मन्त्रयन्त्राणि भूतले ॥४४॥
भूचराः खेचराश्चैव जलजाश्चौपदेशिकाः । सहजाः कुलजा माला डाकिनी शाकिनी तथा॥४५॥
अन्तरिक्षचरा घोरा डाकिन्यश्च महाबलाः । ग्रहभूतपिशाचाश्च यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ ४६ ॥
ब्रह्मराक्षसवेतालाः कूष्माण्डा भैरवादयः । नश्यन्ति दर्शनात्तस्य कवचे हृदि संस्थिते ॥ ४७ ॥
मानोन्नतिर्भवेद्राज्ञस्तेजोवृद्धिकरं परम् । यशसा वर्धते सोऽपि कीर्तिमण्डितभूतले ॥ ४८ ॥

(गुप्तवती) ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स्थावरं वत्सनाभादि । जंगमं सर्पादि । कृत्रिमं परस्परयोगजन्यम् । यथा तुल्यपरिमाणयोर्मधुसर्पिषोर्योगादिजम् ॥ ४४ ॥ कुलजादयो दुष्टदेवता जातिभेदाः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

(प्रदीपः) दैवीकला चित्कला ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अभिचाराणि परकृतानि ॥ ४४ ॥ कुलजादयो दुष्टदेवता जातिभेदाः । औपदेशिकाः उपदेशेन तन्मात्रेण ये सिद्ध्यन्ति ते क्षुद्रदेवताभेदाः । राज्ञः सकाशादित्यर्थः ॥४५॥४६॥४७॥४८॥

जपेत्सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरा । यावद्भूमण्डलं धत्ते सशैलवनकाननम् ॥ ४९ ॥
तावत्तिष्ठति मेदिन्यां संततिः पुत्रपौत्रिकी । देहान्ते परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ॥ ५० ॥
प्राप्नोति पुरुषो नित्यं महामायाप्रसादतः ॥ ५१ ॥ इति श्रीदेवीकवचं समाप्तम् ॥

(गुप्तवती) जपेदिति । अत्र कवचं पुरा कृत्वा सप्तशतीं जपेदिति विधौ कृत्वेति सप्तशत्यङ्गत्वस्यानुवादः । कवचसमाख्यया वचनान्तरैश्च कवचस्य चण्डीपाठाङ्गत्वसिद्धेः । पूर्वं फलान्तरकथनं त्ववेष्टिन्यायेन बहिःप्रयोगान्तरस्वीकाराच्च दुष्यति । यावद्भूमण्डलमित्यादिस्तु पूर्णताफलश्रुतिवदर्थवादः । पुरेति पूर्वकालमात्रविधिः । ततश्चाव्यवधानांशस्यात्राकथनात् 'सूक्तपुटितत्वस्य तु रात्रिसूक्तं पठेदादावित्यनेन विवरणात् । आद्यमध्यान्तपदैः क्रमपदेन च विवृतस्य श्रौतक्रमत्वेन तद्बाधायोगाद्रात्रिसूक्तात्पूर्वमेव नवार्णस्य निवेशः । एवमर्गलास्तुतेरपि 'इदं स्तोत्रं पठित्वा तु महास्तोत्रं पठेन्नरः' इत्यनेनाङ्गाङ्गिभावमात्रबोधनादद्य भुक्त्वा श्वो व्रजतीति क्त्वाप्रत्ययस्य व्यवधानेऽपि प्रयोगादुक्तश्रौतक्रमाविरोधेन व्यवधानेऽपि तदुपपत्तेः । कवचार्गलयोस्तु पाठादेव क्रमबोधनाद्दशहोतृव्याहृतिहिंकारसामिधेनीनां दशहोतारं वदेत्पुरस्तात्सामिधेनीनां सामिधेनीरनुवक्ष्यन्व्याहृतीः

पुरस्तान्निदधाति हिंकृत्य सामिधेनीरन्वाहेत्युक्तानामिव संकर्षणोक्तक्रमन्यायेन कवचार्गलान्तार्णरात्रिसूक्तचण्डीस्तवानां क्रम उन्नेयः । स्तवजपसंख्यानन्तरमपि देवीसूक्तनवार्णरहस्यानां क्रम इति ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां देवीकवचव्याख्या समाप्ता ॥

(प्रदीपः) अधुना सप्तशत्यङ्गत्वं कवचस्य विधत्ते । जपेदिति पुरा । प्रथमतः । धत्त इति अनन्तनागो यावद्भूमण्डलं धत्ते धारयति तावदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ परमं स्थानं मोक्षरूपं ज्ञानद्वारा प्राप्नोति । नित्यं नियमेन । महामाया सर्वकारणमायाशबल-ब्रह्मरूपा तस्याः प्रसादतः । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' इति श्रुतेः । 'य एतां मायाशक्तिं वेद स मृत्युं जयति स पाप्मानं तरति सोऽमृतत्वं च गच्छति' इति श्रुतेः । 'अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुतमानुषेभिः' इति श्रुतेश्च । 'पार्वती परमा विद्या ब्रह्मविद्याप्रदायिनी । विशेषेणैव जंतूनां नात्र संदेहकारणम्' इति सूतसंहितोक्तेश्च ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ कवचेऽस्मिन्सार्धपञ्चाशत्संख्याश्लोकसंग्रहः ॥ इति प्रदीपव्याख्याने कवचव्याख्या समाप्ता ॥

अथार्गलास्तुतिः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी । दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

(गुप्तवती) जयन्तीति । मङ्गलेति मत्वर्थीयोऽच् ॥ १ ॥

(प्रदीपः) अथार्गलाव्याख्यावसरः । तत्र प्रथमतो देवताया उद्देश्याया गुणान्ध्यानोपयोगिन आह । जयन्तीति । जयन्ती सर्वोत्कृष्टेत्यर्थः । गुणत्रयसाम्यावस्थोपाधिकब्रह्मरूपिण्या भगवत्याः सर्वकारणत्वात् । मङ्गला मङ्गं जननमरणादिरूपं सर्पणं भक्तानां लाति गृह्णाति नाशयति सा मोक्षप्रदा मङ्गलेत्युच्यते । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः । काली कलयति भक्षयति सर्वमेतत्प्रलयकाले इति काली । 'ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति श्रुतेः भद्रकाली भद्रं मङ्गलं सुखं कलयति स्वीकरोति भक्तेभ्यो दातुमिति भद्रकाली । 'भद्रकाली सुखप्रदा' इति रहस्यागमेऽर्थकथनात् । कपालिनी । 'कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्याद्घटादेः शकलेषु च' । इति मेदिनीकोशात् । ब्रह्मादीन्निहत्य तेषां कपालं गृहीत्वा प्रलयकाले अटतीति । प्रपञ्चरूपाम्बुजं हस्ते यस्या इति वा । कपालिनी मत्वर्थीय इनिः । 'प्रपञ्चाम्बुजहस्ता च । कपालिन्युच्यते परा' इति रहस्यागमात् । दुर्गा दुःखेनाष्टाङ्गयोगसर्वकर्मोपासनारूपेण क्लेशेन गम्यते प्राप्यते सा दुर्गा । 'तां दुर्गां दुर्गमां देवीम्' इति देव्यथर्वशिरसः । क्षमा भक्तानामन्येषां वा सर्वानपराधान्क्षमते सहते जननीत्वात्सातिशयकारुण्यवती क्षमेत्युच्यते । शिवा । चिद्रूपिणीत्यर्थः । 'चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्याकारे द्विजोत्तमा । अनुप्रविष्टा या संविन्निर्विकल्पा स्वयंप्रभा ॥ सदाकारा सदानन्दा संसारोच्छेदकारिणी । सा शिवा परमा देवी शिवाऽभिन्ना शिवंकरी ॥' इति सूतसंहितोक्तेः । धात्री सर्वप्रपञ्चधारणकर्त्री । 'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा' इत्यादिश्रुतेः । स्वाहा देवपोषिणी । स्वधा पितृपोषिणी । एतादृशपूर्वोक्तमहागुणवती या त्वमसि ततस्ते तुभ्यं नमो नमस्कार एवास्तु केवलम् । न तु तादृश्याः परिचर्यायां सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥ १ ॥

मधुकैटभविद्राविविधातृवरदे नमः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ २ ॥

महिषासुरनिर्नाशविधात्री वरदे नमः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ३ ॥

वन्दिताङ्घ्रियुगे देवि देवि सौभाग्यदायिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ४ ॥

(गुप्तवती) मध्विति । विद्राविणी च सा विधातृवरदा चेति विग्रहः । रूपं स्त्रीयांनां मोहनं द्विषां भीषणं लावण्यं वा ॥ २ ॥ महिषेति । निर्नाशविधात्रीत्येकं पदम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) मधुकैटभयोर्विद्राविणी नाशिनी च सा विधातुर्वरदा चेत्यर्थः । मधुकैटभनाशार्थं ब्रह्मणा स्तुता सती तस्मै वरं ददाविति कथा देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्धा । रूपं रूप्यते ज्ञायते इति रूपं परमात्मवस्तु । 'रूपं भवेद्विग्दुग्मन्दकान्तिः' इत्यागमात्तद्देहि मह्यं मत्कृतनमस्कारेणैव प्रसन्ना सती तथा जयं जयत्यनेन परमात्मनः स्वरूपमिति जयो वेदस्मृतिराशिस्ततो जयमुदीरयेदित्यत्र प्रसिद्धस्तं देहि । यशो देहि । 'सहनौ यशः' इति श्रुतिप्रसिद्धं तत्त्वज्ञानसंपादनजन्यं यशस्तद्देहि । द्विषो जहि कामक्रोधादीन्शत्रूञ्जहि नाशय ॥ २ ॥ महिषासुरेति । महिषासुरस्य निर्नाशस्तस्य विधात्री कर्त्रीत्यर्थः । वरदे इति पृथक्पदम् ॥ ३ ॥ वन्दितेति । ब्रह्मविष्ण्वादिभिर्वन्दितमङ्घ्रियुगं यस्यास्तेषामेतदपेक्षया न्यूनोपाधिकत्वात् । भक्त्यतिशयेन देवीत्यस्य पुनरुक्तिः ॥ ४ ॥

रक्तबीजवधे देवि चण्डमुण्डविनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ५ ॥

अचिन्त्यरूपचरिते सर्वशत्रुविनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ६ ॥
नतेभ्यः सर्वदा भक्त्या चण्डिके प्रणताय मे । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ७ ॥
स्तुवद्भ्यो भक्तिपूर्वं त्वां चण्डिके व्याधिनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ८ ॥

(गुप्तवती) रक्तबीजस्य वधो यस्याः सकाशात्सेति विग्रहः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

(प्रदीपः) रक्तबीजेति । रक्तबीजस्य वधः कर्तव्यतयास्ति यस्याः सा । अर्शआद्यजन्तम् । रक्तबीजवधकर्त्रीत्यर्थः । रक्तबीजस्य वधो यस्याः सकाशादिति वा । अत्र शुम्भासुरेति श्लोकपाठोपपाठः प्राचीनैरव्याख्यानात्प्राचीनपुस्तकेष्वपाठाच्च ॥ ५ ॥ अचिन्त्येति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेः । 'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् । सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ नतेभ्य इति । सदा सर्वदा भक्त्या नतेभ्यः प्रणतेभ्यो मे प्रणताय च रूपं देहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ एवं स्तुवद्भ्य इत्यत्रापि ॥ ८ ॥

चण्डिके सततं ये त्वामर्चयन्तीह भक्तितः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ९ ॥
देहि सौभाग्यमारोग्यं देहि देवि परं सुखम् । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १० ॥
विधेहि द्विषतां नाशं विधेहि बलमुच्चकैः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ११ ॥
विधेहि देवि कल्याणं विधेहि विपुलां श्रियम् । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥१२॥
विद्यावन्तं यशस्वन्तं लक्ष्मीवन्तं जनं कुरु । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १३ ॥
प्रचण्डदैत्यदर्पघ्ने चण्डिके प्रणताय मे । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १४ ॥
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रसंस्तुते परमेश्वरि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १५ ॥

(गुप्तवती) ये त्वामर्चयन्ति तेभ्य इति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ जनं भक्तजनं माम् ॥१३॥१४॥१५॥

(प्रदीपः) चण्डिके सततमित्यत्रापि तथैव ये त्वामर्चयन्ति तेभ्य इति शेषः ॥ ९ ॥ देहि सौभाग्यमित्यर्थान्मह्यम् ॥ १० ॥ विधेहीति । उच्चकैरतिशयेनोच्चं बलं मम विधेहि ॥ ११ ॥ १२ ॥ विद्यावन्तमिति । ब्रह्मविद्यावन्तं जनं स्वभक्तजनं कुरु अथ च रूपं देहीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

कृष्णेन संस्तुते देवि शश्वद्भक्त्या तथाऽम्बिके । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १६॥
हिमाचलसुतानाथपूजिते परमेश्वरि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १७ ॥
सुरासुरशिरोरत्ननिघृष्टचरणेऽम्बिके । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १८ ॥
इन्द्राणीपतिसद्भावपूजिते परमेश्वरि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १९ ॥

(गुप्तवती) ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इन्द्राण्या पतिसद्भावस्य पतिसत्ताया ज्ञानार्थं पूजिते । इन्द्रेण कालविशेषे क्वचित्सरसि कमलबिसांतश्चिरं स्थितं तदा देव्याराधनेन पौलोम्या तत्स्थलं लब्धमिति पुराणेषु प्रसिद्धेः । इन्द्राणीपतिना सद्भावेन पूजिते इति वा ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) कृष्णेन संस्तुते इति । इयं च कथा देवीभागवते प्रसिद्धा ॥ १६ ॥ हिमाचलसुतानाथः शिवस्तेन पूजिते ॥ १७ ॥ सुरासुरेति । अनेन च देवीस्वरूपदर्शनेन निर्वैरताऽद्वैतभावो भवतीति ध्वनितम् । सुरासुरयोः सामानाधिकरण्यकथनात् ॥ १८ ॥ इन्द्राणीति इन्द्राणीपतिना सद्भावेन पूजिते ॥ १९॥

देवि प्रचण्डदोर्दण्डदैत्यदर्पविनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ २० ॥
देवि भक्तजनोद्दामदत्तानन्दोदयेऽम्बिके । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ २१ ॥
पत्नीं मनोरमां देहि मनोवृत्तानुसारिणीम् । तारिणीं दुर्गसंसारसागरस्य कुलोद्भवाम् ॥ २२ ॥

(गुप्तवती) ॥ २० ॥ भक्तजनेषु ये उद्दामास्तेभ्यो दत्त आनन्दोदयो मोक्षो यया ॥ २१ ॥ तारिणी मार्कण्डेयपुराणप्रसिद्धया मदालसया वासिष्ठरामायणप्रसिद्धया चूडालया च तुल्याम् । आद्यया पुत्रस्तारितोऽन्यया पतिरेव तारित इति तत्राख्यानात् ॥ २२ ॥

(प्रदीपः) ॥ २० ॥ भक्तजनेषु य उद्दामास्तेभ्यो दत्त आनन्दोदयो मोक्षो यया ॥ २१ ॥ तारिणीमिति । मार्कण्डेयपुराणप्रसिद्धया मदालसया वासिष्ठरामायणप्रसिद्धया चूडालया च तुल्या आद्यया पुत्रस्तारितो द्वितीयया पतिरेव तारित इति तत्राख्यानात् ॥ २२ ॥

इदं स्तोत्रं पठित्वा तु महास्तोत्रं पठेन्नरः। स तु सप्तशतीसंख्यावरमाप्नोति संपदः ॥ २३ ॥

इति देव्या अर्गलास्तुतिः समाप्ता।

(**गुप्तवती**) महास्तोत्रम् एतत्प्रधानभूतं सप्तशतीस्तोत्रम्। सप्तशतीसंख्यावरं तज्जन्यपुण्यस्य यत्संख्या वरमानन्त्यरूपं तदेव संपदामप्याप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति गुप्तवत्यामर्गलास्तोत्रव्याख्या संपूर्णा ॥

(**प्रदीपः**) महास्तोत्रं सप्तशत्याख्यम्। अनेन चार्गलास्तुतेरपि सप्तशत्यङ्गत्वं बोधितम्। य एवमर्गलास्तुतिं पठित्वा सप्तशतीस्तोत्रं जपति स तु स एव सप्तशत्याः संख्या जपसंख्या तया यज्जायमानं वरं फलं तत्प्राप्नोति नान्यः। संपदः संपदश्च प्राप्नोति। तस्मादवश्यमर्गलास्तोत्रं पठनीयमिति भावः। सिद्धिप्रतिबन्धकं पापमर्गलासदृशत्वादर्गला तन्नाशकस्तोत्रस्यापि लक्षणयार्गलेति संज्ञा ॥ २३ ॥ त्रयोविंशतिसंख्यानां श्लोकानामत्र संग्रहः। इति प्रदीपव्याख्याने अर्गलाविवरणम् ॥

अथ देवीकीलकम्।

ऋषिरुवाच।

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे। श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥ १ ॥

(**गुप्तवती**) विशुद्धेति। अयं च श्लोकस्तर्कचरणमीमांसावार्तिके प्रथमः। अत्रापि बहुभिः पठ्यते। शिवस्य सोमयागस्य चेह श्लेषः। विशुद्धं निर्विषयकमध्ययनसिद्धं च। ज्ञानं चैतन्यं वेदार्थस्य च। त्रिवेदी वेदत्रयमैष्टिकपाशुकसौमिकवेदिकात्रयं च। श्रेयो मोक्षः स्वर्गश्च। सोमार्धः चन्द्रोऽभिषुतसोमरसश्च ॥ १ ॥

(**प्रदीपः**) अथ कीलकविवरणम्। तत्र मार्कण्डेयऋषिः शिष्यांनुपदिदेश। स संवादस्तन्त्रेषु कथित इति तन्त्रस्थमेवं तद्। ऋषिरुवाच। मार्कण्डेयऋषिः स्वशिष्यान्प्रतीत्यर्थात्। कीलकं वक्तुं मङ्गलमाचरति मार्कण्डेयः। विशुद्धेति। निर्मलज्ञानरूपायेत्यर्थः। त्रिवेदी वेदत्रयरूपं दिव्यं चक्षुर्यस्य तस्मै श्रेयःप्राप्तेः कल्याणप्राप्तेर्निमित्ताय कारणाय सोमार्धधारिणे नमः अस्त्वित्यर्थः। अत्र केचिदयं श्लोकस्तर्कचरणमीमांसावार्तिके प्रथमोऽत्रापि बहुभिः पठ्यते परंत्वनार्ष इत्याहुः। वयं तु ब्रूमोऽत्रत्य एव स श्लोको मङ्गलार्थे वार्तिककारैर्गृहीत इति कुतो न स्यात्। न हि कुत्रचित्स्थितः श्लोको मङ्गलार्थमन्यत्र न गृहीतव्य इति राजाज्ञास्ति। तस्मात्सर्वपुस्तकेषूपलम्भादार्ष एव श्लोक इति ॥ १ ॥

सर्वमेतद्विजानीयान्मन्त्राणामभिकीलकम्। सोऽपि क्षेममवाप्नोति सततं जाप्यतत्परः ॥ २ ॥

(**गुप्तवती**) सर्वमेतत् कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डस्तन्त्राणि वैद्यकादीनि कलाश्च कीलकं दानप्रतिग्रहाख्यकर्मविशेषादिरूपं च विना। जाप्ये चण्डीस्तवमात्रजपे तत्परः। क्षेमं नानाविधप्रत्यवायानां रोगाणां च परिहारम् ऐहिकामुष्मिकफलसमूहं च। एतदेव विवृणोति। सिध्यन्तीति। एतेन चण्डीस्तवेन। नित्यमित्यादि भिन्नं वाक्यम्। परब्रह्मापि स्तोत्रमात्रेणैव सिध्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

(**प्रदीपः**) किमुवाच। सर्वमेतदिति। मन्त्राणां सर्वेषां अभिकीलकं वक्ष्यमाणरीत्या सर्वमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकशापरूपकीलकनाशकत्वाल्लक्षणया सप्तशतीस्तोत्रमभिकीलकं तत् सर्वं विजानीयात् उपासीतेत्यर्थः। नन्वन्यमन्त्रोपासनाभिः किं क्षेमं न भवति यतोऽत्रैवाग्रहः क्रियत इति चेद्भवत्येवेत्याह। सोऽपीति। तत्सप्तशतीस्तोत्रं विना सततं जाप्यतत्परः नानामन्त्राणां जपरूपे कर्मणि निरन्तरं निष्ठा यस्य स तत्परो यस्तु पुरुषः सोऽपि क्षेमं सर्वं क्षेमं कल्याणं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

सिध्यन्त्युच्चाटनादीनि वस्तूनि सकलान्यपि। एतेन स्तुवतां देवी स्तोत्रमात्रेण सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

(**गुप्तवती**) ॥ ३ ॥ (**प्रदीपः**) सिध्यन्त्युच्चाटनादीनीति। एवं जपतत्परस्य पुरुषस्योच्चाटनादीन्यपि कर्माणि सिध्यन्ति तथा सकलानि वस्तून्यलभ्यानि सिध्यन्तीति। एवं सप्तशतीपाठरहितानामपि पुरुषाणां केवलमन्त्रजपेन सिद्धिमुक्त्वामन्त्रजपरहितानामपि पुरुषाणां केवलसप्तशतीपाठेनापि सर्वां सिद्धिमुपदिशति। एतेनेति। एतेन प्रकृतेन स्तोत्रमात्रेण सप्तशत्याख्यस्तोत्रपाठमात्रेण स्तुवतां स्तोतॄणां देवी भगवती सच्चिदानन्दरूपिणी सिद्ध्यति प्रसीदति ॥ ३ ॥

न मन्त्रो नौषधं तत्र न किंचिदपि विद्यते। विना जाप्येन सिद्ध्येत सर्वमुच्चाटनादिकम् ॥ ४ ॥

(**गुप्तवती**) तस्माल्लघूपायात्मकचण्डीस्तवातिरिक्तानां प्रयाससाध्यानां सर्वविद्यानां वैयर्थ्यं प्रसक्तमित्याह। न मन्त्र इति। विद्युते लोकैस्तासामनादरेणोच्छिन्नत्वादिति भावः। विनेति मन्त्राद्यन्वयि ॥ ४ ॥

(**प्रदीपः**) तस्य पुरुषस्य नान्यमन्त्राद्युपयोग इत्याह। न मन्त्रो नौषधमिति। तत्र तस्य पुरुषस्य कार्यसिद्धौ न मन्त्र

उपयुक्तो भवति तथा नौषध तथा न किञ्चिदन्यदपि योगसिद्ध्यादिरूपं साधनं विद्यते उपयोगाय। किं तु जाप्यम विना तत्तन्मन्त्रजपरूपकर्माभावेऽपि सर्वमुच्चाटनादिकमाभिचारिकं कर्म तथा समग्राण्यप्यभिलषणीयानि कार्याणि सिध्यन्ति केवलस्तोत्रमात्रेणेति । एतावत्पर्यन्तं सप्तशत्युपासनया केवलया सर्वं कल्याणं भवति । तथा सप्तशत्यन्यमन्त्रोपासनयापि सर्वं कल्याणं भवतीति पक्षद्वयमुपपादितम् ॥ ४ ॥

समग्राण्यपि सेत्स्यन्ति लोकशङ्कामिमां हरः। कृत्वा निमन्त्रयामास सर्वमेवमिदं शुभम् ॥ ५ ॥

(**गुप्तवती**) विद्यमानविद्याजातवैयर्थ्यशङ्कां निमन्त्रयामास विचारयामास । विचारमभिनीय दर्शयति । सर्वमिति। एवं कीलकनिर्माणे कृते सति सर्वमिदं विद्याजातं शुभं सार्थकं स्यादिति चण्डीस्तवमात्रपाठेन कृतार्थाः सन्तो लोकाः सर्वाणि धर्मार्थकाममोक्षशास्त्राण्यत्यजन् । अतः कीलननिर्माणेन स्तवमात्रजन्यानां सिद्धीनां प्रतिबन्धः शिवेनेतरविद्यासार्थक्यार्थं कृत इति श्लोकचतुष्काशयः ॥ ५ ॥

(**प्रदीपः**) इत्थं पक्षद्वयमपीदमस्तीति या पक्षद्वयविषयिणी लोकानां शङ्का तां प्रथमतो हरः कृत्वा तच्छङ्कानिरासार्थं निमन्त्रयामास निमन्त्रितवानर्थाल्लोकान् । तानागतानाह । किमिति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणेदं सप्तशत्याख्यमेव शुभमिति अतः तानाहेति शेषः ॥ ५ ॥

स्तोत्रं वै चण्डिकायास्तु तच्च गुह्यं चकार सः। समाप्तिर्न च पुण्यस्य तां यथावन्नियन्त्रणाम्॥६॥

(**गुप्तवती**) स्तोत्रमिति । चण्डिकायाः स्तोत्रं गुह्यमप्रचरदवस्थं चकार । क्वचित्प्रचारमात्रेण यत्नात्तल्लाभेऽपि तस्य पुण्यस्य तज्जन्यफलातिशयस्य या नसमाप्तिरनन्तता तामपि नियन्त्रणां नियन्त्रितां निगूढोपायां चकार ॥ ६ ॥

(**प्रदीपः**) अनन्तरं च चण्डिकायास्तु चण्डिकाया एव स्तोत्रं सप्तशत्याख्यं तच्च गुह्यमतिरहस्यं चकार । पूर्वोक्तमन्त्रजपरूपपक्षापेक्षया द्वितीयं पक्षमेव सारभूतं चकारेत्यर्थः । इति मार्कण्डेयेन तन्त्रोक्तं पूर्ववृत्तं कथितं पुनः शिष्यान् सप्तशतीमाहात्म्यं कथयंश्छिवाभिप्रायं कथयति । यस्मादेतत्स्तोत्रपाठजन्यफलस्य न समाप्तिः कदापि भवति । तत्तन्मन्त्रजपजन्यपुण्यस्य तु समाप्तिरस्ति । तस्मात्तां पूर्वोक्तां शिवेन कृतां नियन्त्रणां प्रथमपक्षस्य सङ्कोचरूपां यथावद् यथार्थमेव जानीवमिति शेषः ॥६॥

सोऽपि क्षेममवाप्नोति सर्वमेव न संशयः। कृष्णायां वा चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः ॥ ७ ॥

(**गुप्तवती**) न ह्येतावता सर्वथा स्तोत्रात् सिद्धिर्हानिर्मन्तव्या । गुरुमुखात्तादृशोत्कीलनोपायज्ञानशीलस्य तथानुष्ठितवतो यथा पूर्वमितरविद्यानैरपेक्ष्येणैव सिद्धिसम्भवादित्याह। सोऽपीति। तमुपायमेव प्रदर्शयति । कृष्णायामिति। यस्मिन्मासि नूतनार्जनं तस्मिन्मास इति शेषः ॥ ७ ॥

(**प्रदीपः**) सोऽपि क्षेममिति । सोऽपि तत्तन्मन्त्रजपकर्तापि एतत्स्तोत्रजपसहितश्चेदेव सर्वं क्षेममवाप्नोति तस्मात्त प्रथमपक्षं विहाय सप्तशतीपाठे एव सर्वैरादरः कर्तव्य इत्यर्थः । एतेनान्ये मन्त्रा अपि सप्तशतीपाठं कृत्वैव जपनीयाः अन्यथा तत्तन्मन्त्रफलप्राप्तिर्न स्यादिति बोधितम् । यत एतत्सर्वमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकनाशकं भवति तस्मादेव मन्त्राणामभिकीलकमेतदिति पूर्वमुक्तमिति बोध्यम् । अभिकीलकं सिद्धिप्रतिष्टम्भकरं दोषरूपम्। तन्नाशकत्वादस्यापि लक्षणयाभिकीलकत्वम् । नन्वत्रापि नवार्णमन्त्रजपापेक्षास्त्येवेति चेत्सा शीघ्रफलार्थमिति ब्रूमो न तु तद्विना फलमेतस्य नास्तीति एतद्विना तु तत्तन्मन्त्राणां फलमेव न भवतीति विशेषः ॥ ७ ॥

ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति। इत्थंरूपेण कीलेन महादेवेन कीलितम् ॥ ८ ॥

(**गुप्तवती**) ददातीति । धातुद्वयेन मिलित्वा दानप्रतिग्रहनामकस्यैव कर्मणो विधिः। तत्स्वरूपं च गुरुकीलके व्यक्तीभविष्यति ॥ ८ ॥

(**प्रदीपः**) परन्तु हे शिष्यास्तत्स्तोत्रं सर्वेषामप्यचिन्त्यफलप्रदं जातमिति सर्वेऽपि सर्वेश्वरा भविष्यन्तीति ज्ञात्वा महादेवेन कीलितमस्तीत्याह । कृष्णायामिति । कृष्णचतुर्दश्याम् अष्टम्यां वा कृष्णायां समाहित एकाग्रः सन् य उपासको निजं सर्वं धनं न्यायेनार्जितं देव्यै ददाति समर्पयति । हे देवि इत आरभ्येदं सर्वं धनं मदीयं तुभ्यं मया दत्तमस्ति इति समर्पयति पश्चात् संसारयात्रानिर्वाहार्थं गृहाणेदं द्रव्यं मत्प्रसादभूतमिति देव्या अनुज्ञां मनसा गृहीत्वा तद्द्रव्यं प्रसादबुद्ध्या प्रतिगृह्णाति । गृहीत्वा च धर्मशास्त्रोक्तमार्गेण तस्य व्ययं कुर्वन्निरन्तरं देव्यधीनो भवति तस्यैषा सप्तशती प्रसन्ना भवति नान्यथा। इत्थंरूपेण कीलेन सिद्धिप्रतिष्टम्भकरेण महादेवेन कीलितमस्ति। अयंच कीलकस्यार्थो रहस्यागमे गुरुकीलकपटले प्रदर्शितः क्षग्रे स्पष्टीकरिष्यामः ॥ ८ ॥

यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति संस्फुटम् । स सिद्धः सगणः सोऽपि गन्धर्वो जायतेऽवने ॥ ९ ॥
न चैवाप्यटतस्तस्य भयं क्वापीह जायते । नाऽपमृत्युवशं याति मृतो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १० ॥
ज्ञात्वा प्रारभ्य कुर्वीत ह्यकुर्वाणो विनश्यति । ततो ज्ञात्वैव सम्पन्नमिदं प्रारभ्यते बुधैः ॥ ११ ॥
सौभाग्यादि च यत्किंचिद्दृश्यते ललनाजने । तत्सर्वं तत्प्रसादेन तेन जाप्यमिदं शुभम् ॥ १२ ॥

(गुप्तवती) ॥ ९ ॥ १० ॥ ज्ञानारम्भात्यागरूपं कर्माह । ज्ञात्वेति । कुर्वीत न त्यजेत् । अकुर्वाणः त्यजन्विनश्यति सिद्धिहीनो भवति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(प्रदीपः) तर्हि किं कर्तव्यमित्याह । यो निष्कीलामिति यस्मादेवं तस्माद्यो हि पुरुष एनां सप्तशतीं पूर्वोक्तदानप्रातिग्रहकरणेन निष्कीलां विधाय स्फुटं यथा स्यात्तथा संजपति स एव सिद्धो भवति । स एव देव्या गणो भवति । सोऽपि स एवाऽवने सर्वजगद्रक्षणे गन्धर्वो बृहदारण्यके 'तस्यासीत् दुहिता गन्धर्वगृहीता'इति श्रुत्युक्तदेवताविशेषो गन्धर्वो जायते । स हि समर्थः सर्वजगद्रक्षणे इति ॥ ९ ॥ दृष्टफलान्याह । न चैवाप्यटत इति । स्पष्टार्थमेवैतत् ॥ १० ॥ एतादृशकीलकमज्ञात्वा पाठकर्तुर्दोषमाह । ज्ञात्वेति । पूर्वोक्तं कीलकं ज्ञात्वा तत्परिहारं प्रारभ्य पाठं कुर्वीत । तत्परिहारमकुर्वाणो विनश्यति । यस्मादेवं तस्मात्कीलकं ज्ञात्वैव सम्पन्नं निर्दुष्टमिदं स्तोत्रं बुधैः प्रारभ्यते । अत्र विनाशकथनं कीलकज्ञानस्यावश्यकत्वार्थमेव । यथाकथंचित्पाठस्यापि वचनान्तरैरनुज्ञानात् । तेन जाप्यमिति तेन हेतुनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

शनैस्तु जप्यमानेऽस्मिन्स्तोत्रे सम्पत्तिरुच्चकैः । भवत्येव समग्रापि ततः प्रारभ्यमेव तत् ॥ १३ ॥
ऐश्वर्यं यत्प्रसादेन सौभाग्यारोग्यसम्पदः । शत्रुहानिः परो मोक्षः स्तूयते सा न किं जनैः ॥१४॥

इति लक्ष्मीकीलकस्तोत्रं संपूर्णम् ।

(गुप्तवती) शनैरिति । अत्वरयेत्यर्थः । न तूपांशुस्वरेण मनसा वा वाचिकस्पष्टजपस्यैवावश्यकत्वोक्तेः ॥१३॥ १४॥
इति श्रीगुप्तवत्यां लक्ष्मीकीलकव्याख्या समाप्ता ॥

(प्रदीपः) शनैस्त्विति । शनैः स्वकर्णगोचरं यथा स्यात्तथा पाठे यत्किंचित्सम्पत्तिरेव भवति । उच्चकैरुच्चैः पाठे तु समग्रापि भवत्येव । तत उच्चकैरेवैतत्प्रारभ्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ इत्थं मुनिः कीलकविधिं समाप्य जनानाक्रोशति । ऐश्वर्यमिति । परो मोक्षः कैवल्यमोक्षः । अहो मन्दभाग्या एते दृष्टिगोचरं चिन्तामणिं कामदुघां भगवतीं विहाय स्वकल्याणार्थं वराटिकामन्यदेवतोपासनारूपां किमर्थं गृह्णन्तीति ॥ १४ ॥ 'श्लोकाश्चतुर्दशैवात्र कीलके सम्प्रतिष्ठिताः' । इति प्रदीपव्याख्यायां लक्ष्मीकीलकटीका समाप्ता ॥

रहस्यतन्त्रस्थो गुरुकीलकपटलः ।

शिव उवाच ।

पुरा सनत्कुमाराय दत्तमेतन्मयानघ । संवर्ताय ददौ तच्च स चान्यस्मै ददौ च तत् ॥ १ ॥
सर्वत्र चण्डीस्तोत्रस्य प्राचुर्येण महीतले । ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डस्तन्त्रकाण्डश्च सर्वथा ॥ २ ॥
अभूत्प्रतिहतोऽनेन शीघ्रसिद्धिप्रदायिना । तदा तेषां च सार्थक्यं कर्तुकामेन भूतले ॥ ३ ॥
दानप्रतिग्रहाख्येन मन्त्रोऽयं कीलितो मया । दानप्रतिग्रहाख्यं यत्तत्कीलकमुदाहृतम् ॥ ४ ॥
तदारभ्य च मन्त्रोऽयं कीलकेनास कीलितः । न सर्वेषां भवेत्सिद्ध्यै ये कीलकपराङ्मुखाः॥५॥
ये नराः कीलकेनेमं जपन्ति परया मुदा । तेषां देवी प्रसन्ना स्यात्ततः सर्वाः समृद्धयः ॥ ६ ॥
त्वत्प्रसूतस्त्वदाज्ञप्तस्त्वद्दासस्त्वत्परायणः । त्वन्नामचिन्तनपरस्त्वदर्थेऽहं नियोजितः ॥ ७ ॥
मयार्जितमिदं सर्वं तव स्वं परमेश्वरि । राष्ट्रं बलं कोशगृहं सैन्यमन्यच्च साधनम् ॥ ८ ॥
त्वदधीनं करिष्यामि यत्रार्थे त्वं नियोक्ष्यसि । तत्र देवि सदा वर्ते तवाज्ञामेव पालयन् ॥ ९ ॥
इति संचिन्त्य मनसा स्वार्जितानि धनानि च । कृष्णाया वा चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः १०
समर्पयेन्महादेव्यै स्वार्जितं सकलं धनम् । राष्ट्रं बलं कोशगृहं नवं यद्यदुपार्जितम् ॥ ११ ॥

अस्मिन्मासि मया देवि तुभ्यमेतत्समर्पितम् । इति ध्यात्वा ततो देव्याः प्रसादात्प्रतिगृह्य च ॥ १२ ॥
विभज्य पञ्चधा सर्वं त्र्यंशान्स्वार्थं प्रकल्पयेत् । देवपित्रातिथीनां च क्रियार्थं त्वेकमादिशेत् ॥ १३ ॥
एकांशं गुरवे दद्यात्तेन देवी प्रसीदति । तस्य राज्यं बलं सैन्यं कोशः साधु विवर्धते ॥ १४ ॥
नानारत्नाकरः श्रीमान्यथा पर्वणि वारिधिः । ज्ञात्वा नवाक्षरं मन्त्रं जीवब्रह्मसमाश्रयम् ॥ १५ ॥
तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सारं संसारभेषजम् । सप्तशत्याख्यमन्त्रस्य यावज्जीवमहं जपम् ॥ १६ ॥
कुर्वंस्ततो न प्रमादं प्राप्नुयामिति निश्चयम् । कृत्वा प्रारभ्य कुर्वीत ह्यकुर्वाणो विनश्यति ॥ १७ ॥
नाहं ब्रह्म निराकुर्यां मामा ब्रह्म निराकरोत् । अनिराकरणं मेऽस्तु अनिराकरणं मम ॥ १८ ॥
इति वेदान्तमूर्धन्ये छान्दोग्येऽस्य प्रपञ्चनात् । प्रारभ्य तत्परित्यागो न तस्य श्रेयसे मतः ॥ १९ ॥
नाब्रह्मवित्कुले तस्य जायते च कदाचन । न दारिद्र्यं कुले तस्य यावत्स्थास्यति मेदिनी ॥ २० ॥
प्रतिसंवत्सरं कुर्याच्छारदं वार्षिकं तथा । तेन सर्वमवाप्नोति सुरासुरसुदुर्लभम् ॥ २१ ॥
अन्यच्च यद्यत्कल्याणं जायते तत्क्षणे क्षणे । सत्यं सत्यमिदं सत्यं गोपनीयं प्रयत्नतः ॥ २२ ॥
पुत्राय ब्रह्मनिष्ठाय पित्रा देयं महात्मना । अन्यथा देवता तस्मै शापं दद्यान्न संशयः ॥ २३ ॥

अत्रायं भावः । पित्रर्जितं विना स्वेनैव मन्त्रप्राप्त्युत्तरं यद्यन्नूतनमर्जितं तदर्जनं माससम्बन्धिकृष्णचतुर्दश्यष्टम्यन्यतरदिवसे देवीनिकटे स्थित्वा देशकालौ संकीर्त्य दानप्रतिग्रहाख्येन कर्मणा देवीं प्रीणयिष्य इति सङ्कल्प्य त्वत्प्रसूत इत्यादिश्लोकत्रयमर्थानुसन्धानपूर्वकं पठित्वा राष्ट्रं बलं कोशगृहमिति श्लोकमन्त्रेण देवीचरणयोर्दत्तमिवानुसन्धाय प्रसन्नया देव्याज्ञप्त इव पुनः प्रतिग्रहं विभाव्य तन्मध्ये पञ्चमं भागं गुरवे तत्पुत्रादिभ्यो वा दत्त्वावशिष्टं चतुर्थांशं स्वेन क्रियमाणपञ्चयज्ञादिधर्मव्ययार्थं निष्कास्येतरत्स्वार्थं यथेच्छं विनियोजयेत् । अत्रामान्तश्चान्द्रमासो ग्राह्यः । अमायामार्जितस्य तूत्तरमासे दानम् । मन्त्रे पूर्वं मासीत्यूहो यथान्यायं मन्त्रेण दानादावप्यूह्यः । इति दानप्रतिग्रह एकः । सर्वमन्त्रसाधारण्येन मन्त्रस्वीकारादि यावदायुषो भागत्रये प्रथमाद्येकैकभागेष्वेवोत्पन्नभक्त्यतिशया उपासकास्त्रिविधा अधममध्यमोत्तमत्वेन तन्त्रेषु गणिताः तद्विदां स्पष्टाः । प्रकृते तदपवादमाह । ज्ञात्वेति । नवार्णमन्त्रं स्वीकृत्य महावाक्यसंवादिनं तदर्थं च गुरोर्बुद्ध्वाधिकृतः सन्नयावधि यावज्जीवं सप्तशतीस्तवपाठं प्रमादेन सकृदपि न त्यक्ष्य इति दृढं सङ्कल्प्य तथैवानुतिष्ठेत् । अयं ज्ञानारम्भात्यागो द्वितीयः । तत्र छान्दोग्यवाक्यं माणयति । नाहमित्यादिना । आश्विनशुद्धप्रतिपदि चैत्रशुद्धप्रतिपदि च संकल्प्य नवम्यन्तं तत्कल्पोक्तविधिना पूजामहोत्सवो यथाशक्ति वा कर्तव्य इति च द्वयम् । एवं चत्वारि कार्याण्यप्रमादेन कुर्वतश्चण्डिकोपासकस्यैव सर्वाः सिद्धयः अन्यत्र दप्यन्यथात्वे हानिरेवेति ७ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां रहस्यतन्त्रस्थकीलकविवरणपटलः ॥

सप्तशतीमन्त्रविभागः ।

अथायं सप्तशतीमन्त्रः श्लोकसंख्याभेदेन त्रिविधोऽपि व्यवस्थयैव त्रिभिस्तन्त्रैरवलम्बितोऽपि न भिद्यते । शाखान्तराधिकरणन्यायेन कर्मण इव सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन विद्याया इवास्य मन्त्रस्याप्यैक्यात् । ईषद्वैलक्षण्यस्याप्रयोजकत्वात् । मनुचन्द्रादिश्रीविद्याभेदानां तन्त्रभेदेन विलक्षणतयोद्धृतानामर्थैक्यस्य मन्त्रविदां संमततायाः सेतुबन्धेऽस्माभिर्वर्णनाच्च । अनुष्ठाने परमेच्छिको विकल्पः प्रामाण्याविशेषात् । तथापि यामलादितन्त्रावलम्बितपाठयोर्मध्ये सप्तशतसंख्यापूर्त्यर्थमेकत्र द्वात्रिंशद्वारं नवार्णः शरणीक्रियते । अन्यत्र श्वेताननेत्यादिनामषोडशकं द्विः शरणीक्रियत इति तयोः सकारादिर्नुकारान्तः सप्तशतभेदो मनुरिति गौण्या सृष्टिन्यायेन व्यपदेशो दुर्वारः । कात्यायनीतन्त्रोक्तपाठावलम्बे तु मुख्य एव । एतदनन्तर्गतमन्त्रामेलनादित्यादिविशेषमध्यवस्य बहुभिः शिष्टैरयमेव पक्ष आदृतः । सकारादिरिति तु मार्कण्डेयपदादिमकारोपलक्षणम् । प्रधानमन्त्राभिप्रायेण वा । उवाचपदाङ्कितमन्त्राणां तृतीयपटले पाश्चमिकविभागसंख्यापिण्डकथनावसरेऽङ्गमन्त्राश्च ते नवेति व्यवहारदर्शनात् । मकारादिरित्येव वा तत्र मुख्यः पाठः । परन्तु तन्त्रोदितमन्त्रविभागाशयं न्यायगर्भितमजानानैः कैश्चित्कचित्कचिदन्यथापि विभागो वर्णित इति तदपनोदाय तन्त्रार्थनिष्कर्षेण मन्त्रविभागं संग्रहपूर्वकं व्याख्यास्यामः । तत्र कात्यायनीतन्त्रेऽस्मिन्विषये विंशतितमाद्याश्चत्वारः पटलाः षष्टिश्लोकास्तेष्वाद्ये प्रथमाध्यायस्थमन्त्रविभजनपरे पटले त्रयोदशश्लोकाः । ईश्वर उवाच । "मार्कण्डेय उवाचाद्यो मन्त्रः श्लोकात्मकास्ततः । व्योमादिवर्णमारभ्य द्वितीयस्वरसंयुतम् । नृपमित्यन्तिमा मन्त्रा भवन्त्यष्टादश प्रिये ।" व्योम हकारः तस्यादिवर्णः सकारः तं द्वितीयेन आकारस्वरेण संयुतं सावर्णिपदस्थमारभ्य प्रश्रयावनतो नृपमित्यन्तिमो येषां ते मन्त्रा अष्टादश भवन्ति । प्रिये इति शिवकृतं देवीसम्बो

धनम् । यद्यपि ते सार्धा एव सप्तदश श्लोका भवन्ति न पूर्णा अष्टादश तथापि तेष्वेकोऽर्धश्लोकात्मको मन्त्रोऽस्तीति ध्वननेन मन्त्रसंख्याया अविरोधः । 'मध्येऽर्धश्लोकमन्त्रास्तु चतुर्विंशतिरीरिता' इति पटलान्ते निर्देशाच्च । इह श्लोकात्मका अष्टादशेत्युक्तिस्तु सप्तदशत्रुटीरुपदधातीतिवद्भूम्ना नेया । श्लोकशब्दस्तु चरणचतुष्टयघटित एव पद्ये रूढत्वात् । द्विचरणादेर्गाथाव्यवहारस्य मुख्यत्वेऽपि श्लोकव्यवहारस्य तावतैव परस्परान्वितैकार्थप्रतिपादकत्वनिबन्धनस्य तादृशस्थले सतोऽपि गौणत्वात् । अत एव ब्रह्मोत्तरखण्डे प्रयोगः । 'बहुनात्र किमुक्तेन श्लोकार्धेन वदाम्यहम् । ब्रह्महत्याशतं वापि शिवपूजा विनाशयेत्' इति । देवीभागवतेऽपि । 'वटपत्रशयानाय विष्णवे बालरूपिणे । श्लोकार्धेन तदा प्रोक्तं भगवत्याखिलार्थदम्' इति उपक्रम्य । 'सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्ति सनातनम्' इति संक्षिप्तभागवतस्योक्तिः । अत एव तत्पुराणादिमपद्ये त्रिचरणात्मके 'सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि । बुद्धिं या नः प्रचोदयात्' इत्याकारकेऽपि गाथात्मकः श्लोक इति व्यवहारोऽपि गौण एव । अतएव मात्स्यादावस्य श्लोकस्य 'गायत्र्या च समारम्भस्तद्धि भागवतं विदुः । यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः' इत्यादिरेव व्यवहारो न श्लोकत्वेन । श्लोकत्वापायेऽपि चतुर्विंशत्यक्षरात्मतया गायत्रीत्वानपायात् । तस्माच्चतुरूनाधिकचरणासु गाथासु श्लोकत्वाभावादष्टादशश्लोका इति प्रकृतव्यवहारः भूम्निन्यायेनैव निर्वाह्यः । इदं तु विचार्यम् । तेषु कतमो मन्त्रोऽर्धश्लोकात्मक इति । तत्र कश्चिदाह सावर्ण्याद्याः सप्तदशश्लोकमन्त्राः तदन्ते विद्यमानः 'प्रत्युवाच स तं वैश्यः प्रश्रयावनतो नृपम्' इत्यर्धश्लोकात्मको मन्त्र इति । स प्रष्टव्यः सर्वादौ विद्यमानः 'सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः' इत्यर्धश्लोक एव कुतो न मन्त्र इति । पारिशेष्यन्यायादन्त्य एवेति चेत् प्रथमोपस्थितन्यायसूचीकटाहन्यायाभ्यामाद्य एवास्तु । ननु यो मनुरिति यच्छब्दस्य तदुत्पत्तिमिति तच्छब्दसापेक्षत्वेन तदुभयघटितश्लोक एकं वाक्यम् । मन्त्रत्वस्य परिपूर्णवाक्यत्वव्याप्यतया सावर्णिरित्यर्धस्य साकाङ्क्षत्वेन निराकाङ्क्षत्वरूपपूर्णत्वाभावान्न मन्त्रत्वम् । अत एव यजुःषु निरवसानेष्वनियतावसानेषु चैकैकमन्त्रत्वनिर्णयः 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इति जैमिन्युक्तलक्षणानुसारेणेष्टः । एकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वे सति विभागे साकाङ्क्षत्वमिति तदर्थः । ततश्च यो मनुः तदुत्पत्तिमित्यनयोर्विभजने परस्पराकाङ्क्षानपायादुभयघटितमेकं वाक्यमेवैको मन्त्र आस्थेय इति चेत् तर्हि 'यैर्निरस्तो भवाल्लुँब्धैः पुत्रदारादिभिर्धनैः । तेषु किं भवतः स्नेहमनुबध्नाति मानसम्' इति श्लोकस्यार्धमन्त्रद्वयात्मतानापत्तिः । किंच त्वन्मते 'मम वैरिवशं यातः' इति मन्त्रोत्तरार्धस्य 'ये ममानुगता नित्यं प्रसादधनभोजनैः' इत्यस्य 'अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽद्य कुर्वन्त्यन्यमहीभृताम्' इत्युत्तरमन्त्रपूर्वार्धेन साकाङ्क्षतया तयोरर्धयोरेकमन्त्रत्वापत्तिः । अथ कारकाणां स्वाभाविकपरस्पराकाङ्क्षया यत्रैकक्रियान्वयेन परिपूर्णता तदवान्तरमेकं वाक्यम् । तादृशवाक्ययोरपि पुनराकाङ्क्षान्तरेणोत्थापितेनैकवाक्यतान्तरं यत्र कल्प्यते तन्महावाक्यम् । एवं महावाक्यादीन्युन्नेयानि । एकमन्त्रत्वं तूभयसाधारणैकवाक्यत्वमात्रव्याप्तम् । 'भगो वां विभजतु पूषा वां विभजतु' इत्यादीनामवान्तरवाक्यानां भिन्नमन्त्रत्वस्य 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयन्त्वेन्धानास्तनुवं पुषेम । मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम' इत्यवान्तरवाक्यचतुष्टयात्मकैः प्रत्येकं परिपूर्णैश्चतुर्भिः पादैरेकमन्त्रत्वस्य च दर्शनात् । प्रकृते यत्तच्छब्दयोः परिपूर्णस्यापि वाक्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यतानियामकाकाङ्क्षान्तरोद्दीपकत्वेन तदाकाङ्क्षापरिपूर्त्यभावेऽपि नावान्तरवाक्यत्वहानिः । यत्तच्छब्दमात्रनिरासे नैराकाङ्क्ष्यानुभावात् । अत एव 'तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इति तच्छब्दघटितस्याप्यर्धस्य स्योनं ते सदनं करोमीति पूर्ववाक्येनैकवाक्यताया अनावश्यकत्वान्मन्त्रभेदः स्वीकृतो मीमांसकैः । अत एव च 'महामायानुभावेन यथा मन्वन्तराधिपः' इति द्वितीयश्लोकस्य यथेति यच्छब्दघटितस्य तथेत्यध्याहारेण निशामयेति पूर्वश्लोकेनैकवाक्यत्वेऽपि तस्याप्रयोजकत्वात् श्लोकाधिकस्य मन्त्रस्य कल्पने तन्त्रविरोधाच्च तावत एव भिन्नमन्त्रतास्वीकारः । तेन न्यायेन यैर्निरस्त इत्यर्धयोरपि भिन्नमन्त्रत्वं युज्यते । अत एव यैः संमिति तत्त श्लोकादिमान्तिमाक्षररूपप्रतीकद्वयग्रहणेन द्वौ मन्त्राविति कण्ठरवेण तन्त्रोक्तिरुपपद्यत इति चेत् तर्हि सावर्णिरित्यत्रापि यच्छब्दापनये नैराकाङ्क्षानुभवेनोक्तापत्तिरनिवार्या । न च विनिगमनाविरहः न्यायद्वयस्य नियामकत्वोक्तेः । न चायमस्ति नियमः पूर्णानां निवेशोत्तरमेवार्धस्य निवेश इति । षष्टिश्चार्धर्चश्चेति सार्धषष्टिसौरर्चगणने यत्रार्चकुरित्यर्धर्चस्य 'ऋचामशीतिः पादश्च' इति यावदृग्वेदमन्त्रपारायणलक्षणे भद्रं न इति पादस्य च मध्य एव निवेशस्येष्टत्वात् । अथैवं सति त्वत्पक्षे निशामयेत्यारभ्य सप्तदशश्लोकानां सप्तदशमन्त्रत्वमनिर्वार्यं पुनरर्धान्तरस्य मन्त्रत्वकल्पनं तन्त्रोक्तसंख्याविरोधापत्तेः । ततश्च निशामयेत्यर्धयोः स बभूवेत्यर्धयोश्च यथाकथंचिदेकवाक्यताकल्पनेन श्लोकमन्त्रत्वसम्भवेऽपि 'सुरथोनाम राजाऽभूत्'इति श्लोकोत्तरार्धस्थस्य 'तस्य पालयतः'इति षष्ठ्यन्तस्य यस्य तत्राऩन्वितस्य तदुत्तरश्लोकस्थशत्रुपदेनैवान्विततयाऽवान्तरवाक्यत्वस्यैव भङ्गेन कथमेकत्र मन्त्रत्वम् । एवं बभूवुरित्यादिश्लोकत्रयस्य कथञ्चित् सम्भवेऽपि कोशो बलं चेति श्लोकस्थस्य मृगयाव्याजेनेत्यस्य तदुत्तरश्लोकस्थेन जगामेत्यनेनैवान्वययोग्यत्वात् तत्रापि मन्त्रत्वभङ्गः । तस्मात् तदनुरोधाय ममाग्ने वर्च इत्यत्रैव प्रथमश्लोक एव महावाक्यात्मकैकमन्त्रत्वस्वीकारो युक्त इति चेत् अये किमेतावत्येव दूरे तव दृष्टिर्धावति । त्वत्पक्षे ततोऽपि परतरेषु मद्भृत्यैस्तैरसद्वृत्तै'रित्यादिषु बहुषु श्लोकेषु कथं मन्त्रत्वाभङ्गः । अथ तस्यानन्यगतिकत्वेन तत्तदुचितपदान्तराध्याहारानुषङ्गा-

दिना वाक्यपरिपूर्तिराश्रयणीया । इषेत्वेत्यादौ छिनद्मीत्यस्याध्याहारेणावान्तरवाक्यत्वस्वीकारदर्शनात् । अतएव द्वादशेऽध्याये 'पशुपुष्पार्घधूपैश्च'इति श्लोकद्वयस्यारण्ये प्रान्तरेवापीति श्लोकचतुष्टयस्याप्येकान्वयित्वेनावान्तरवाक्यात्मकमन्त्रद्वयाद्यात्मकत्वे युक्तेऽपि प्रतिश्लोकं भिन्नमन्त्रता त्वया स्वीक्रियमाणाऽनयैव रीत्या निर्वाह्या गत्यन्तराभावादिति चेत्सत्यम् । किं सुरथो नाम कोशो बलं चेति श्लोकयोरध्याहारादिकल्पना मद्भृत्यैस्तैरित्यादिश्लोकेषु वेति विनिगममाविरहः । अथ सप्तदशश्लोक्या आदावन्ते वार्धश्लोकाङ्गीकार इति पक्षद्वयेऽपि क्वचिन्मन्त्रभङ्गस्यापततोऽध्याहारादिना निरासस्यावश्यकत्वेन युक्तितौल्याद्विकल्प इति चेत् भ्रान्तोऽसि । अनध्यवसायप्रयुक्तविकल्पोक्तेर्न्यायानभिज्ञतापिशुनत्वात् । ननु तस्थ तैरभवद्युद्धमित्यादीनां बहूनामर्धानां स्वस्वघटकपदैरेव निराकाङ्क्षाणामवान्तरवाक्यत्वात्तेष्वन्यतमस्य मन्त्रत्वकल्पनेऽपि विनिगमनाविरहो दुर्वार इति चेत् कस्यायं भारः । तेषु तादृशमेवार्धमन्वेष्टव्यं यत्र मन्त्रत्वपर्याप्तिस्वीकारे सति न कस्यापि मन्त्रत्वं भज्येत् प्रत्युत चरमार्धस्य । तथात्वे तु द्वयोरेवाध्याहारकल्पनादिस्वीकार इत्यस्त्येव नियामकम् । अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायात् । न हि प्रतीकविशेषमुपादायाऽर्धमन्त्रस्तन्त्रे निर्दिष्टः येन किं हि वचनं न कुर्यादिति न्यायेन बहुष्वेव कुसृष्टिरङ्गीकार्या नाल्पयोरिति स्यात् । तद्भावे त्वेतदेव नियामकमापद्यत इति । अथ कोऽयं मन्त्रोर्धश्लोकमन्त्र इति सुहृद् भूत्वा पृच्छामीति चेत् हंहो । 'सोऽचिन्तयत्तदा तत्र ममत्वाकृष्टमानसः' इत्यवेहि । अतएव पटलान्ते मध्ये चतुर्विंशतिरित्युक्तौ मध्यपदस्वारस्यमुपपद्यते । अस्यैव मन्त्रत्वपर्याप्त्यधिकरणताङ्गीकारे एतत् पूर्वापरश्लोकानां सर्वेषां पूर्णता भवति । अथ तन्त्रे प्रतीकग्रहणेन निर्देशाभावे पारिशेष्यक्रमप्राप्तमपि परित्यज्य स्वेच्छया कस्याप्यर्धमन्त्रत्वस्वीकारे कथमाश्वास इति चेत् न । ईदृशसङ्कटस्थले न्यायानामेव निर्णायकत्वात् तेषां च जैमिनिप्रभृतिभिः परिशोधनेन विवेचितत्वात् । ईदृशीमास्तिकतां स्वस्मिन् प्रकटयता त्वयापि त्रयोदशाध्याये सप्तानामेवार्धानां तन्त्रे कथनेऽपि समुदितसंख्याविरोधादिन्यायमनुसन्धायैव नवानामर्धानामङ्गीकारात्, तत्रैवैकादशानामर्धानामन्यैरप्यङ्गीकाराच्च । वस्तुतस्तत्र यथा तन्त्रं सप्तैवार्धश्लोका इति वक्ष्यतेऽस्माभिः । तस्मान्न्यायैः निर्णीतार्थेनाश्वासे सति लोके निर्णयकथैवोच्छिद्येतेति बहुव्याकुली स्यात् । ननु सर्वमिदं मन्त्रलक्षणे एकवाक्यत्वनिवेशसत्त्व एवोपपद्यते तत्रैव च मानं न पश्यामः । तच्चोदकेषु मन्त्राख्येति सूत्रे मन्त्रप्रसिद्धिविषयत्वस्यैव मन्त्रलक्षणस्य जैमिनिना कथनात् । नापि मन्त्रत्ववाक्यत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावः । ब्राह्मणादिवाक्येषु मन्त्रत्वाभावात् । हुंफडादिपदमन्त्रेषु वाक्यत्वाभावाच्चेति चेत्सत्यम् । मन्त्रत्ववाक्यत्वयोरुत्सर्गतः सिद्धस्य सामानाधिकरण्यस्य साकाङ्क्षपदमात्रे मन्त्रत्वपर्याप्त्यधिकरणतावेदकप्रमाणमन्तरेण बाधकायोगात् । तादृशापवादकप्रमाणाभावसहकृतमन्त्रत्वस्य वाक्यत्वव्याप्यतानपायात् । अन्यथा मन्त्रान्तर्गतपदेषु लक्षणाङ्गीकारो न स्यात् । मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः स्मर्तव्य इति नियमस्य पदवाच्यार्थस्मरणमात्रेण जपमन्त्रादाविव सर्वत्रोपपत्तेः । सति तु तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थपरत्वे तदन्यथानुपपत्तिप्रसूतिलक्षणावसरात् । नन्वग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यंशस्येव मार्कण्डेय उवाच स्वाहेति मन्त्रे स्वाहापदस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशत्वेन 'सवितुः प्रसवे' इत्याद्यंशस्येव मार्कण्डेयादिपदानामदृष्टार्थत्वेन तेषां परस्परान्वितैकार्थपरत्वाभावेऽपि न मन्त्रत्वस्य न वा तु दृष्टार्थत्वस्य भङ्ग इति चेत् न । सवित्रादिपदार्थप्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वेऽपि सवितुरित्यादेर्निर्वपतिना सहैकवाक्यतयैव कर्माङ्गताया वाक्यप्रमाणादवगतत्वेन तदंशे दृष्टार्थताऽनपायात् । अन्यथाग्निरिदं हविरजुषतेत्यादाविदं हविरित्यांशस्यापि देवतायाः हविः स्वीकाराभावेनादृष्टमात्रार्थं तत्प्रकाशकत्वेनानेकदेवत्वविकृतौ मारुतसप्तकपालादौ वचनोहानापत्तेः । तस्मान्मार्कण्डेयो यस्या माहात्म्यमुवाच तस्यैव हविरिदं दत्तमितिरीत्याभासमानवाक्यार्थानुगुण्येनैव तत्तदुचितसम्बन्धबोधकपदाध्याहारेण प्रकृतकर्मान्वयस्य सर्वत्र निर्वाहो युक्तो न पुनर्भासमानैकवाक्यत्वस्यापवादकबलवत्प्रमाणमन्तरेण स्वेच्छयैव भङ्गेन मन्त्रत्वकल्पनं सुधियामुचितमित्यलं विस्तरेण ॥ 'वैश्यवाक्यं ततः श्लोका व्योमाद्यात् पञ्चमन्त्रकाः । नृपस्योक्तिर्मान्तवर्णाद् द्वादशस्वरसंयुतात् । सकारो बिन्दुयुक्तोऽन्ते मन्त्रौ द्वावीदृशौ मतौ ॥' व्योम हकारः तदाद्यात् सकारमारभ्य । ते च श्लोकाश्चत्वार एव पञ्चीकार्याः । अर्धश्लोकात्मकौ द्वौ मन्त्रौ श्लोकास्त्रय इत्यर्थः । यद्यपि वैश्योक्तिमेलनेनेयं संख्येति सुवचं तथापि पूर्वं मार्कण्डेयोक्तिमन्तरेणैव संख्याकथनप्रायपाठात् पटलान्तेऽर्धश्लोकसंख्यावचनस्य तात्पर्यग्राहकत्वाच्चैवमेव व्याख्येयम् । तौ च किं नु तेषामिति चतुर्थश्लोकस्य पूर्वोत्तरार्धरूपावेव न तु चतुःश्लोक्या आद्यन्तार्धरूपौ परेणोक्तौ 'पुत्रदारैर्निरस्तश्च'इति चकारस्वारस्येन पूर्वार्धस्थोत्पन्नपदेनैवान्वयमानात् उत्तरार्धेनान्वये 'दारैः पुत्रैः' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च । नृपस्योक्तिः राजोवाचेति मन्त्रः मान्तो यकारो द्वादशेनैकारस्वरेण संयुतस्तस्मात्तमारभ्य स इति सबिन्दुकमक्षरं यावत् । द्वौ मन्त्रौ अर्धश्लोकात्मकाविति यावत् ॥ 'ततो वैश्य उवाचेति स्वरैकादश आदितः । वह्निबीजं बिन्दुयुक्तमन्ते स्यान्मनुपञ्चकम् ॥' स्वरेष्वेकादश एकारः 'सन्धिरेकादशो भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः' इति नन्दनकोशाच्च, वह्निबीजं रेफः । अत्रापि चतुर्षु श्लोकेष्वन्त्यौ द्वावर्धश्लोकमन्त्रौ नाद्यान्त्यौ यैः संत्यज्येत्यस्य पूर्वेण सहान्वयायोगात् उत्तरार्धस्थतच्छब्दस्य हार्दं चेति कर्मणश्चानेनैवान्वेतुं योग्यत्वाच्च । एवमुत्तरश्लोकेऽप्येतद्यत्पदयोर्द्रष्टव्यम् ॥ 'मार्कण्डेय उवाचैकैः ततो मन्त्रत्रयं भवेत् । तादिवर्णं च भुवनस्वरयुग्वारुणान्तिमम्' ॥ भुवनानि चतुर्दश । वारुणं वकारः । अत्राद्यावेव द्वावर्धश्लोकौ । उत्तरश्लोके कृत्वेत्यस्य समानकर्तृकोत्तरकालिकक्रियान्तराकाङ्क्षत्वेन तस्योपविष्टाविति पदेनोत्तरार्ध एव समर्पणात् तेनान्त्यार्धस्य मन्त्रान्तरत्वं नादर्तव्यम् ॥ 'राजोवाचेति षण्मन्त्रा भाद-

तान्ताः शुभानने । अथोवाच ऋषिर्ज्ञानमस्तीत्यारभ्य पार्वति । सर्वेश्वरेश्वरीत्यन्ता मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः' ॥ भगवंस्त्वामिति पञ्चश्लोक्यामाद्यन्तयोरर्धयोः प्रत्येकं परिपूर्णत्वेऽप्ययं च निकृत इत्यादीनामुत्तरोत्तरार्धेनैव साकाङ्क्षत्वात्तदभङ्गायाद्यश्लोक एव द्व्यर्धात्मकौ मन्त्रौ तयोर्यत्तच्छब्दकृतसाकाङ्क्षताया अवान्तरवाक्यत्वाविरोधित्वात् । ज्ञानमस्तीत्येकादशश्लोक्यां तु चरमश्लोकार्धमेव मन्त्रद्वयं न तु प्रथमश्लोकार्धम् । ज्ञानेऽपि सतीत्यादेरुत्तरार्धस्थकणमोक्षादिनैवान्वयात् अन्यत्रापि तथैव स्वारस्याच्च । उपान्त्यश्लोकस्य मन्त्रद्वयात्मत्वसम्भवेऽप्युवाचसामीप्येनैवार्धश्लोकद्वयस्यान्यत्र दृष्टस्यार्थिकस्याप्यत्र सम्भवतस्त्यागे मानाभावाच्च, सवनीयपश्वालम्भस्थलनिष्ठस्य दैक्षानुबन्ध्यसामीप्यस्य प्रकृतावार्थिकस्यापि साद्यस्के तदादरेण निर्णायकत्वदर्शनात् ॥ 'राजोवाचाथ भगवन्नादावन्ते विदांवर । मन्त्रत्रयमिदं ख्यातं पश्चादृषिरुवाच ह । नित्यैव सा जगच्चादौ प्रभुरन्तेष्टमन्त्रकः' ॥ भगवन्निति श्लोकद्वये चरमावेवार्धश्लोकौ मन्त्रौ नत्वाद्यार्धं भवानित्यस्य ब्रवीतीत्यनेनैवान्वयात् । नित्यैव सेति सप्तश्लोक्यां तु प्रथमश्लोकपूर्वोत्तरार्धयोरिव पार्थक्यं न चरमश्लोकोत्तरार्धस्य योगनिद्रामित्यस्याभजदिति परेणैवान्वयात् । स नाभिकमल इत्यस्य त्वर्धत्रयात्मकैकमन्त्रासम्भवादेव दृष्ट्वेत्यस्य स्थित इत्यनेनैवान्वयः यत्नान्तरशून्यः सन्निति यावत् । अत्र 'स्तौमि निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलतेजसः' इत्यर्धपाठः क्वचिद्दृश्यते । स तु तन्त्रान्तरस्यानुगुण एव 'विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं तद्ब्रह्मणा पुरा' इति वचनात् ज्ञापकात् विश्वेश्वरीतः प्रागेव ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाच्च । तथाप्येतत् तन्त्रानुसारिणा स नादर्तव्यः । अपितु 'निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुः' इत्येवेति प्रभुरन्त इत्यनेन ध्वनितम् । प्रभुपदेन तेजसः प्रभुरित्यस्यैव परामर्शो न भगवान् प्रभुरित्यस्य । तदन्ते ब्रह्मवाक्याभावात् तावदष्टसंख्याया असम्भवाच्च ॥ 'अथ ब्रह्मोवाच ततस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधादिमाः । महासुरान्तिमामन्त्रा मताः पञ्चदश प्रिये' ॥ त्वं स्वाहेत्यादिचतुर्दशश्लोक्यामन्त्यावेवार्धश्लोकौ मन्त्रौ नाद्यौ । तेन सह स्तुतिरूपेषु श्लोकेषु सर्वेषामर्धानां प्रत्येकं पूर्णत्वसम्भवेऽपि यच्च किञ्चित् क्वचिदित्यादिश्लोकेषु स्वस्वोत्तरार्धैरेवान्वयस्वारस्यात् अव्यवस्थितस्य शास्त्रार्थत्वायोगाच्च उवाचात्मकमन्त्रयोर्मध्यवर्तिनोऽर्धश्लोकात्मकमन्त्रद्वयस्यास्मिन्नध्याये क्वापि व्यवधानादर्शनाच्च तादृशस्थले आद्यन्तयोरेव व्यवहिताऽव्यवहितसाधारण्येन मन्त्रत्वमिति नियमस्य काण्वेनावलम्बितस्य निर्मूलत्वाच्च प्रथमश्लोकोत्तरार्धेऽपि पूर्वार्धावृत्तस्य त्वंकारस्यानुवृत्तिदर्शनमात्रेण पूर्वार्धान्वयित्वस्वीकारात् । तेन प्रथमश्लोक एव वान्यत्रैव वा यच्चेत्यादिश्लोकाविरोधेनैवार्धद्वयकल्पनाच्चोद्यानां नावकाशः । अणोरपि विशेषस्याध्यवसाये निमित्तत्वात् । यैर्निरस्त इत्यस्य भवेतामवेत्यस्य वोवाचद्वयमध्यवर्तित्वेन तत्रादिमान्तिमयोरर्धयोरेव मन्त्रत्वस्य क्लृप्ततयैकत्र निर्णीतशास्त्रार्थो 'सति बाधकेऽन्यत्रापीति' न्याय एव मूलमिति चेन्न । तन्त्रान्त्योपान्त्ययोराद्योपाद्ययोरव्यवधानेन मन्त्रद्वयत्वक्लृप्तेरपि सुवचत्वेनान्यत्र व्यवधानापादकस्यादिमान्तिमोभयत्वस्य क्लृप्तताविच्छेदकतानङ्गीकारात् ॥ 'ऋषिरेव स्तुतेत्याद्याः सप्त स्युः केशवान्तिमाः । ततो भगवदुक्तिः स्याद्भवेतामित्युभौ मनू । अथर्षिर्वञ्चिताभ्यामित्येतन्मन्त्रद्वयं शिवे । ऋष्युक्तिश्च तथेत्युक्तेऽन्यादिमन्त्रद्वयं भवेत्' ॥ एवं स्तुतेति श्लोकषट्के चरमश्लोक एवार्धात्मकमन्त्रो तत्र तावपीति प्रथमार्धे जातावित्यस्याध्याहारेण पूर्णत्वसम्भवात् । एवं स्तुतेत्यस्यार्धस्य मन्त्रत्वे उत्तरार्धस्थितस्य निहन्तुमित्यस्य पूर्वेणैव अन्वययोग्यत्वात् तदुत्तरान्वयायोग्यत्वाच्च मन्त्रत्वभङ्गापत्तिः । एवं निर्गम्येत्यादेरपि ज्ञेयम् । वञ्चिताभ्यामिति श्लोकोत्तरं 'प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः' इत्यर्धमधिकं क्वचिद् दृश्यते तदधिकमेव । वक्ष्यमाणायाः अध्यायश्लोकानामर्धश्लोकमन्त्राणां च समुदितसंख्याया विरोधापत्तेर्ज्ञापकात् अत आवां जहीत्यर्धश्लोक एव मन्त्रः सार्धास्त्रयः सार्धाश्चत्वार इत्यादौ त्रिचतुराणां पूर्णानां परत एवार्धनिवेशस्य लोकसिद्धत्वात्, अपवादकाभावे उत्सर्गसिद्धस्य त्यागायोगात्, विलोक्येत्यर्धस्य पूर्वार्धोक्तकर्मणैव साकाङ्क्षत्वाच्च । काण्वस्तु उवाचद्वयमध्यवर्तिष्वेकस्यैवार्धश्लोकस्य सत्वेऽन्त्य एव ग्राह्य इति नियमं लोकतः सिद्धं स्वेन पूर्वमवलम्बितमपीह विस्मृत्य वञ्चिताभ्यामित्यर्धस्यैव मन्त्रत्वमुक्तवान् । अत एव काण्वानां बुद्धिरापातग्राहिणीति निजग्रथां नाकृथा वितथामन्ववर्तथाः कथमन्यथा अत्यल्पमिदमुच्यते । निर्मूलस्य नियमस्यावलम्बनेन सतोऽप्युत्सर्गस्य विनापवादं स्वेच्छयैव त्यागेन च मन्त्रविभाजकन्यायगन्धस्याप्यनाघ्राणेन च स्वेच्छयैव विभागविषयेऽपशब्दप्रचुराः कारिका निर्मितवति त्वयि विश्वासेनाद्य यावदनुतिष्ठतामास्तिकानामहो धर्मविप्लवः कियान्वर्णनीय इत्यहो गुरुदेवताभक्तिवैधुर्यमात्मनोऽनुमापयसीति दिक् ॥ 'सर्वे श्लोका इहाध्याये त्वष्टयुक् सप्ततिर्मताः । मध्येऽर्धश्लोकमन्त्रास्तु चतुर्विंशतिरीरिताः । उवाचान्तास्तत्र बोध्या मन्त्रा भुवनसंख्यकाः । संहत्याहतयो ज्ञेयाश्चतुर्भिरधिकं शतम्' ॥ अष्टसप्ततावर्धश्लोकद्वयात्मकद्वादशश्लोक्यपनये षट्षष्टिरेव श्लोकमन्त्राः ब्रह्मा भगवानेकैको वैश्यमार्कण्डेयौ द्वौ द्वौ राजत्रयमृषिपञ्चकं चेति चतुर्दशसंख्या उवाचान्तमन्त्रा इत्यर्थः । इति गुप्तवत्यां कात्यायनीतन्त्रे विंशस्य पटलस्य व्याख्या समाप्ता ॥

मन्त्रविभागकारिकाः ।

अथैतत्संग्रहश्लोका एकोनविंशतिः । 'ऋणमिष्टमदत्त्वैव त्वन्नाम जपतो मम । शिवे कथमपर्णेति रूढिर्भाग्रायते न ते ॥१॥ श्रीचण्डीस्तवमन्त्राणां विभागः सप्तभिः शतैः । कात्यायन्यादितन्त्रेषु त्रिषु त्रेधा प्रकीर्तितः ॥२॥ गुप्तवत्यां प्रकारास्ते न्यायैः संशोध्य दर्शिताः । तत्त्रयं भास्करेणेह शतश्लोक्या निबध्यते ॥ ३ ॥ मार्कण्डेय उवाचेति मन्त्रः प्राथमिको मतः । सावर्ण्याद्याः

मुनिवराश्रमान्ताः श्लोकका दश ॥ ४ ॥ सोऽचिन्तयत्तदा तत्रेत्यर्धश्लोकात्मको मनुः । मत्पूर्वैरित्युपक्रम्य सप्तश्लोका नृपान्तिमाः ॥ ५ ॥ अथ वैश्यः समाख्याद्याः संस्थितान्तास्ततस्त्रयः । किं नु तेषां कथं ते किमित्यर्धश्लोककौ मनू ॥ ६ ॥ राजोवाच ततो यैस्तैष्वित्यर्धश्लोकमन्त्रकौ । वैश्योक्तिरेवमित्याद्या बन्धुष्वन्तास्ततस्त्रयः ॥ ७ ॥ तेषां कृते करोमीति द्वावर्धश्लोकमन्त्रकौ । मार्कण्डेयस्ततस्तौ समाधिः श्लोकार्धमन्त्रकौ ॥ ८ ॥ कृत्वा तु ताविति श्लोको राजोक्तिर्भगवन्निति । दुःखायेति च मन्त्रौ द्वावर्धश्लोकात्मकौ मतौ ॥ ९ ॥ ममत्वाद्या मूढतान्ताश्चत्वारोऽथ ऋषेर्वचः । ज्ञानमस्तीत्युपक्रम्य मुक्तये तास्ततो दश ॥ १० ॥ सा विद्येति च संसारेत्यप्यर्धश्लोककौ मनू । राजोक्तिर्भगवन् केति श्लोको यत्तदिति द्वयम् ॥ ११ ॥ अर्धश्लोकात्मकमृषिर्नित्यैवेति तथापि तत् ॥ द्वावर्धश्लोकमन्त्रौ स्तो देवानां कार्यमादितः ॥ १२ ॥ तेजसः प्रभुरित्यन्ताः श्लोकाः षट् ब्रह्मणोऽथ वाक् । त्वं स्वाहा त्वं स्वधेत्याद्याः श्लोकमन्त्रास्त्रयोदश ॥ १३ ॥ प्रबोधं चेति बोधश्चेत्यर्धश्लोकात्मकौ मनू । ऋषिरेवं स्तुतेत्यादिविभ्वन्तं श्लोकपञ्चकम् ॥ १४ ॥ तावपीत्युक्तवन्तावित्यर्धश्लोकमनुद्वयम् । भगवांश्च भवेतां किमन्येनेत्यर्धयुग्मकम् ॥ १५ ॥ ऋषिवाक्यं वञ्चिताभ्यामित्येकः श्लोकमन्त्रकः । आवां जहीत्यर्धमृषिस्तथेति श्लोकयोर्युगम् ॥ १६ ॥ इत्यष्टसप्ततिश्लोकैरध्यायः प्रथमात्मनः । प्रथमस्य चरित्रस्य सर्वे मन्त्राश्चतुःशतम् ॥ १७ ॥ तेषूवाचाङ्किता मन्त्रा द्व्येकद्व्येकत्रिपञ्चभिः । मृकण्डुपुत्र-भगवद्-वैश्य-ब्रह्म-नृपर्षिभिः ॥ १८ ॥ चतुर्दश स्युः श्लोकार्धाश्चतुर्विंशतिरीरिताः । अवशिष्टास्तु षट्षष्टिः श्लोकमन्त्रा इति स्थितिः' ॥ १९ ॥

अथ मन्त्राणां तत्रतत्रापेक्षितांशमात्रव्याख्या सापि कात्यायनीतन्त्रसम्मतानामेव श्लोकानां प्रदर्श्यते । ये तु तत्रतत्राधिका अपि श्लोकाः क्वचित् क्वचिदुपलब्धा इहास्माभिः कतिपये प्रदर्शयिष्यन्ते ते प्रकृततन्त्रानुसारिभिर्नोपादेयाः । इति गुप्तवत्यां पूर्वपीठिकादिनिर्णयः ॥

नागोजीभट्टीस्थः प्रयोगविधिः ।

श्रीगणेशाय नमः । मार्कण्डेयेन क्रोष्टुकिं भागुरिं प्रति उक्तं स्तोत्रं जैमिनिं प्रति पक्षिरूपैर्मुनिपुत्रैरुक्तं मार्कण्डेयपुराणे तद्यथामति व्याचक्ष्महे । तत्रादौ व्याख्यास्यमानस्तोत्रे स्तूयमानदेवतास्वरूपं प्राधानिकरहस्याख्ये ग्रन्थविशेषे उक्तं विविच्य दर्श्यते । तत्रादौ राज्ञः प्रश्नः । 'भगवन्नवतारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिताः । एतेषां प्रकृतिं ब्रह्मन्प्रधानं वक्तुमर्हसि' इति । अत्रैतेषामिति निर्धारणे षष्ठी । प्रकृतिं मूलकारणम् । तत्रोत्तरं तत्र लक्ष्यस्वरूपमाह । 'मातुलिङ्गं गदां खेटं पानपात्रं च बिभ्रती । नागं लिङ्गं च योनिं च बिभ्रती नृपमूर्धनि । तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभूषणा' इति । अलक्ष्यस्वरूपमाह । 'शून्यं तदखिलं स्वेन पूरयामास तेजसा' इति । 'लिङ्गं योनिं च बिभ्रति' इत्यनेनास्याः पुंरूपत्वं स्त्रीरूपत्वं च ध्वनितम् । एतदेव रूपं शैवाः सदाशिव इत्याहुः । वैष्णवाः वासुदेव इति । शाक्ताः महालक्ष्मीरिति । इयं महालक्ष्मीः कूटस्था प्रथममध्यमोत्तरचरितत्रयदेवतासमष्टिरूपा सकलदेवीमाहात्म्ये देवतेति बोध्यम् । एषा शैवी वैष्णवी च । 'सदाशिवाङ्कमारूढा शक्तिरिच्छाह्वया शिवा । महालक्ष्मीरिति ख्याता देवी सर्वगुणान्विता' इति शिवपुराणात् । लक्ष्मीतन्त्रे विष्णुशक्तिरूपया लक्ष्म्या शक्रं प्रति काल्यादीनां स्वावतारभेदत्वोक्तेश्च । एतच्च सार्वात्म्ये पर्यवस्यति । मायाविशिष्टं शुद्धं ब्रह्मेदं प्रधानतत्त्वस्थम् । ततो गुणत्रयविभागेनाह । 'शून्यं तदखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी । बभार रूपमपरं तमसा केवलेन हि' । अत्र तमसः प्राधान्यमाश्रित्य केवलेनेत्युक्तिः । तद्रूपमाह । 'सा भिन्नाञ्जनसंकाशा दंष्ट्राङ्कितवरानना । विशाललोचना नारी बभूव तनुमध्यमा । खड्गपात्रशिरःखेटैरलंकृतचतुर्भुजा । कबन्धहारमुरसा बिभ्राणा हि शिरःस्रजम्' । अस्याः रूपेण तामसत्वमुक्त्वा तदेव मोहजनकत्वोपपत्तये ज्ञानकल्पाल्पत्वप्रदर्शनेनैव द्रढयति । 'सा प्रोवाच महालक्ष्मीं तामसी प्रमदोत्तमा । नाम कर्म च मे मातर्देहि तुभ्यं नमोनमः' अत एव महालक्ष्मीरपरं रूपं बभारेत्यनेनाविरोधः । अनेन हि मूलशक्तेरस्याश्च भेदो ध्वन्यते । ततो महालक्ष्मीराह । 'महामाया महाकाली महामारी क्षुधा तृषा । निद्रा तृष्णा चैकवीरा कालरात्रिर्दुरत्यया । इमानि तव नामानि प्रतिपाद्यानि कर्मभिः' इति । इमां रुद्र इत्यन्ये व्यवहरन्ति । ततः 'तामित्युक्त्वा महालक्ष्मीः स्वरूपमपरं नृप । सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभं दधौ । अक्षमालाङ्कुशधरा वीणापुस्तकधारिणी । सा बभूव वरा नारी नामान्यस्यै च सा ददौ' । अस्याः सत्त्वप्रधानत्वं दर्शयितुं ज्ञानकलातिरोभावाभावो नामादिप्रश्नाभावेन दर्शितः । 'महामाया महावाणी भारती वाक् सरस्वती । आर्या ब्राह्मी कामधेनुर्वेदगर्भा च धीश्वरी' इति इमां विष्णुरित्यन्ये । श्वेतरूपधरत्वेनापि विष्णोः स्मरणात् । अत्र तमःसत्त्वयोः प्रविभागोक्त्या महालक्ष्मीरेव स्वयं रजःप्राधान्येन स्थितेत्युक्तं भवति । इमां ब्रह्मेत्यन्ये । अलक्ष्यरूप च सर्वमूलं चतुर्थं वेदितव्यम् । आसां च मूलशक्त्या अभेद उक्त एव । परस्परमपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन बोध्यम् । स्वस्वरूपांशेनावृतज्ञानत्वादासां तदभेदज्ञानमपि । एतास्तिस्रोऽपि कन्या एव । तत्समानकक्षपुरुषान्तरानुक्तेः । सर्वासां पुंस्त्री उभयरूपता च । 'अथोवाच महालक्ष्मीर्महाकालीं सरस्वतीम् । युवां जनयतां देव्यौ मिथुने स्वानुरूपतः' इमाः । आज्ञादानं संमतिरूपं बोद्धव्यम् । 'इत्युक्त्वा ते महालक्ष्मीः ससर्ज मिथुनं स्वयम् । हिरण्यगर्भौ रुचिरौ स्त्रीपुंसौ कमलासनौ ।

ब्रह्मन्विधे विरिञ्चेति धातरित्याह तं नरम् । श्रीः पद्मे कमले लक्ष्मीत्याह माता च तां स्त्रियम् । अत्र मातृत्वं ततः प्रादुर्भाव मात्रेण । 'महाकाली भारती च मिथुने सृजतः सह । नीलकण्ठं रक्तबाहुं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम् । जनयामास नामानि तयोरपि वदामि ते । विष्णुः कृष्णो हृषीकेशो वासुदेवो जनार्दनः । उमा गौरी सती चण्डी सुन्दरी सुभगा शुभा । एवं युवतयः सद्यः पुरुषत्वं प्रपेदिरे' । पुरुषत्वमपीत्यर्थः । एताश्च न सर्ववेद्याः । तत्क्रिया च न सर्ववेद्येत्याह । 'चक्षुष्मन्तो हि पश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः' इति । तत्र 'ब्रह्मणे प्रददौ पत्नीं महालक्ष्मीर्नृप त्रयीम् । रुद्राय गौरीं वरदां वासुदेवाय च श्रियम् । तत्र स्वस्वपत्न्या सहितास्ते क्रमेण ब्रह्मा सृष्ट्यधिकारं विष्णुः पालनाधिकारं रुद्रः संहाराधिकारं कृतवानित्यग्रे उक्तम् । इयं त्रयी महाकालीजन्यत्वात् कर्मतः तमोमयी । सितां स्त्रियमित्युक्तं रूपतः सत्त्वमयी । एवं च तमःसत्त्वयोस्तस्यां साम्यम् । ब्रह्मा च महालक्ष्मीजन्यत्वात् हिरण्यगर्भ इत्युक्तेः स्वरूपतः कर्मतश्च रजोमय इति । तत्र रजोद्वैगुण्यम् । विष्णुः सरस्वती-जन्यत्वात्सात्त्विकः । कर्मतः कृष्णं च पुरुषमित्युक्तेः रूपतस्तमोमय इति । तत्र सत्त्वतमसोः समता । लक्ष्मीस्तु ब्रह्मवद्द्विगुणर-जोगुणा । रुद्रो महाकालीजन्यत्वात्कर्मतस्तमोमयः श्वेताङ्गमित्युक्ते रूपतः सत्त्वमय इति । तत्र सत्त्वतमसोः साम्यम् ।' गौरी तु सरस्वतीजन्यत्वात् गौरीमित्युक्तेश्च कर्मतो रूपतश्च सत्त्वमयीति सत्त्वद्वैगुण्यम् । अतएव तत्तद्गुणानुरूपस्रष्टृत्वादिकर्म तेषाम् । एवं च ब्रह्मविष्ण्वोः स्त्रीपुंमिथुनं मिलित्वा गुणत्रयमपि । शिवमिथुने तु सत्त्वं त्रिगुणम् एकगुणं तमः रजसः सर्वथाभाव इति तत्त्वम् । एते प्रथमा ब्रह्मादयः । तदग्रे एव ब्रह्मणो विष्णुरिति विष्णुधारा । रुद्राद्रुद्रस्तस्मात्पुना रुद्र इति रुद्रधारा । काल्याः सरस्वती सरस्वत्याश्च कालीति कालीधारा । सरस्वत्याः काली कालीतः सरस्वतीति सरस्वतीधारा । लक्ष्म्या लक्ष्मीः ततो लक्ष्मीरिति लक्ष्मीधारा । सर्वत्रापि गौरीकेशवौ लक्ष्मीब्रह्माणौ सरस्वतीशंकरौ चेति सहजौ । सर्वत्र ब्रह्मणः सरस्वती विष्णो-र्लक्ष्मीः शिवस्य गौरी पत्नीरित्यौत्सर्गिकी रीतिः । सर्वेषां रूपकर्माणि मूलवदेव । कदाचित्कल्पभेदेन स्थानभेदेन वा लक्ष्मीतः कालीसरस्वत्यौ सरस्वत्याः सकाशादितरे काल्याः सकाशादितरे । विष्णोर्ब्रह्मरुद्रौ ब्रह्मणो रुद्रविष्णू रुद्रात् ब्रह्मविष्णू इत्यपि स्वेच्छादिवशात । इति नानाप्रकारपुराणादिस्थसृष्टिक्रमे कश्चिन्न विरोध इति । एते सर्वेपि सर्वज्ञत्वादिसकलशक्तिमन्तः । तत्तदधिकारनैयत्यात्तु किंचिज्ज्ञत्वादिव्यवहारोपि स्वस्वोर्ध्वब्रह्मादिनियमता च । एवं ये जीवाः उपासनादिकर्मणा तत्तल्लोकं सारूप्यं प्राप्तास्ते तत्तल्लोकीयब्रह्मवासुदेवादिभिः समानाकारत्वात् ब्रह्मादिसंज्ञाभाजो जीवा एव । एषामपि कर्मानुरूपं तत्तद-धिकारभाक्त्वम् । एषां सर्वेषां मूलाभेदेन तदभेदस्य सत्वे स्वात्मांशे आवरणहीनतया तैर्ज्ञानम् । नच सार्वात्म्येन स्तुतिर्न विरुद्धा । एवं वा अण्डादिकादिब्रह्मादीनां स्वप्रादुर्भूतब्रह्माभेदज्ञापनायैव प्राधानिकरहस्ये मुख्यलक्ष्म्यादिजन्यब्रह्मादीनामेव अण्डस्रष्टृ-त्व-तद्भेदकत्व-तत्पालकत्व-तत्संहारकत्वादीन्यग्रे उक्तानीति बोध्यम् । 'स्वरया सह संभूय विरिञ्चोऽण्डमजीजनत् । बिभेद भगवान् रुद्रस्तद्गौर्या सह वीर्यवान्' इत्यादिना । एवं च पृथिवीतत्त्वाधिष्ठातृभूतहरेर्योगनिद्रासंपादिकायास्तादृश्या अपि महा-काल्या मूलशक्त्यभेदादेव 'तया विसृज्यते सर्वं' 'सा विद्या परमामुक्तेः' इत्यादिना क्रियमाणा सार्वात्म्येन स्तुतिर्न विरुद्धा । एवं जडात्मिकायाः प्रकृतेश्चेतनरूपायाश्चिच्छक्तेश्चाधिष्ठात्र्यधिष्ठेययोरभेदं मत्वा 'योगनिद्रा जगत्पतेः । सैषा प्रसन्ना वरदा' इत्यादिना तत्र जडचेतनयोः सामानाधिकरण्यम् । अत्र मूलभूतजडशक्तेर्महामायाकुण्डलिनीत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणा या अधि-ष्ठात्री चिच्छक्तिरपि तदभेदान्महामायादिसंज्ञाभाक् । एवं तमोमयी कालीसंज्ञाशक्तिरपि निद्रा मोहादिभिः पुरुषज्ञानावरक-त्वान्महामाया इत्युच्यते । मूलशक्त्यभेदाच्च । सा चेयं शक्तिः मनोधिष्ठिता एव उपास्या । तत्र शक्तस्य शक्ति प्रत्याश्रयत्वेपि कार्योत्पत्तौ शक्तेरेव प्राधान्यम् । अतः शक्तिरुपास्येति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । एवं मुक्तिदातृत्वं सर्वाश्रयत्वादिव्यवहारोपि समंजसः । उपास्यत्वं च महाकाल्यादिद्वारा मूलशक्तेरेवेति सर्वं समंजसम् । अन्यच्च तत्रतत्र वक्ष्यामः । अस्याः शापोद्धारो-त्कीलने कात्यायनीतन्त्रोक्ते त्रयोदशाध्यायं पठित्वा प्रथमं पठेत् । ततो द्वादशद्वितीयौ तत एकादशतृतीयाविति क्रमेण पठेत् । सप्तमं द्विरिति शापोद्धारः । प्रथमं मध्यमचरित्रं पठित्वा ततः प्रथमतृतीयौ पठेदित्युत्कीलनम् इति केरलाः ॥

अथ प्रसंगात्स्तोत्रविधिः । तत्र वाराहीतन्त्रे । 'आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । हस्तसंस्थापनाद्देवि भवेद-र्धफलं यतः । यावन्न पूर्यतेऽध्यायस्तावन्न विरमेत्पठेत् । यदि प्रमादादध्याये विरामो भवति प्रिये । पुनरध्यायमारभ्य पठेत्सर्वं मुहुर्मुहुः । अनुक्रमात्पठेद्देवि शिरःकम्पादिकं त्यजेत्' । तथान्यत्र । 'प्रणवं पूर्वमुच्चार्य स्तोत्रं वा संहितां पठेत् । अन्त्ये च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः । नमोन्तं च पठेत्स्तोत्रं वाचकं तु प्रशस्यते' । यत्तु कीलके 'शनैस्तु जाप्यमानेस्मिन्स्तोत्रे संपत्तिरुच्चकैः' इति तदत्युच्चैः पाठनिषेधकं त्वरानिषेधकं च । 'पुस्तके वाचनं शस्तं सहस्रादधिकं यदि । ततो न्यूनस्य तु भवेद्वाचनं पुस्तकं विना' । विनापीत्यर्थः । ऋषिं छन्दोङ्गं विन्यस्य पठेत्स्तोत्रं समाहितः । स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवं न्यासमाचरेत् । भीष्म-पर्वणि या गीता सा प्रशस्ता कलौ युगे । विष्णोः सहस्रनामाख्यं स्तोत्रं पापप्रणाशनम् । गजेन्द्रमोक्षणं चैव तथा कारुण्यक-स्तवः । नारसिंहं तथा स्तोत्रं स्तोत्रं श्रीरामसंज्ञकम् । देव्याः सप्तशतीस्तोत्रं तथा नामसहस्रकम् । श्लोकाष्टकं नीलकण्ठं शैवं नामसहस्रकम् । त्रिपुरायाः प्रसादाख्यं सूर्यस्य स्तवराजकम् । पैत्रोरुचिस्तवो यश्च इन्द्राक्षीस्तोत्रमेव च । वैष्णवं च महा-लक्ष्म्याः स्तोत्रमिन्द्रेण भाषितम् । मार्गवाख्येन रामेण शस्तान्यन्यानि कारयेत । एतेनाकलवितेन पठितव्यं प्रयत्नतः ।

स्वयं लिखितं स्तोत्र नाब्राह्मणलिपि पठेत्। नच स्वयं कृतं स्तोत्रं तथान्येव च यत्कृतम्। यतः कलौ प्रशंसन्ति ऋषिभि-
र्भाषितं तु यत्'। क्वचित्तु 'अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां कृष्णायां तु समाहितः । ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैपा प्रसीदति' इति
कीलकग्रन्थे। सप्तशतीग्रन्थे शिवशापतदुद्धारावुक्तौ। यथा वैकृतिकरहस्ये । ,ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा स्तुवीत चरितैरिमैः।
एकेन वा मध्यमेन नैकेनेतरयोरिह। चरितार्धं तु न जपेज्जपंश्छिद्रमवाप्नुयात्' इति। 'अर्गलां कीलकं चादौ जपित्वा कवचं
पठेत्। जपेत्सप्तशतीं पश्चात्क्रम एप ऋचोदितः'। इति (केरल) स्तोत्रपठनविधिः॥

॥श्रीर्जयति। सामविधिब्राह्मणेऽथ यः कामयते पुनर्न प्रत्याजायेयमित्यपुनर्भवमधिकृत्य तदनुसंधेयोऽस्याः मन्त्र उक्तः।
'रात्रिं प्रपद्ये पुनर्भूं मयोभूं कन्यां शिखण्डिनीं पाशहस्तां युवतीं कुमारिणीमादित्यः श्री चक्षुषेवान्तः प्राणाय सोमो गन्धा-
यापः स्नेहाय मनोनुज्ञाय पृथिव्यै शरीरमिति'। अस्य रात्रौ जपमात्रात्सिद्धिः। अस्य फलं मरणकालज्ञाने परमफलं तु मोक्ष
इति तत्रैवोक्तम्। अयं च देवीविषयो मन्त्रः। कन्यां कुमारिणीमित्यत्र प्रत्यभिज्ञानात् । रात्रिं तद्रूपाम्। 'अस्यास्तनुस्त-
मोद्वारा निशादिवसनाशिनी' इति देवीमुपक्रम्य हरिवंशोक्तेः। पुनर्भूः असुरवधार्थं नानावतारग्रहणात् । अतएव मयोभूः
प्राणिनां सुखदात्री। कन्या अजातपुंस्पर्शाऽतिरभृष्या चातिसुन्दरीति शिवोक्तेः। शिखण्डिनी मयूरपिच्छभूषणा मयूरकलापध्व-
जा च 'भूषणैस्तु मयूराणामङ्गदाद्यैश्च भास्वरा। ध्वजेन शिखिवर्हाणामुच्छ्रितेन समावृता' इति हरिवंशोक्तेः। पाशहस्ता अ-
सुरबन्धनार्थम्। तथा युवतिः नित्यं बाल्यवार्धकावस्थारहिता। कंसमोहनावतारे क्षणं शैशवाभिनयेपि तदानीमेव यौवनावि-
ष्करणोक्तेः। एवंभूताया रात्र्यभिमानिदेवतायाः प्रभावादादित्यश्चक्षुषे चक्षू रक्षितुं भवतु यत्नवान् भवत्विति क्रमेणार्थः। मन-
स्तदधिष्ठात्री देवता अनुज्ञाय अनुज्ञायमानं रक्षितुं भवतु। पृथिव्यै शरीरमित्यस्य विभक्तिविपरिणामेन पृथिवीशरीरायेत्यर्थः॥

अथास्य सप्तशतीत्वव्यवहारप्रयोजकसप्तशतहोममन्त्रविभागो दर्शितः कात्यायनीतन्त्रे। 'मार्कण्डेयऋषिः प्रोक्तो प्रथम-
श्लोकतः प्रिये। व्योमादिवर्णसंभूतो द्वितीयः स्वरसंयुतः'। व्योम दकारस्तस्यादिः सकारः द्वितीयः स्वर आकार इत्यर्थः।
'नृपान्तं प्रवदेन्मन्त्राः सर्वे चाष्टादश प्रिये। वैश्योवाच ततः श्लोका व्योमाद्याः पञ्च मन्त्रकाः'। व्योमाद्य आद्यो येषामिति
मृगनयनावत्समासः। 'नृपस्योक्तिर्मान्तवर्णो द्वादशस्वरसंयुतः'। मान्तवर्णो यः सच द्वादशस्वरेण एकारेण युक्त आदिभूत इ-
त्यर्थः। 'सकारो बिन्दुसंयुक्तश्चान्ते स्तो मनुरीदृशौ' २६ मनुर्मनू इत्यर्थः। वैश्योवाच पुनर्देवि स्वरैकादश आदितः'। स्वरैकादशः
एकारः। 'वह्निबीजं बिन्दुयुक्तमन्ते स्यान्मनुपंचकम्'। वह्निबीजं रमिति २० 'मार्कण्डेयऋषिप्रोक्तं मन्त्रत्रयमुदाहृतम्। तादिवर्णं
च भुवनस्वरयुग्वारुणं परम्' भुवनस्वर औ तद्युक्तं वारुणं वौ इति । 'राजोवाचेतिषण्मन्त्रा भादितान्ताः शुभानने। अथोवाच
ऋषिं ज्ञानमस्तीत्यादि सुरेश्वरि। सर्वेश्वरेश्वरी चान्ते मन्त्रा वै द्वादश स्फुटाः । राजोवाचेति भगवानादिरन्ते विदांवर। मन्त्र-
त्रयमिदं ख्यातं ततो ऋषिरुवाचह। नित्यैव सा यदा चादौ प्रभुरन्तेऽष्टमन्त्रकः। ब्रह्मोवाच ततश्चोक्त्वा त्वं स्वाहादिमहासुरैः।
अन्ते पञ्चदशैते स्युर्मन्त्राश्च परमेश्वरि'। एवं स्तुत्यादिऋष्युक्तिर्वान्त मन्त्राश्च सप्त वै। ततो भगवदुक्तिस्तु भवेदादिमनुद्व-
यम्। वञ्चितेति च ऋष्युक्तिर्मन्त्रौ द्वौ परमेश्वरि। ऋष्युक्तिश्च तथेत्यादिमन्त्रद्वयमुदाहृतम् । सर्वे श्लोकास्त्विहाध्यायेऽष्टयु-
क्सप्तति च क्रमात्। मध्ये चतुर्विंशतिका अर्धमन्त्राः प्रकीर्तिताः। सर्वाश्चाहुतयो ज्ञेयाश्चतुरुत्तरकं शतम् । उवाचान्तास्त्वत्र
बोध्या मन्त्रा भुवनसंख्यकाः १४॥ इति प्रथमचरितनिर्णयो नाम विंशतिमं पटलम् २०॥ १॥

ईश्वर उवाच। द्वितीये ऋष्युवाचेति नवषष्ट्याहुतिः क्रमात्॥ २॥ ततस्तृतीयेऽध्याये तु ऋषिरुवाच देशिके। पञ्च-
त्रिंशच्च वै मन्त्राः श्लोका ज्ञेया वरानने। देव्युवाचेति मन्त्रान्ते मन्त्रश्लोको मतः प्रिये। ऋषेरुक्तिः पुनः श्लोकाः पञ्च मन्त्राः
सनातनाः। एवमाहुतयस्तत्र चत्वारिंशच्चतुर्युताः॥ ३॥ चतुर्थे क्रमतो देवि ऋष्युक्तिः षड्च विंशतिः। पुनस्तथैव ऋष्यु-
क्तिः श्लोकौ द्वौ मंत्ररूपिणौ। एवं स्तुतेति मन्त्रोयमतिगुह्यं सुपाद्भम्। देव्युवाचेति व्रियतां मन्त्रोयं षोडशाक्षरः। देवा
ऊचुस्ततश्चोक्त्वा भगवत्या कृतं वदेत्। मन्त्रोयं शतवर्णाढ्यो द्वादशोत्तरयुक् पुनः। ततो ऋषिरुवाचेति इतिप्रसादितेतिवै।
चतुःसंख्यास्तु ते श्लोका मन्त्रास्तावंत एव हि। श्लोकाश्चतुर्थेऽध्याये तु षट्त्रिंशत्परमेश्वरि। अर्धमन्त्रद्वयेनैव चत्वारिंद्द्वियुक्
पुनः। एवं मध्यचरित्रस्य पंचाशच्च शतोत्तरम्। तथा पंचायुतं मन्त्रा महालक्ष्म्या विभेदतः। इति मध्यमचरित्रमन्त्रनिर्णय
एकविंशतितमं पटलम् २१॥ ४॥

ऋषिरुवाचेति पुरा विष्णुमायां प्रतुष्टुवुः।षण्मन्त्राःश्लोकरूपास्ते देवा ऊचुस्ततः परम्। नमोदेव्यादितः श्लोकास्त्रिंशद्द्वि-
नम्रमूर्तिभिः। विष्णुमायादितो भ्रान्तिरूपांते त्रीणि षष्टियुक् । अवतारे पृथङ्मन्त्रास्तेषां त्रिषष्टिराहुतिः। चितिरूपेण
मन्त्रेण आहुतित्रयमुच्चरेत्। एवं मन्त्रा अशीतिस्ते ऋषिरुवाच इत्यथ। एवं स्तवादियुक्तानां त्वया कस्मान्न गृह्यते। मन्त्राः
सप्तदशैते तु ऋष्युक्तिश्च निशम्येति वै। इत्यादित्रितयैर्मन्त्रैः शुद्धभेदाः प्रकीर्त्तिताः। अथ दूत उवाचेति देविदैत्येश्वरः परम्।
इत्यादिनवमन्त्राश्च पुना ऋषिरुवाचह। इत्युक्तेत्यादिमन्त्रेणहैकेन च सरस्वति। देव्युवाचेतिश्लोकास्तु चत्वारो मन्त्रभेदतः।
दूतोवाक्येति पुनरप्यवलिप्तासि इत्यथ। मन्त्राश्चत्वारि विज्ञेया देव्युवाच ततः परम्। एवमेतद्बली शुंभो स च युक्तं करोतु
यत्। इति मन्त्रद्वय श्लोकावङ्गमन्त्राश्च ते नव। एकोनत्रिंशच्च शतादधिका मन्त्ररूपकाः। इति पञ्चमोध्यायः॥ ५॥ ऋषि-

स्वाचेत्याकर्ण्य श्लोकाश्चत्वार ईरिताः । पुना ऋषिरुवाचेति तेनाज्ञप्तस्ततः परम् । मन्त्रत्रयमिदं प्रोक्तं देव्युवाचेति वै तदा । दैत्येश्वरेण प्रहितो एकमन्त्रः प्रकीर्तितः । ततश्च ऋषिरुवाच इत्युक्तः सोभ्यधावत । इत्यादि द्वादशश्लोकभेदाख्या देवताहुतयः क्रमात् इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ऋष्युक्तिराज्ञ इत्यादित्रयोविंशतिमातरः' ।' ऋषिरुवाच तावानीतौ मातृभेदद्वयं क्रमात् । सप्तविंशत्यत्र देवि भवन्त्याहुतयः क्रमात् । अत्राध्यायद्वये देवी धूम्राक्षी तु प्रकीर्तिता । इति सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ऋषिक्षण्डे च निहत इत्यध्यायावसानकम् । त्रिषष्टयाहुतयः प्रोक्ता एका अर्धाहुतिः क्रमात् । रक्ताक्षीदेवता अष्टौ महाशक्त्याः प्रकीर्तिताः । इत्यष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ राजाविचित्रमित्यादिश्लोकद्वयमुदाहृतम् । ऋषिश्चकार कोपं हि इत्यादिश्लोकरूपतः । एकचत्वारिंशदिति आहुतिर्नवमे शुभे । इति नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ऋषिर्निशुम्भं निहतमित्यादिद्वयमंत्रकम् । ततो देवीतिमन्त्रौ द्वौ एकैवाहंमनूत्तमौ । पुनर्देव्येकमन्त्रेण व्यक्तमन्त्रा उदीरिताः । ऋषिस्ततः प्रववृते सार्धद्वाविंशतित्रयम् । द्वात्रिंशन्मनवस्तत्र एको ह्यर्धमनुर्मतः । दशमे सिंहमासीना शूलपाशविधारिणी । मुख्या चतुर्भुजा बाणचापहस्ता शुभेक्षणा । इति द्वाविंशतितमं पटलम् ॥ २२ ॥ इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोध्यायः । 'ऋषिः सुमेधा विख्यातः प्रोक्तो देव्या हते शुभे । चतुस्त्रिंशत्तथा श्लोका मन्त्रास्तत्संख्यकाश्च ते । ततो देव्येकमन्त्रेण वरदाहं सुरेश्वरि । देवा ऊचुस्तथा सर्वबाधाप्रशमनं तथा । श्लोकेनैकेन देवेशि देव्युवाच ततः परम् । वैवस्वतेन्तरे प्राप्तेत्यादिश्लोकाश्चतुर्दश । सार्धा सर्वाहुतिर्देवि पञ्चाशत्पञ्चसंयुता । वैष्णवी देवता ह्यत्र महागरुडवाहिनी । इत्येकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ देव्युवाचेति च तत एभिः स्तवैश्च मां तथा । दूरेत्यर्धेन सहिता अष्टाविंशतिरूपकाः । ततश्च ऋषिरुवाच इत्युक्त्वा श्लोकमादितः । अर्धयुङ्नवभिः श्लोकैर्मन्त्रास्तत्संख्यका मताः । एवं तु द्वादशेध्याये एकचत्वारिंशदाहुतयः इति द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ततस्त्रयोदशेध्याये ऋषिरुवाच इत्यथ । एतत्ते कथितं भूपेत्यादि सार्धत्रयं मनुः । मनुचतुष्टयमित्यर्थः । मार्कण्डेय उवाचेति इति तस्य वचोदितः । श्लोकषट्कं ततो देवी उवाच परमेश्वरी । यत्प्रार्थ्यते त्वया भूप श्लोकेनैकेन तोषकृत् । मार्कण्डेय उवाचेति ततो वक्ष्ये मनुत्रयम् । देव्युवाच पुनश्चैव स्वल्पश्लोकत्रयेण वै । अर्धानामेव मन्त्रत्वाद्भवत्यत्र षडाहुतिः । षट्संख्याहुतिरित्यर्थः । ततो मार्कण्डेय इति इति दत्त्वा तयोरिति । द्वौ मन्त्रौ पुनरुच्चार्य सावर्णिर्भविता मनुः । एकोनत्रिंशत्संख्याकाहुतिरत्र विधीयते । एवं त्रयोदशेऽध्याये होमतर्पणकर्मणि । शतानि सप्तसंख्यानि तव प्रोक्तानि शैजले । सकारादिनकारान्तो मनुः परमदुर्लभः । स संप्रदायविधिना ज्ञातव्यो मम वल्लभे । अन्यथा विकलो मन्त्रः सत्यं सत्यं मयोदितम्' तत्र मन्त्रे स्वाहान्ता एते मन्त्रा नमोन्ताः तर्पणे तर्पयाम्यन्ताः, इति त्रयोविंशतितमं पटलम् ॥ २३ ॥

केचित्तु मन्त्रं पठित्वा ततस्तदध्यायदेवतायै नम इति पूजनमित्याहुः । एवं होमाशक्तौ जयन्तीमन्त्रेणैव होम उक्तोऽन्यत्र पूजा चेति दिक् । कात्यायनीतन्त्रोक्तमन्त्रविभाग एवाभियुक्तैः स्पष्टीकृत्य दर्शितस्तथा हि । "अष्टसप्तत्युत्तराणां श्लोकानां शतपञ्चकम् । प्रोक्तं सप्तशतीस्तोत्रं तत्सप्तशतसंख्यया ॥ १ ॥ विभज्य जुहुयान्मन्त्रमिति कात्यायनीमतम् । मार्कण्डेय उवाचैकः सावर्णाद्यास्ततः परम् ॥ २ ॥ श्लोकमन्त्राः सप्तदश अर्धश्लोकात्मकस्ततः । एकोनविंशदेवं स्युर्वैश्योक्तिर्विंशतिस्तथा ॥ ३ ॥ पुनरर्धं पुनः श्लोकत्रयमर्धं पुनर्भवेत् । पञ्चविंशतिरेवं स्याद्राजा षाड्विंशतिस्ततः ॥ ४ ॥ अर्धश्लोकात्मकौ मन्त्रौ मन्त्रसंख्या प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥ पुनरर्धं पुनः श्लोकत्रयमर्धं पुनर्भवेत् । मार्कण्डेयः पुनश्चार्धश्लोकः श्लोकात्मकः पुनः ॥६॥ अर्धश्लोकात्मको मन्त्रो राजार्धश्लोकमन्त्रकः । मन्त्राश्चत्वारिंशदेवं श्लोकमन्त्रचतुष्टयम् ॥ ७ ॥ पुनरर्धमृषिश्चार्धश्लोकमन्त्राः पुनर्दश । पुनरर्धः पुना राजा एकोना षष्टिरुच्यते ॥८॥ पुनरर्धं पुनः श्लोकः पुनरर्धं पुनर्ऋषिः । पुनरर्धं पुनः श्लोकाः षण्मन्त्राः पुनरर्धकम् ॥९॥ नेशां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुः । इत्येव पाठो मन्त्राणामेकसप्ततिरुच्यते ॥ १० ॥ ब्रह्मार्धश्लोकमन्त्रोथ श्लोकमन्त्रास्त्रयोदश । अर्धश्लोक ऋषिश्चार्धश्लोकः श्लोकास्तु पञ्च वै ॥ ११ ॥ पुनरर्धं तु मन्त्राणां सपञ्चनवतिः स्मृता । भगवानर्धमन्त्रेऽर्धे ऋषिश्लोकार्धकं पुनः ॥ १२ ॥ श्लोकः पुनर्ऋषिश्लोकद्वयमन्त्रद्वयं भवेत् । श्लोकानामष्टसप्तत्या चतुर्भिरधिकं शतम् ॥ १३ ॥ अध्यायादावेव ऋषिरुवाचेति सकृन्मनुः । अष्टषष्टिमिताः श्लोकास्तावन्तो मनवः स्मृताः ॥ १४ ॥ एकोनसप्ततिः सर्वेऽध्याये मन्त्रा द्वितीयके । आदावृषिरुवाचैकः पञ्चविंशत्ततः परम् ॥ १५ ॥ निहन्यमानाद्याः श्लोका मुखरागाकुलाक्षरम् । इत्यन्ता देव्युवाचैको गर्जगर्जेति चापरः ॥ १६ ॥ श्लोका ऋषिरुवाचेति . पुनश्च श्लोकपञ्चकम् । चतुश्चत्वारिंशदेवं सर्वे मन्त्रास्तृतीयके ॥ १७ ॥ भगवत्या कृतं सर्वमित्यर्धश्लोकमन्त्रकः । यदयं निहतश्लोकद्वये देवी ततः परम् ॥ १८ ॥ ऋषिश्लोकास्तु चत्वारो मनवः परिकीर्तिताः । षट्त्रिंशच्छ्लोककेऽध्याये चत्वारिंशद्द्वयाधिकम् ॥ १९ ॥ षट्सप्ततिश्लोकयुक्तेऽध्याये मन्त्रास्तु पञ्चमे । एकोनत्रिंशदधिकं शतं कात्यायनीमतम् ॥ २० ॥ एको ऋषिरुवाचेति पुरा शुंभादयश्च षट् । श्लोकमन्त्रास्ततो देवा ऊचुश्चैवाष्टमो मनुः ॥ २१ ॥ नमो देव्यादिकाः श्लोकाः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः । त्रयोदशैवं मन्त्रास्तु या देवीत्यादयोपि च ॥ २२ ॥ एकविंशतिकाः श्लोका भ्रान्त्यन्तास्तेषुमन्त्रकाः । प्रतिश्लोकं त्रयो मन्त्रा ज्ञेयाः सर्वे त्रिषष्टिकाः ॥ २३ ॥ पुनः श्लोकात्मको मन्त्रस्त्रिमन्त्रः श्लोककः पुनः । त्रयोविंशच्छ्लोककेषु मन्त्रा वै सप्तषष्टिकाः ॥ २४ ॥ या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता । नमस्तस्यै इति प्रोक्तो विंशत्यक्षरको मनुः ॥ २५ ॥ नमस्तस्यै इति प्रोक्तो द्वितीयश्चतुरक्षरः । अष्टाक्षरस्तृतीयोपि नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २६ ॥ एवं द्वात्रिंशतिश्लोकैर्ज्ञेयं मन्त्रत्रयं बुधैः । पूर्वैस्त्रयोदशैर्मन्त्रैः सहाशीतिरुदाहृता ।

॥ २७ ॥ स्तुता सुरैर्ति च श्लोकद्वयं चैव पुनर्ऋषिः । पुनः सप्तदशश्लोका ऋषिः श्लोकत्रयं ततः ॥ २८ ॥ दूतश्चैव नवश्लोका
ऋषिरेकाम्बिका ततः । एक इत्यस्यैकश्लोक इत्यर्थः । चतुःश्लोकी पुनर्दूतश्चतुःश्लोकी पुनः शिवा ॥ २९ ॥ श्लोकद्वयं मिलित्वा
तु चत्वारिंशन्नवाधिकम् । अशीत्यापि च संयोगे एकोनत्रिंशताधिकम् ॥ ३० ॥ शतमेवं तु विज्ञेयमाहुतीनां च पञ्चमे । विंशतिः
श्लोकसंयुक्ते षष्ठेऽध्याये प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥ सर्वे श्लोका मन्त्ररूपा देव्यैकाथ ऋषित्रयम् । चतुर्विंशतिमन्त्राणामित्येवं परिकी-
र्तिताः ॥ ३२ ॥ पञ्चविंशतिश्लोकयुक्तेऽध्याये मन्त्रास्तु सप्तमे । सर्वे मन्त्राः श्लोकरूपा ऋष्युवाच द्वयं ततः ॥ ३३ ॥ सप्त-
विंशतिरेवं तु मन्त्रसंख्या प्रकीर्तिता । सार्धैकषष्टिश्लोकाढ्येऽष्टमेऽध्याये प्रकीर्तिता ॥ ३४ ॥ एकषष्टिश्लोकमन्त्रा अन्तेर्धश्लोकम-
न्त्रकः । आदावेको ऋषिश्चैव त्रिषष्टिर्मन्त्रसन्ततिः ॥ ३५ ॥ एकोनचत्वारिंशद्भिः श्लोकैर्युक्ते समीरिताः । अध्याये नवमे
मन्त्रास्तावन्तोथ मनुद्वयम् ॥ ३६ ॥ राजा ऋषिश्चेति चैकचत्वारिंशन्मनुस्त्वयम् । सार्धसप्तान्वितैर्विंशश्लोकैस्तु दशमेन्विते ॥
॥ ३७ ॥ सप्तविंशतिमन्त्रास्तु श्लोकरूपास्ततोन्तिमः । अर्धश्लोकात्मको मन्त्रो ऋष्युवाचद्वयं तथा ॥ ३८ ॥ देव्युवाचद्वयं
चैव द्वात्रिंशन्मन्त्रसंग्रहः । श्लोकानां सार्धपञ्चाशज्ज्ञेयमेकादशे स्फुटम् ॥ ३९ ॥ पञ्चाशच्छ्लोकमन्त्रास्तु अन्तेर्धश्लोकमन्त्रकः ।
शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि ॥ ४० ॥ एषोर्धमन्त्र इत्याहुः केचिदत्र विचक्षणाः । देवीद्वयमृषिश्चैको देवा
एकमितीरितम् ॥ ४१ ॥ पञ्चाधिकास्तु पञ्चाशन्मन्त्रा ज्ञेयाः परिस्फुटम् । अष्टत्रिंशश्लोकयुक्तेप्यध्याये द्वादशात्मके ॥ ४२ ॥
चत्वारिंशच्च एकश्च मन्त्रास्तत्राहुतिद्वयम् । अर्धश्लोकात्मकश्लोकाः सप्तत्रिंशन्मिता ऋषिः ॥४३॥ देव्युवाचेति चैकैकमेवं संख्या
स्फुटोदिता । त्रयोदशे सार्धसप्तदशश्लोकाः प्रकीर्तिताः ॥४४॥ ऋषिरुवाचेत्यारभ्य भोगस्वर्गापवर्गदा । इत्यन्ताः पञ्चमन्त्रास्ते
मार्कण्डेयस्ततः परम् ॥ ४५ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वेत्यर्धमन्त्रस्तथा स्मृतः । श्लोकमन्त्रास्ततो ज्ञेयाः पञ्चैवाप्यर्धपद्यकम्॥४६॥
देव्युवाचेति मन्त्रोयं ततः श्लोकस्तु मन्त्रकः । मार्कण्डेयस्ततो मन्त्रः श्लोकौ मन्त्रद्वयं ततः ॥ ४७ ॥ ततो देवी षडर्धानि
सप्त मन्त्राः प्रकीर्तिताः । मार्कण्डेयस्ततो मन्त्रद्वयं मन्त्रत्रयं स्मृतम् ॥ ४८ ॥ आवृत्त्या त्वधिको मन्त्रः सावर्णिर्भविता मनुः ।
एकोनत्रिंशत्संख्याका मन्त्रा अत्र स्मृता बुधैः ॥ ४९ ॥" केचित्तु । 'एकादशार्धाहुतयो द्वादश श्लोकमन्त्रकाः । उवाचवचनैः
षड्भिर्मन्त्रास्ते उक्तसंख्यकाः' इत्याहुः ॥ ५० ॥ तत्र कात्यायनीतन्त्रविरोधः स्पष्ट एवेति दिक् ॥

अथ वाराहीतन्त्रे । 'चण्डीपाठफलं देवि शृणुष्व गदतो मम । एकावृत्त्यादिपाठानां प्रत्यहं पठतां नृणाम्॥ १ ॥संकल्प्य पूज्यां
संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून्सकृत् । पश्चाद्बलिप्रदानेन फलमाप्नोति मानवः' ॥ २ ॥ न्यासप्रकारश्च नवार्णविधाने उक्तः । 'उपसर्गोप-
शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः । ग्रहदोषोपशान्त्यर्थं पञ्चावृत्तं वरानने ॥३॥ महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तमुदीरयेत् । नवावृत्त्या भवे-
च्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत्॥४॥' मुच्येत्प्राणार्तिजाड्यादितिवा । 'राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् । अर्कावृत्त्या कामसि-
द्धिर्वैरिनाशश्च जायते ॥५॥ मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्री वश्यतामियात् । सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥६॥
कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः । राजभीतिविनाशाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥७॥ कुर्यात्सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ।
महारणविमोक्षाय विंशावृत्तं पठेन्नरः ॥८॥ पञ्चविंशावर्तनाच्च भवेद्बन्धविमोक्षणम् । संकटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्सभये सदा ॥९॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते । वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ॥१०॥ तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवा-
तिपातके । कुर्याद्यत्नाच्छतं वृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ॥ ११ ॥ विपदस्तस्य नश्यन्ति ततो याति परां गतिम् । श्रियो वृद्धिः
शतावृत्त्या राजवृद्धिस्तथा परा॥१२॥मनसा चिन्तितं देवि सिध्येदष्टोत्तराच्छतात् । शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते॥१३॥
सहस्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा । प्राप्तो मनोरथान्कामान्नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥१४॥ यथाश्वमेधः क्रतुषु देवानां च यथा
हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः॥१५॥' उत्पत्तिचरितस्तोत्ररूपत्रितयात्मकत्वात् । 'अथवा बहुनोक्तेन किमन्ये-
न वरानने । चण्ड्याः शतावृत्तपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः॥१६॥' एतास्वेव कामनासु तत्तत्संख्याकस्तोत्रपाठे विशेष उक्तो
मरीचिकल्पे । 'रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये सप्तशतीस्तवम् ॥१७॥ प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमः । एवं संपुटितं स्तोत्रं
पूर्वोक्तफलदायकम् ॥१८॥' अत्र रात्रिसूक्तं देवीसूक्तं च वैदिके इति केचित् । रात्रिसूक्तं प्रथमाध्यायस्थं विश्वेश्वरीसूक्तम् ।
देवीसूक्तं नमो देव्या इत्यादि पञ्चमाध्यायस्थमित्यपरे । अन्योपि प्रकारस्तन्त्रोक्तः । 'कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्कृष्णचतुर्दशी ।
वृद्ध्यैकोत्तरया जाप्यं पूर्वसंपुटितं तु तत् । एवं देवि मया प्रोक्तः पौरश्चरणिकः क्रमः । तदन्ते हवनं कुर्यात्प्रतिश्लोकेन
पायसा' । प्रतिश्लोकेनेति कात्यायनीतन्त्रोक्तमन्त्रोपलक्षणम् । 'रात्रिसूक्तं प्रतिऋचं तथा देव्याश्च सूक्तकम्' इति । पक्षान्तरे ।
ऋचमित्युक्तमन्त्रोपलक्षणम् । 'हुत्वान्ते प्रजपेत्स्तोत्रमादौ पूजादिकं मुने' इति ।

अपरश्च । 'अथातः संप्रवक्ष्यामि नवरात्रविधानकम् । जपेदेकोत्तरां वृद्धिं दिनानि नव संख्यया । नवाक्षरीविधानेन
संपूज्याथ विचक्षणः । सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं प्रत्येकं च यथाविधि । मध्ये चैकोत्तरां वृद्धिं जपेद्देव्याः स्तवं मनुम् । हुत्वा दशांशतो
होमं तत्र सिद्धिं समाप्नुयात्' । अपरश्च 'जपेद्बिल्वं समाश्रित्य मासमेकं तु यो नरः । हुत्वा बिल्वदलैर्मासं मधुरत्रययोगतः ।
हुत्वा दशांशतो वापि कमलैः क्षीरसंयुतैः । धनदेन समां लक्ष्मीं प्राप्नुयादुत्तमां ध्रुवम् । हरगौरीतन्त्रे 'श्रीकामः पुष्टिकामो वा
सृष्टिमार्गक्रमेण तु । जपेच्छकादिमारभ्य शुम्भदैत्यवधावधि । आदिमारभ्य प्रजपेत्पश्चाच्छेषं समाचरेत् । शान्त्यादिकामः

सर्वत्र स्थितिमार्गक्रमेण तु । सावर्णिः सूर्यतनयः सावर्णिर्भविता मनुः । संकटे चान्त्यमारभ्य पश्चादादिं समापयेत्' । ब्राह्मणद्वारा करणे तु विशेष उक्तस्तत्रैव। 'पञ्च स्वर्णाः शतावृत्ते लक्षावृत्ते तु तत्रयम्। पञ्चावृत्ते स्वर्णमेकं त्रिरावृत्ते तदर्धकम्। एकावृत्ते पादमेकं दद्याद्वा शक्तितो बुधः' इति ॥

अथ ऋष्यादि ॥ प्रथमचरित्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः । महाकाली देवता । नन्दा शक्तिः । रक्तदन्तिका बीजम् । अग्निस्तत्त्वम् । महाकालीप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः । मध्यमचरित्रस्य विष्णुर्ऋषिः । उष्णिक्छन्दः । महालक्ष्मीर्देवता । शाकम्भरी शक्तिः । दुर्गा बीजम् । वायुस्तत्त्वम् । महालक्ष्मीप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः । अन्त्यचरित्रस्य शंकर ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । महासरस्वती देवता । भीमा शक्तिः । भ्रामरी बीजम् । रविस्तत्त्वम् । सरस्वतीप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः । शतावृत्तादौ कामनाभेदेन होमभेद उक्तः वाराहीतन्त्रे । 'हुनेत्प्रदीपिते वह्नौ तिलधान्यादितण्डुलान् । धर्मार्थकामसंवृद्धौ मोक्षार्थी पायसं हुनेत् । मारणे मोहने चैव तथोच्चाटनकर्मणि । हुनेन्मांसं त्रिमध्वाक्तं मोहने मधुपायसम् । स्तम्भने मातुलफलं वश्ये तु सितसर्षपान् । धर्मार्थकाममोक्षार्थं पूर्वाशाभिमुखो हुनेत् । मोहने मारणे चैव हुनेद्वै दक्षिणामुखः । उच्चाटने उत्तरास्य इत्याह भगवान्भवः' । क्रोडतन्त्रे । 'प्रत्येकावर्तनं देवि हयमेधेन संमितम् । त्रिरावृत्त्या लभेत्कामान्पञ्चावृत्त्या रिपूञ्जयेत्' इति सर्वेष्टसिद्धिः । कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारिधीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात् । इत्येतद्गायत्री यजुर्वेदे ॥

अथ गायत्रीप्रयोगान्तरं कात्यायनीतन्त्रे । पूर्वाह्णे षोडशाङ्गुलमितं चतुरोन्नतं स्थण्डिलं कृत्वा तत्र शुद्धगोघृतेनैकस्मिन्पात्रे रुद्रवर्तिषु त्रयोदश दीपान्प्रज्वाल्य तेषु प्रथमदीपे प्रथमाध्यायदेवतामावाह्य आसनपाद्यादिगन्धदानान्तां पूजां कृत्वा पुष्पसमर्पणसमये वक्ष्यमाणैर्नवभिः श्लोकैः प्रतिश्लोकं पुष्पाणि समर्पयेत् । ततः प्रथमाध्यायसमाप्तौ वक्ष्यमाणश्लोकैः पुष्पाणि समर्प्य धूपदीपौ दत्त्वा पायसनैवेद्यं दत्त्वा ताम्बूलं दक्षिणां च दत्त्वा नीराज्य एकं ब्राह्मणं कुमारीं सुवासिनीं च भोजयेत् । संकल्पयेद्वा । एवं तत्तदध्यायदेवतावाहनादिब्राह्मणभोजनान्तं प्रत्यध्यायं कुर्यात् । अन्ते प्रभूतनैवेद्यादिभिर्महापूजा । अनुग्रहे पूर्वाह्णे समाप्तिः निग्रहे पराह्णे । श्लोकास्तु 'विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं० स्तुतासुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रयात्' 'करोतु सा नः शुभहेतु० २ या सांप्रतं चोद्धतदैत्यतापितैः०' ३ या च स्मृता तत्क्षणमेव हन्ति नः करोतु सा नः शुभहेतुरी० ४ सर्वबाधाप्रशमनं० ५ अत्र वैरिनाशनमित्यत्र रोगनाशनमित्याद्यूहः । एवं दैत्यतापितैरित्यपि सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये० ६ सृष्टिस्थितिविनाशानां० ७ शरणागतदीनार्त० ८ सर्वस्वरूपे सर्वेशे० ९ एतेनुग्रहे नवश्लोकाः । वश्ये तु विशेषः ॐ ह्रीं रक्तचामुण्डे तूर्णं अमुकं मे वशमानय स्वाहा । अनेन प्रत्यध्यायमाद्यन्तयोः पूजा सर्वान्ते अयुतमन्त्रश्च दशसाहस्रम् । होमयेत्कटुतैलेन रक्तचन्दनराजिकाः । सहस्राहुतिमात्रेण राजानं वशमानयेत् । मधुना चाशोकपुष्पं रात्रौ हुत्वा तु पूर्ववत् । चक्रवर्ती भवेद्वश्यश्चण्डीमन्त्रप्रभावतः । अन्ते शतं ब्राह्मणाः कुमार्यश्च भोजनीयाः । धर्मार्थे बिल्वपत्रैः पूजा वश्यार्थे करवीरैर्जपाकुसुमैर्वा पुत्रार्थे तुलसीदलैः पुष्ट्यर्थे पङ्कजैः महाप्रयोगे तु षोडशमाषैः स्वर्णमूर्तिं कृत्वा कलशस्थापनं कृत्वा तदग्रे घटेर्गलयन्त्रे वा दीपं स्थापयेत् । यन्त्रमन्त्यं सर्वसाधारणं स्थापनं महति कार्ये ऊनपञ्चाशद्दिनानि मध्ये चतुर्विंशतिः तदर्धमल्पे ब्राह्मणास्त्रयो महत्कार्ये प्रयोगकर्तारः अल्पे एकः । निग्रहे तु सर्वबाधाप्रशमनमित्यस्याग्रे एवमुक्त्वा समुत्पत्त्येति पठेत् ॥

अत्र प्रयोगे क्वचित्तर्पणमप्युक्तम् । त्रयोदशपात्राणि दुग्धेनापूर्याद्यन्तयोः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा प्रतिश्लोकं प्रथमाध्यायदेवतां तर्पयामीति प्रयोगेण तर्पयेत । ततस्त्रयोदशस्वग्निषु क्रमात्तत्तदध्यायदेवता आवाह्य संपूज्य प्रतिश्लोकमों प्रथमाध्यायदेवतायै नमः स्वाहेति मन्त्रेण पायसेन जुहुयात् । प्रत्यहं यावत्प्रयोगसमाप्ति त्रयोदश ब्राह्मणाः सुवासिन्यः कुमार्यः एकोनुपनीतोऽष्टवर्ष एक उपनीतश्च भोजनीयाः । परार्थे प्रयोगे तु सत्याः संतु यजमानस्य. कामा इति प्रतिश्लोकं प्रत्यध्यायं वा पठेत् । इदं सर्वत्र परार्थे प्रयोगे तु बोध्यम् । अत्र त्रयोदशपात्रेषु त्रयोदशदीपा इत्युत्तमः पक्षः । एकपात्रे त्रयोदश दीपा इति मध्यमः । एकस्मिन्नेव पात्रे त्रयोदश दीपा इति देवता चेत्यधमः पक्षः । यथोक्तविधदीपेषु अक्षतपुञ्जेषु जलपात्रेषु अग्निषु कुमारीषु वा कार्यः इत्युपदेशः ॥

अथ प्रयोगान्तराणि कात्यायनीतन्त्रोक्तानि ॥ प्रतिश्लोकमाद्यन्तयोः मन्त्रं जपेन्मन्त्रसिद्धिः । सप्रणवमनुलोमव्याहृतित्रयमादौ अन्ते तु विलोमं तदित्येवं प्रतिश्लोकं कृत्वा शतावृत्तपाठे तु शीघ्रसिद्धिः । प्रतिश्लोकमादौ जातवेदस इति ऋचं पठेत् । अपमृत्युनिवारणायादावन्ते शतं त्र्यम्बकमन्त्रं जपेत् प्रतिश्लोकं तन्मन्त्रजप इति वा प्रतिश्लोकं शरणागतदीनार्तश्लोकं पठेसर्वकार्यसिद्धिः । प्रतिश्लोकं करोतु सा नः शुभेत्यर्धं पठेत् सर्वकामाप्तिः । स्वाभीष्टवरप्राप्त्यै एवं देव्या वरं लब्ध्वेतिश्लोकं प्रतिश्लोकं पठेत् । सर्वापन्निवारणार्थं प्रतिश्लोकं दुर्गेति पठेत् । अस्य केवलस्यापि श्लोकस्य कार्यानुसारेण लक्षमयुतं सहस्रं शतं वा जपः । सर्वाबाधेत्यस्य लक्षजपे श्लोकोक्तं फलम् । इत्थं यदा यदेति श्लोकस्य जपे महामारीशान्तिः । ततो वव्रे नृपो राज्यमिति मन्त्रस्य लक्षजपे पुनः राज्यलाभः । हिनस्ति दैत्यतेजांसीत्यनेन सदीपबलिदाने घण्टाबन्धने च बालग्रहशान्तिः । आद्यावृत्तिमनुलोमेन त्रयोदशाध्यायं पठित्वा ततो विपरीतक्रमेण द्वितीयां कृत्वा पुनरनुलोमेनेत्येवं दशाध्यायं पठित्वा ततो विपरीतमावृत्तित्रये उक्तेषु प्रकारेषु शीघ्रं कार्यसिद्धिः । सर्वापत्तिनिवारणाय दुर्गेस्मृतेत्यन्तेर्धे ततो यदन्ति

यश्च दूरके इत्यूर्धं तदन्ते दारिद्र्यदुःखेत्यर्धमेवं कार्यानुसारेण लक्षमयुतं सहस्रं शतं वा जपः। कांसोस्मीत्यृचं प्रतिश्लोकं पठेल्लक्ष्मीप्राप्तिः। मारणार्थमेवमुक्त्वा समुत्पत्येतिश्लोकं पठेत् मारणोक्तावृत्तिभिः फलसिद्धिः। ज्ञानिनामपि चेतांसीति श्लोकस्तस्य जपमात्रेण सद्योमोहनमित्यनुभवसिद्धम्। प्रतिश्लोकं तच्छ्लोकपाठे त्ववश्यम्। रोगानशेषानिति श्लोकस्य प्रतिश्लोकं पाठे पृथक् जपे वापि विद्याप्राप्तिः। भगवत्या कृतं सर्वमित्यादिद्वादशोत्तरशताक्षरो मन्त्रः सर्वकामदः सर्वापन्निवारणश्च। देवि प्रपन्नार्तिहर इति श्लोकस्य यथाकार्यं लक्षायुतसहस्रशतान्यतमे प्रतिश्लोकं पाठे सर्वापन्निवृत्ति सर्वकामाप्तिश्च। एषु प्रयोगेषु प्रतिश्लोकं दीपाग्रे केवलमेव वा नमस्कारकरणे शीघ्रं सिद्धिः। प्रतिश्लोकं कामबीजसंपुटितस्यैकचत्वारिंशद्दिनेषु त्रिरावृत्तौ सर्वकार्यसिद्धिः। एकविंशतिपर्यन्तमुक्तरीत्या प्रत्यहं त्रयोदशावृत्तौ वशीकरणम्। मायाबीजपुटितस्य फट्बीजस्य पल्लवसहितस्य सप्तदिनपर्यन्तं त्रयोदशावृत्तौ उच्चाटने सिद्धिः। तादृशस्यैव दिनचतुष्टयमेकादशावृत्तौ सर्वोपद्रवनाशः। एकोनपञ्चाशद्दिनपर्यन्तं प्रतिश्लोकं श्रीबीजसंपुटितस्य पञ्चदशावृत्तौ लक्ष्मीप्राप्तिः। प्रतिश्लोकमैंबीजसंपुटितस्य शतावृत्त्या विद्याप्राप्तिः। ॐह्रीं नम इत्येतत्संपुटितप्रथमचरित्रस्य प्रतिश्लोकं पाठ आदावन्ते क्रमेण श्लोकान्ते विपरीतक्रमेणेत्यर्थः। एवमग्रेपि ह्रींनम इत्येतत्संपुटितो मध्यमचरित्रस्य श्लोकं प्रति वा पाठः। ॐक्लीं नम इत्येतत्संपुटितोन्त्यचरित्रस्य पाठे शीघ्रं कार्यसिद्धिः। तत्र प्रथमचरिते सौः बीजेन षडङ्गन्यासः। त्रिगुणा तामसीत्यादिषड्भिः रहस्योक्तं ध्यानम्। तत्र प्रथमचरितस्य मार्कण्डेय ऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। महाकाली देवता। नन्दा शक्तिः। सौः बीजम्। अग्निस्तत्त्वम्। इष्टसि०। मध्यमचरित्रस्य सुमेधा ऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। महालक्ष्मीर्देवता। शाकम्भरी शक्तिः। ह्रीं बीजम्। वायुस्तत्त्वम्। इष्टसिद्ध्यर्थे०। ह्रींबीजेन षडङ्गं सर्वदेवशरीरे इत्यादिसप्तभिः रहस्योक्तं ध्यानम्। उत्तमचरित्रस्य शिव ऋषिः। अनुष्टुब्जगत्यौ छन्दसी। महासरस्वती देवता। भीमा शक्तिः। क्लीं बीजम्। सूर्यस्तत्त्वम्। काम्यसि०। क्लीमिति षडङ्गं गौरीदेहात्समुद्भूता इत्यादिरहस्योक्तं ध्यानम्। ऐमिति बीजमाद्यचरितस्येत्यन्यत्र। ह्रीमिति आद्ये श्रीमिति मध्यमे क्लीमित्यन्ते। एतान्येव क्रमेण तत्तद्देवतापूजने इत्यन्यत्र॥

अत्र सर्वकामनाभेदेन ध्यानभेद उक्तः वश्ये रक्ततरम्' ध्यानं पौष्टिके कर्बुरं उच्चाटने धूम्रं मारणे कृष्णं संतानेच्छायां नीलोत्पलदलश्यामं रत्नाकारं ध्यानं सर्वकामदं युद्धकल्पान्ताग्निसमतया ध्यानं जलभयेऽपि ऋष्युक्तं ध्यानं विषादिभये पीयूषवृष्टिपूतपूर्णचन्द्रसदृशं०। एकदिने संपूर्णपाठाशक्तौ पाठोयं विप्रकारकः। एवं क्रमेण सप्तभिर्दिनैरेकावृत्तिः। एकैकं चरित्रमेकस्मिन्दिने इति त्रिभिर्वा केरलाः। एतेषां मूलानि कात्यानीतन्त्रे द्रष्टव्यानि।

तन्त्रान्तरे। अस्य सप्तशतीमालामन्त्रस्य। नारायण ऋषिः। गायत्री छन्दः। शुम्भमर्दिनीरूपा दक्षिणामूर्तिर्देवता। क्लीं बीजम्। सोहं शक्तिः। दुर्गाप्रीत्यर्थे जपेवि०। ॐयन्मोहो ज्ञानिनोरपि अङ्गुष्ठाभ्यां० हृदये। निद्रां भगवतीं विष्णोस्तर्जनीभ्यां स्वाहा। ॐजयेति देवाश्च मुदा मध्यमाभ्यां वषट्। ॐआजघान भुजे सव्ये अनामिकाभ्यां हुम्। ॐहते तस्मिन्महावीर्ये कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्। ॐनीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्तं करतलकरपृष्ठाभ्यां फडित्युक्तम्। संपूर्णसप्तशतीस्तोत्रस्य समार्कण्डेयो ब्रह्मविष्णुशिवात्मा सुमेधा ऋषिः। अनुष्टुब्जगत्यौ छन्दसी। चण्डिकामहाकालीमहालक्ष्मीमहासरस्वतीरूपा देवताः। नन्दाशाकम्भरीभीमाः शक्तयः। रक्ताक्षीदुर्गाभ्रामर्यो बीजानि। अग्निवाय्वर्कास्तत्त्वानि। इष्टार्थे विनियोगः। इति ब्रह्मोत्तरखण्डनाम्नि क्वचिल्लिखितम्। अस्य स्तोत्रस्य श्लोकादिडामरतन्त्रेप्युक्तम्। अधुना देवि वक्ष्यामि मालामन्त्रं नवार्णजम्। यस्य स्मरणमात्रेण भुक्तिं मुक्तिं लभेन्नरः॥१॥ ब्रह्मणा त्वेकवारेण श्लोकाः प्रोक्ताश्चतुर्दश। समाधिनाम्ना प्रोक्तास्तु श्लोकाश्चाष्टौ द्विवारतः॥२॥ तथा वार्धेन सहिता भगवानेकमेकधा। त्रिधा प्रोक्ताश्च विबुधैः सार्धं षट्त्रिंशदेव हि। सार्धं न्यूना। षट्त्रिंशदित्यर्थः। देव्या द्वादशधा सार्धैकोनषष्टिः प्रकीर्तिताः। ऋषिणा सप्तविंशत्या चत्वारि च शतानि वै। सार्धाष्टोत्तरकाण्यत्र दूतेनोक्ता द्विधा प्रिये। श्लोकास्त्रयोदशैवात्र प्रोक्ताः प्राणप्रिये मम। एवं सप्तशतीसंख्या श्लोका अष्टौ च सप्ततिः। शतानि पञ्च देवेशि तेषां सप्तशताहुतिः। विष्णुमायादितो भ्रान्तिरूपान्ते आहुतित्रयम्। चितिरूपेण देयं तु आहुतीनां त्रयं प्रिये इति। एवं होमाशक्तौ जयन्तीमन्त्रेणैव होम उक्तोन्यत्र पूजा इति दिक्॥

अथैतस्तोत्रस्य पाठे डामरकल्पोक्तो नवार्णसंपुटीकरणप्रयोगविधिः। तत्रादौ तदुद्धारः। ऐंबीजमादीन्दुसमानदीप्तिं ह्रीं सूर्यतेजोद्युतिमद्द्वितीयम्। क्लींमूर्तवैश्वानरतुल्यरूपं तृतीयमानन्त्यसुखाय चिन्त्यम्॥१॥ चांशुद्धजाम्बूनदकान्ति तुर्यं मुंपञ्चमं रक्ततरं प्रकल्प्यम्। डाषष्ठमुग्रार्तिहरं सलीलं यैसप्तमं कृष्णतरं रिपुघ्नम्॥२॥ विपाण्डुरं त्वष्टममासि सिद्धं च्चेधूम्रवर्णं नवमं विशालम्। ऐंह्रींक्लींचामुण्डायैविच्चे इति नवाक्षरो मन्त्रः। नाभिमात्रे जले सहस्रजपात्कविताशक्तिः। अयुतजपात् राजबन्धनसंकटादिभ्यो मोक्षः। अस्मिन्नवाक्षरे मन्त्रे महालक्ष्मीर्व्यवस्थिता। तस्मात्सुसिद्धिः सर्वेषां सर्वदिक्षु प्रदीपकः। अतोत्र सिद्धादिविचारो नास्तीति ज्ञापितम्। नवाक्षरस्य ऋषयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। छन्दांस्युक्तानि मुनिभिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभः। देव्यः प्रोक्ता महापूर्वाः काली लक्ष्मीः सरस्वती। नन्दाशाकम्भरीभीमाः शक्तयश्च मुनिस्मृताः। स्याद्रक्तदन्तिका दुर्गाभ्रामर्यो बीजसंचयः। अग्निवायुभगस्तत्त्वं फलं वेदत्रयोद्भवम्। भगः सूर्यः। सर्वाभीष्टसिद्ध्यर्थे च विनियोग उदाहृतः।

ऋषिच्छन्दोदैवतानि शिरोमुखहृदि न्यसेत् । शक्तिबीजानि स्तनयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । मन्त्राणां पल्लवो वासो मन्त्राणां प्रणवः शिरः । शिरःपल्लवसंयुक्तो मन्त्रः कामदुघो भवेत् । नमोन्तः शान्तिके पुष्टौ प्रणिपाते च कीर्तितः । वत्साकर्षणहोमेषु स्वाहान्तः सिद्धिदायकः । यन्त्रभञ्जनकार्येषु सुघोरभयनाशने । वषडन्तः प्रकल्प्यस्तु ग्रहबाधाविनाशकः । उच्चाटने तु संप्राप्ते मन्त्रः फट्पल्लवान्वितः’ । एते पल्लववाससस्तत्तत्कर्मणि चण्डीपाठेपि श्लोकान्तादौ योज्याः । तथा ‘न्यासहीनो भवेन्मूको मृतः स्याच्छिरसा विना । अपल्लवस्तु नग्नः स्यात्सुप्तः स्यादासनं विना । गुरुं विना वृथा मन्त्रः श्रव्यजापस्तु शून्यकः । निर्वम्यो दुष्टदत्तः स्यादन्यबीजस्तु कीलितः’ । दुष्टदत्तः दुष्टाय दत्त इत्यर्थः । ‘देवच्छन्दर्षिहीनो यः स तु प्रोक्तो भुजंगमः’ । मूकादयो मन्त्रा वर्ज्याः । वैदिके मन्त्रे न पल्लवादिविचारः । ह्रीं चण्डिकायै इत्यनेनास्य मन्त्रस्य च षडङ्गन्यासो न वा बीजात्मकसमस्तमन्त्रेण च षडङ्गम् । हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय हुम् नेत्रत्रयाय वौषट् अस्त्राय फडिति क्रमः । अस्त्रं सर्वदिक्षु बोध्यम् । नवबीजमन्त्रास्ते चण्डिकातृप्यतामितिमन्त्रेण तर्पणम् । एवं होमादिष्वप्यूह्यम् । लिखेदष्टदलं पद्मं कुङ्कुमागरुचन्दनैः । पद्ममध्ये लिखेच्चक्रं षट्कोणं चण्डिकामयम् । षट्कोणचक्रमध्यस्थमाद्यं बीजत्रयं न्यसेत् । तत्र मध्यबीजे महालक्ष्मीः तद्दक्षिणे महाकाली वामे सरस्वती पूर्वादिषट्कोणेषु बीजान्यन्यानि विन्यसेत् । इदं पूजायन्त्रं पद्मासनाद्यन्यतमं आसनम् । तथा सप्तशतीश्लोकैर्न्यासः । खड्गिनी शूलिनीत्यादि पठित्वा श्लोकपञ्चकम् । आद्यं कृष्णतरं बीजं ध्यात्वा सर्वाङ्गके न्यसेत् । आद्यमैमिति । ‘शूलेन पाहि नोदेवीत्यादिश्लोकचतुष्टयम् । पठित्वा सूर्यसदृशं द्वितीयं सर्वतो न्यसेत् । द्वितीयं ह्रीमिति । ‘सर्वस्वरूप इत्यादिश्लोकानां पञ्चकं पुनः । पठित्वा स्फटिकाभासं तृतीयं स्वतनौ न्यसेत्’ । तृतीयं क्लीमिति । उक्तैरेव श्लोकैरावृत्तिद्वयेन षडङ्गन्यासोपि क्वचिदुक्तः । ‘ततः षडङ्गं कुर्वीत विभक्तैर्मूलवर्णकैः । एकैकैकेन वर्णेन चतुर्भिर्युगुलेन च । समस्तेन च मन्त्रेण कुर्यादङ्गानि षट् सुधीः’ । ततः क्वचित् । ‘एवं न्यासविधिं कृत्वा सृष्टिमुद्रां विलोकयेत् । अर्घ्यपात्रं प्रतिष्ठाप्य पूरयेच्छुभवारिणा । गन्धपुष्पाक्षतांस्तत्र विन्यस्य नृपनन्दन । ध्यात्वा मनसि सर्वार्थान्हस्तौ दत्त्वाभिमन्त्रयेत् । रक्षार्थं तस्य कर्तव्या चक्रमुद्रास्त्रसंयुता । अर्घोदकेन संस्कारं पूजाद्रव्यस्य पूर्ववत्’ ॥

अथ महाकाल्यादिदेवतात्रयध्यानम् । ‘खड्गं चक्रगदेषुचापपरिघान् शूलं भुशुण्डीं शिरः पाशान् संदधतीं करैस्त्रिनयनां सर्वाङ्गभूषावृताम् । नीलाश्मद्युतिमास्यपाददशकां सेवे महाकालिकां यामस्तौच्छयिते हरौ कमलजो हन्तुं मधुं कैटभम् ॥ १ ॥ अक्षस्रक्परशू गदेषुकुलिशं पद्मं धनुः कुण्डिकां दण्डं शक्तिमसिं च चर्म जलजं घण्टां सुराभाजनम् । शूलं पाशसुदर्शने च दधतीं हस्तैः प्रवालप्रभां सेवे सैरिभमर्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम् ॥ २ ॥ घण्टाशूलहलानि शङ्खमुसले चक्रं धनुः सायकं हस्ताब्जैर्दधतीं घनान्तविलसच्छीतांशुतुल्यप्रभाम् । गौरीदेहसमुद्भवां त्रिजगतामाधारभूतां महापूर्वामत्र सरस्वतीमनुभजेच्छुम्भादिदैत्यार्दिनीम् ॥ ३ ॥ ततः उक्तयन्त्रे पञ्चोपचारैः पूज्याः । ‘एवं कृत्वा जपेल्लक्षचतुष्कं तद्दशांशतः । पायसान्नेन जुहुयात्पूजिते हेमरेतसि । एतदेवास्य पुरश्चरणम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तवं पठेत् । पुटितं मूलमन्त्रस्य जपेदाप्नोति वाञ्छितम् । शतमादौ शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णकम् । चण्डीसप्तशतीमध्ये संपुटोयमुदाहृतः । सकामैः संपुटो जाप्यो निष्कामैः संपुटं क्वचित् । सप्तशत्याश्चरित्रे तु प्रथमे पद्मभूर्मुनिः । छन्दो गायत्रमुदितं महाकाली तु देवता । वाग्बीजं पावकस्तत्त्वं धर्मार्थे विनियोजनम् । मध्यमे तु चरित्रेऽत्र मुनिर्विष्णुरुदाहृतः । उष्णिक् छन्दो महालक्ष्मीर्देवता बीजमद्रिजा । वायुस्तत्त्वं धनप्राप्त्यै विनियोग उदाहृतः । उत्तरस्य चरित्रस्य ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्रिष्टुप्छन्दो देवतास्य महापूर्वा सरस्वती । कामो बीजं रविस्तत्त्वं कामाप्त्यै विनियोजनम्’ । क्वचित्तु संपूर्णस्तोत्रस्य मार्कण्डेय ऋषिः । ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः । महाकाल्यादयस्तिस्रो देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि । ऐंह्रींक्लींबीजानि । चामुण्डा शक्तिः । अग्निवायुसूर्यास्तत्त्वानि । सर्वेष्टसिद्ध्यर्थे जपे विनियोग इत्युक्तम् । ‘एवं संस्मृत्य ऋष्यादीन् ध्यात्वा शर्वोक्तमार्गतः । सार्थं स्मृत्वा पठेच्चण्डीस्तवं स्पष्टपदाक्षरम् । समाप्तौ तु महालक्ष्मीं देवीं ध्यात्वा षडङ्गकम् । जपेदष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेत्’ । आद्यन्ते अष्टशतं जपः । ‘आश्विनस्य सिते पक्षे आरभ्याग्नितिथिं सुधीः । अष्टम्यन्तं जपेल्लक्षं दशांशं होममाचरेदिति ॥

अथ शतचण्डीविधिः । ‘शंकरस्य भवान्या वा प्रासादनिकटे शुभम् । मण्डपं द्वारवेद्याढ्यं कुर्यात्सध्वजतोरणम् । तत्र कुण्डं प्रकुर्वीत प्रतीच्यां मध्यतोपि वा । स्नात्वा नित्यक्रियां कृत्वा वृणुयाद्दश वाडवान् । जितेन्द्रियान्सदाचारान् सुशीलान्सत्यवादिनः’ । वाडवा ब्राह्मणाः । ‘पञ्चभिः सप्तभिर्वापि नवैकादशभिस्तथा । अदीर्घदिवसैः क्षिप्रं विदध्याच्चण्डिकामखम् । अयुग्मब्राह्मणैः कार्यं शतावृत्तं सुसिद्धये । त्रिपञ्चसप्तनवभिर्दिनैः पक्षेण वा पुनः । देवीमाहात्म्यपाठं तु युग्मैर्विप्रैः कृतं तु यत् । निष्फलं च भवेत्सर्वंभूतिनाशमवाप्नुयात्’ । इति वचनत्रयं क्रोडतन्त्रनाम्ना पठ्यते तत्तु निर्मूलम् । अष्टमीनवमीचतुर्दशीपूर्णिमासु यथा शतावृत्तिसमाप्तिर्भवति तथा आरम्भः कर्तव्य इति सांप्रदायिकाः । ‘व्युत्पन्नांश्चण्डिकापाठरताँल्लज्जादयावतः । मधुपर्कविधानेन स्वर्णवस्त्रादिदानतः । जपार्थमासनं मालां दद्यात्तेभ्योऽपि भोजनम् । ते हविष्यान्नमश्नन्तो मन्त्रार्थगतमानसाः । भूमौ शयानाः प्रत्येकं जपेयुश्चण्डिकास्तवम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं दशकृत्वः सचेतसः । नवार्णं चण्डिकामन्त्रं जपेयुश्चायुतं पृथक्’ । संपुटीकरणजपादिति शेषः । प्रत्येकं ब्राह्मणैः अयुतजपः कार्यः । ‘जपमानः पूजयेच्च कन्या-

नां दशकं शुभम् । द्विवर्षाद्या दशाब्दान्ताः कुमारीः परिपूजयेत् । एकाब्दायाः प्रीत्यभावो रुद्राब्दा तु विवर्जिता' । तासां
क्रमेण नामानि कुमारी १ त्रिमूर्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ कालिका ५ चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ९
एतैरेव नाममन्त्रैस्तासां पूजा । तत्र हीनाधिकाङ्गी व्रणयुक्ता अन्धका काणा कुरूपा केकरा रोमयुग्देहा दासीजा रोगिण्यः इत्ये-
वमाद्या वर्ज्याः । 'विप्रां सर्वेष्टसंसिद्ध्यै यशसे क्षत्रियोद्भवाम् । वैश्यजां धनलाभाय पुत्राप्त्यै शूद्रजां यजेत्' इति । गन्धपुष्प-
धूपदीपभक्ष्यभोज्यैर्यथाशक्ति वस्त्राभरणैश्च पूजिता । 'वेद्यां विरचिते रम्ये सर्वतोभद्रमण्डले । घटं संस्थाप्य विधिवत्तत्रावाह्या-
र्चयेच्छिवाम् । तदग्रे कन्यकाश्चापि पूजयेद्ब्राह्मणानपि । उपचारैस्तु विविधैर्नवार्णावरणैरपि । ततः । 'ॐकारः प्रथमं पीठं
पूर्णपीठमतः परम् । तृतीयं कामपीठं च पूजयेत्संप्रदायतः । आग्नेय्यादिचतुर्दिक्षु पूज्यं देवीचतुष्टयम् । जया च विजया चैव-
जयन्ती चापराजिता' । पूर्वोक्तयन्त्रे पूर्वकोणे सरस्वत्या ब्रह्मा श्रीसहितो विष्णुर्नैर्ऋत्ये उमया शिवो वायव्ये षट्कोणचक्रमध्य-
स्थमध्यबीजे महालक्ष्मीः महाकाली महासरस्वती तद्दक्षिणवामयोः उदक्सिंहो दक्षिणे महिषः षट्कोणेषु नन्दजारक्तदन्तिका
शाकम्भरीदुर्गाभीमाभ्रामर्यः सबिन्दुनामाद्यवर्णाद्यास्ताराद्याश्चासां नाममन्त्रः पूजादौ । तारः प्रणवः । अष्टपत्रेषु ब्रह्माणीमाहे-
श्वरीवैष्णवीवाराहीनारसिंहीऐन्द्रीचामुण्डा उक्तरीत्या नाममन्त्रैः पूज्याः । ततो विष्णुमायादिचित्यन्तास्त्रयोविंशतिदेवताः ।
प्रागादिक्रमेण केसरेषु पूज्याः ततो विष्णुमायायाः । क्वचित्तु एवम् विष्णुमाया १ चेतना २ बुद्धिः ३ निद्रा ४ क्षुधा ५ छाया
६ शक्तिः ७ तृष्णा ८ क्षान्तिः ९ जातिः १० लज्जा ११ शान्तिः १२ श्रद्धा १३ कान्तिः १४ लक्ष्मीः १५ धृतिः १६ वृत्तिः
१७ स्मृतिः १८ दया १९ तुष्टिः २० पुष्टिः २१ माता २२ भ्रांतिः २३ तद्रूपात्रये विशोक्ताः । 'तालमूले च संपूज्यमाधा-
रादिचतुष्टयम् । आधारः कर्मशेषौ च चतुर्थी पृथिवी नृप' । गृहकोणेषु । गणेशः क्षेत्रपालो बटुको योगिन्यः इन्द्राद्याश्चेति । 'एवं
चतुर्दिनं कृत्वा पञ्चमे होममाचरेत्' । तत्र प्रथमेऽह्नि एकावृत्तिः द्वितीये द्वे तृतीये तिस्रः चतुर्थे चतुरः । प्रतिब्राह्मणं होमद्रव्याणि ।
'पायसान्नैस्त्रिमध्वक्तैर्द्राक्षारम्भाफलादिभिः । मातुलिङ्गैरिक्षुखण्डैर्नारिकेलैः पुरः स्थितैः । जातीफलैराम्रफलैरन्यैर्मधुरवस्तु-
भिः' इति । 'सप्तशत्या दशावृत्त्या प्रतिमन्त्रं हुतं चरेत् । अयुतं च नवार्णेन स्थापितेऽग्नौ विधानतः । कृत्वावरणं देवानां होमं
तन्नाममन्त्रतः । कृत्वा पूर्णाहुतिं सम्यक् देवताग्नी विसृज्य च । अभिषिञ्चेच्च यष्टारं विप्रौघः कलशोदकैः । निष्कं सुवर्णमथवा
प्रत्येकं दक्षिणां दिशेत् । भोजयेच्च शतं विप्रान् भक्ष्यभोज्यैः पृथग्विधैः । तेभ्योपि दक्षिणां दत्त्वा गृह्णीयादाशिषस्ततः । एवं
कृते जगद्वश्यं सर्वे नश्यन्त्युपद्रवा इति । कुर्यादेवं विशुद्धात्मा चण्डीसाहस्रके विधिम् । विद्यावतः सदाचारान्ब्राह्मणान्वृणु-
याच्छतम् । प्रत्येकं चण्डिकापाठान्विदध्युस्ते दिशामतात् । अयुतं प्रजपेयुस्ते प्रत्येकं नववर्णकम् । पूर्वोक्ताः कन्यकाः पूज्याः
पूर्वमन्त्रैः शतं शुभाः । वेदाहस्रैव संपाद्य होमं कुर्युः प्रयत्नतः । सप्तशत्याः शतावृत्त्या प्रतिमन्त्रं विधानतः । लक्षसंख्यं
नवार्णेन पूर्वोक्तैर्द्रव्यसंचयैः । होतृभ्यो दक्षिणां दत्त्वा पूर्वोक्तान्भोजयेद्द्विजान् । सहस्रसंमितान्साधून्देव्याराधनतत्परान् । एवं
सहस्रसंख्याके कृते चण्डीविधौ नृणाम् । सिद्ध्यत्यभीप्सितं सर्वं दुःखौघश्च विनश्यति । मारीदुर्भिक्षरोगाद्या नश्यन्ति व्यसनो-
च्चयाः' । एतद्दशगुणो विधिरयुतं प्रजपेयुस्ते इति । 'यस्याः प्रभावमतुलं श्लोकमुक्त्वा कृताञ्जलिः । दद्याद्गोमिथुनान्यष्टावाचार्याय
सुभक्तिमान् । चतुर्विंशतिसंख्याकैर्हेमगद्याणकैः सह । एकैकं दशविप्रेभ्यो दद्याद्गोमिथुनं समम् । निष्कत्रयसमायुक्तं वस्त्राल-
कारभूषितम्' इति । 'यद्यत्कार्यं समुद्दिश्य क्रियते शतचण्डिका । तत्तत्तस्य महालक्ष्मीः सत्यमाशु प्रयच्छति' । क्वचिद्रुद्रयामले
इत्युक्त्वा द्रव्यान्तराण्यपि होमे उक्तानि । 'तत्र प्रधानहोमः स्यात्त्रिमधूद्धृत उत्तमः । प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा ।
यवैर्वा श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथा । किंशुकैः सर्षपत्वग्भिर्दर्भैर्दूर्वाङ्कुरैस्तथा । करवीरै रक्तपुष्पै रक्तोत्पलसितैरपि । रक्तच-
न्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः' इति । अथ ब्रह्माण्डपुराणनाम्ना प्रत्यध्यायं श्लोकसंख्या क्वचिदुक्ता । 'तत्राद्यचारिताध्याये
श्लोकैकाशीतिरुत्तमा । अथ मध्यचरित्रे तु अष्टस्वेकसुसंख्यकाः । मध्यमायाश्चतुःसप्तचतुर्वेदखवेदकाः । अथोत्तमचरित्रे
तु षडग्निश्लोकभागिता' इति । 'अग्नीषोमाध्यायवती गीता सप्तशती स्मृता' । तथा कवचार्गलाकीलकानामपि श्लोकसंख्या
उक्ताः । 'श्रीवज्रकवचस्यापि त्रिपञ्चाशच्छ्लोकशालिता । अर्गलाकीलके श्लोका द्व्यष्टाविंशतिसंख्यकाः । अथो रहस्यत्रयस्य त्रयो-
ध्यायामनुध्रुवाः' इति च । तत्र कवचस्य चामुण्डा देवता । ब्रह्मा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । अङ्गन्यस्ता देव्यः सायुधा मातरो बीजम् ।
दिग्बन्धदेवतास्तत्त्वम् । अर्गलायाः विष्णुरनुष्टुप्छन्दः । नवार्णो मन्त्रः शक्तिः । मन्त्रोदिता देव्यो बीजम् । सप्तशतीमन्त्रस्त-
त्त्वम् । कवचस्य शिव ऋषिः इतरदर्गलावत् । तथा प्रथमचरित्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । महाकाली देवता । नन्दजा
शक्तिः । रक्तदन्तिका बीजम् । अग्निस्तत्त्वम् । पौष्टिके विनियोगः । मध्यमचरित्रस्य विष्णुर्ऋषिः । महालक्ष्मीर्देवता । शाक-
म्भरी शक्तिः । दुर्गा बीजम् । उष्णिक् छन्दः । वायुस्तत्त्वम् । ईप्सितप्राप्त्यर्थे जपे विनियोगः । उत्तरचारित्रस्य शिव ऋषिः ।
महासरस्वती देवता । छन्दावनुष्टुब्जगत्यौ । भीमा शक्तिः । भ्रामरी बीजम् । सूर्यस्तत्त्वम् । उच्चाटनादौ विशेषतो विनि-
योग इति । तत्तु कात्यायनीतन्त्रोक्तमन्त्रविभागेन विरोधात् निर्मूलमिति ध्येयम् । इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसती-
गर्भजनागोजीभट्टकृते मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशत्याख्यचण्डीस्तोत्रस्य व्याख्याने चण्डीस्तोत्रप्रयोगविधिः समाप्तः ॥

इत्येवमादयः प्रयोगविधयः समाप्ताः ॥

सप्तशती ।

प्रथमोऽध्यायः १.

ॐ नमश्चण्डिकायै । मार्कण्डेय उवाच ।

(१ गुप्तवती.) अथादौ चण्डीशब्दस्य विवरणम् । तत्र चण्डी नाम परब्रह्मणः पट्टमहिषीदेवता । चण्डभानुश्चण्डवाद इत्यादावियत्तानवच्छिन्नाऽसाधारणगुणशालिपरत्वेन चण्डपदस्य प्रयोगदर्शनात् । इयत्तायाश्च देशकालवस्तुकृतत्रैविध्येन तादृशपरिच्छेदत्रितयराहित्यस्य परब्रह्मैकलिङ्गत्वात् । यद्यपि चडि कोप इति धातोर्निष्पत्तिस्तदापि 'कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे' इत्यादिना । 'प्रसादो निष्फलो यस्य कोपोऽपि च निरर्थकः । न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः' इत्यादिना च महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तेस्तादृश एव कोपे चडिधातोर्मुख्यवृत्त्याप्रवृत्तेस्तदृशादेव 'नमस्ते रुद्रमन्यवे' इत्यादिना प्रथमं मन्यव एव नमस्कारदर्शनात् 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इत्यादिश्रुत्या वाय्वादिभयजनककोपस्यापि परब्रह्मलिङ्गत्वमक्षतमेव। अतएव 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति श्रुतौ वज्रपदेन ब्रह्मैव उच्यते नायुधविशेषो भयजनकत्वलिङ्गादित्युक्तमुत्तरमीमांसायां कम्पनादित्यधिकरणे । तस्माच्छब्दात् पुंयोगलक्षणे ङीषि चण्डीति पदनिष्पत्तिः । तत्स्वरूपं चोक्तं रत्नत्रयपरीक्षायां दीक्षितैः । 'नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयसुखं ब्रह्मचैतन्यमेकं धर्मो धर्मीति भेदद्वितयमिति पृथग्भूय मायावशेन । धर्मस्तत्रानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्यानुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगणस्याश्रयस्त्वेक एव ॥ कर्तृत्वं तत्र धर्मी कलयति जगतां पञ्चसृष्ट्यादिकृत्ये धर्मः पुंरूपमाप्त्वा सकलजगदुपादानभावं बिभर्ति । स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्तुः प्रोक्ते धर्मप्रभेदावपि निगमविदां धर्मिवद् ब्रह्मकोटी' इति । एकमेव ब्रह्मानादिसिद्धया मायया धर्मी धर्मश्चेति द्विविधमभूत्। सृष्ट्यारम्भे यत् प्राथमिकमीक्षणं 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इति । 'सोऽकामयत' 'तत्तपोऽकुरुत' इत्यादित्रिविधश्रुतिसिद्धं ज्ञानेच्छाक्रियासमष्ट्यात्मकत्वं स एव ब्रह्मधर्मः स च धर्माभिन्न एव । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतेः । तस्यैव धर्मत्वाच्छक्तिरिति संज्ञा । अत एव 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति कौलोपनिषत्प्रथमसूत्रे जैमिनितन्त्रस्थप्रथमसूत्र इव न धर्मशब्दश्चोदनालक्षणार्थजडवस्तुपरः । अपितु ब्रह्मधर्मरूपचिच्छक्तिपर एव । तेन तत्र धर्मपदमपनीय ब्रह्मपदप्रक्षेपस्त्वविदुषामेवेति समर्थितं तद्भाष्येऽस्माभिः । अस्यैव धर्मस्यान्या अपि संज्ञाः कथयता नागानन्दसूत्रेण धर्मस्वरूपमेव विशिष्य विवृतम् । 'एष एव विमर्शश्चितिश्चैतन्यमात्मा स्वरसोदिता परा वाक् स्वातन्त्र्यं परमात्मौन्मुख्यमैश्वर्यं सत्तत्त्वं सत्ता स्फुरत्ता सारो मातृका मालिनी हृदयमूर्तिः स्वसंवित् स्पन्द इत्यादिशब्दैरागमैरुद्धोष्यते' इति तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तानि तद्भाष्ये एव विवृतानि । स एव धर्मो महाविष्णुभवानीभेदेन द्विविधो भूत्वा जगतः सृष्टिस्थितिलयतिरोधानानुग्रहात्मककृत्यपञ्चककर्ताऽभूत् । जपाकुसुमस्यैव रञ्जनकर्तृत्वेऽपि रागाश्रयत्वेन मात्रा स्फटिकस्यैव शुद्धस्यापि धर्मिणः सान्निध्यमात्रेण कर्तृत्वव्यवहारः । तद्गतो धर्मोऽपि न जडो न जीवः अपि तु 'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः' इत्यादिशक्तिसूत्रोक्तस्वरूपं ब्रह्मैवेत्युपनिषत्सिद्धान्त इति श्लोकद्वयस्य पिण्डितो निष्कृष्टोऽर्थः । अस्मदादीनां हि स्रष्टव्यपदार्थालोचनात्मिका ज्ञानेच्छाकृतिरूपा वृत्तिर्घटमहं जानामीत्यादिः । भाविघटविषयकज्ञानाद्याकारभेदेन परस्परविलक्षणा त्रिविधा स्वयंजडाघना । जडस्य घनस्यान्तःकरणस्य परिणामः । घनात्ममेव जडानां विषयीकाररूपसम्बन्धेनापि घनेनैव विशिष्टा । स्वयमपि परिच्छिन्ना परिचारैरपि परिच्छिन्नैरेव युक्ता । परिच्छिन्नजडघनाहङ्कारसम्बन्धेनाध्याससहिता च । शुद्धब्रह्मणः प्राथमिकी वीक्षा तु सर्वांशे कोमलत्वात् । वृत्तिरूपाऽप्यास्माकीनवृत्तिधर्मराहित्यादत्यन्तविलक्षणा सती ब्रह्मकोटावेव निविशते इति भावः ॥ तदेतदुक्तं बृहद्वासिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशे सर्गे सृष्ट्यारम्भकालिकं ब्रह्मसत्तामात्रं प्रक्रम्य । 'तदात्मनि स्वयं किञ्चिच्चेत्यतामधिगच्छति । अगृहीतात्मकं संविदहंमर्शनपूर्वकम् । भाविनामार्थकलनैः किञ्चिदूहितरूपकम्' । आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन् भाति बोधनम् । ततः सा परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखी । चिन्नामयोग्या भवति किञ्चिल्लभ्यतया तदा । घनसंवेदना पश्चाद्भावि जीवादिनामिका । सम्भवत्याप्तकलना यदोयति परं पदम्' इत्यादि । तट्टीकायामपि । सन्मात्रस्य ब्रह्मणः 'स ईक्षत लोकान्नुसृजा' इति श्रुतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति । तदिति त्रिभिः । अगृहीतात्मकम् ,अहङ्काराध्यासरहितम् अतएव संविन्मात्रेणाहंताविमर्शः सर्वस्मिन्नपि सृज्यविषयीभाविनामरूपानुसन्धानांशेऽपि किञ्चिदेव संपृक्तमिव । अत एव आकाशादण्वेव च नतु घनम्, अतएव शुद्धमेव घनमालिन्याभावाद्ब्रह्मैव चेत्यतां गच्छतीव सती सचेतश्चेतना ईक्षणावृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं तदुन्मुखी तत्प्रधाना सती किञ्चिल्लभ्य-

तया वाक्प्रवृत्तिविषयधर्मलाभेन तदा चिन्नामयोग्या भवतीत्यर्थः । पश्चात्तु सैव वृत्तिश्चिरावृत्त्या घनीभूता सम्यगेव आत्तकलना सूक्ष्मप्रपञ्चात्मभावलक्षणपरिच्छेदग्राहिणी सती परं पदमपरिच्छिन्नभूमानन्दात्मभावं यदा विस्मरति तदा भाविहिरण्यगर्भाख्यसमष्टिजीवादिनामिका भवतीत्याह । घनेति । ईदृशेक्षणाद्यात्मकचण्डी चिदादिनामकसमष्टिवृत्तिरूपधर्मात्मकशुद्धब्रह्माभिन्नानां ज्ञानेच्छाक्रियाणां तिसृणां व्यष्टीनां महासरस्वती महाकाली महालक्ष्मीरिति प्रवृत्तिनिमित्तवैलक्षण्येन नामरूपान्तराणि । तादृशनामरूपविशिष्टदेवतात्रयसमष्टित्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य धर्मे चण्डिकेति व्यवहारः । एवं व्यष्टीनां वामा ज्येष्ठाऽतिरौद्रीति । पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति । ब्रह्मा विष्णू रुद्र इति रूपभेदेन । समष्टेरपि अम्बिका शान्ता परेत्यादि संज्ञा अनन्तास्तन्त्रान्तरादवगन्तव्याः । त्रितयसमष्टित्वादेवैषा तुरीयेति शक्तिरहस्यादौ निर्दिश्यते । आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तम् । 'गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् । तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा महामाये विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषी' इति । मार्कण्डेय इति । भागुरिं प्रतीति शेष इति केचित् । क्वचित्पुस्तकेषु तु । 'तपस्यन्तं महात्मानं मार्कण्डेयं महामुनिम् । व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत । मार्कण्डेय महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण देवीमाहात्म्यमुत्तमम्' इत्याद्या पूर्वपीठिका दृश्यते ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ 'एकमूर्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपानलक्षये । काच्युतेश्वरतया विवर्तते ब्रह्मशक्तिमहमातनोस्मि ताम् ॥ १ ॥ श्रीचतुर्भुजधरामृतान्धसा चण्डिकासुचरितं विविच्यते । धीरसार्थ इह तुष्यतां यतःकीरगीरपि सतां विनोदिनी' ॥ २ ॥ प्राक्किल भगवद्बादरायणान्तेवासी जैमिनिर्महाभारतविषयेषु चित्पदार्थेषु सन्दिहानो मार्कण्डेयमहर्षिमुपगम्य प्राचक्षत । अथ नायमस्माकं कथाक्षण इति सर्वार्थाऽभिज्ञान्विन्ध्याचलनिवासिनश्चतुरः पक्षिणः पृच्छ इति मुनिनोपदिष्टोऽसावपि तथैवाकार्षीत् । पुनश्च जैमिनिप्रश्नानुरोधात्सर्गादिपुराणाङ्गव्याख्यानावसरे तुरीयपुराणाङ्गव्याचिख्यासया मार्कण्डेयभागुरिसंवादात्मकमितिहासमनुवर्तयतोऽष्टमं मन्वन्तरमुपक्रममाणा धर्मपक्षिण ऊचुः मार्कण्डेय उवाचेति । मृकण्डोरपत्यं पुमान्मार्कण्डेयः । (मृगवत्कण्डनेवात्मयोगात् मृकण्डुः । कण्डिके ? मृगय्वादयः । चिन्त्यः प्रत्ययः । मृगान्कण्डयति वा मृकण्डुः मृगस्येवास्य कण्डुरिति वा मृकण्डुः । तस्यापत्यं मार्कण्डेयः) । मङ्गलार्थश्चायं चिरंजीविनो ग्रन्थादावुपन्यासः ॥१॥

(३ शान्तनवी) श्रीगणेशाय नमः ॥ 'ब्रह्मा यस्यै हरिर्यस्यै रुद्रो यस्यै व्यधान्नमः । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ १ ॥ अव्युत्पन्नमुखान्धकूपपतिता गावो मुनेः खिन्दते ताः प्रोद्धर्तुमहो यतध्वमभितः स्वस्वार्थवत्सोत्सुकाः । सूत्रैः पाणिनिसंभृतैरतितरामाकृष्यमाणाः पुनः स्तावः कामदुघा भवन्त्यपि तमस्तोमद्विषः सत्त्विषः ॥ २ ॥ ऐंह्रींश्रीं पदभावितं जगददः स्रष्टुं स्वयं रक्षितुं संहर्तुं समये क्षमामयमयीं ब्राह्मीं श्रियं चण्डिकाम् । आराध्यादिमशक्तिमार्तिदविनीं श्रीतोमरः शन्तनुर्मार्कण्डेयपुराणसिद्धमहिमा व्याख्याति विख्यातये ॥ ३ ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तं देवीमाहात्म्यमद्भुतम् । अल्पाक्षरमनल्पार्थमपपाठपराङ्मुखम् ॥ ४ ॥ शुभंयुः शंतनुः शंयुः सत्कीर्तिस्तोमरान्वयः । व्याकरोति पराकृत्य कुव्याख्यानपरंपराम्' ॥ ५ ॥ ॐनमश्चण्डिकायै । अवत्यस्मादुपासकम् । अवति ब्रह्म वेति विगृह्य अव रक्षणादौ । 'अवतेष्टिलोपश्च' इति मन्प्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्यैव टिलोपः न प्रकृतेः । अन्यथा हि मङित्येव विदध्यात् । ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊठौ द्वयोरूठोःसवर्णदीर्घत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः । 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययमोम् । 'ॐमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रथमे चाप्युपक्रमे । ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म सर्वमन्त्राधिदैवतम् । गुर्वादिभजने दाने नमः स्यात्काप्यनादरे । चतुर्थी स्यान्नमोयोगान्नमःस्वस्त्यादिसूत्रतः'। चण्डिकायै । चण्डते कुप्यते चण्डा चण्डी च । चण्डैव चण्डिका कोपना । 'बह्वादिभ्यश्च'इति वा ङीप् । 'केणः'इति ह्रस्वः । कुत्सिता शत्रुभिर्निन्दितेति संज्ञायां कन् । अथवा ह्रस्वा दीर्घविलक्षणाकारा सूक्ष्मरूपतया दुरधिगमत्वात । संज्ञायां कन् । अथवा चण्ड उग्रः तस्य स्त्री चण्डी । पूर्ववत्संज्ञायां कन् । अथवा चण्डते चण्डिका । संज्ञायां ण्वुल् । 'युवोरनाकौ' 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इति इत्वम् । मार्कण्डेय उवाच । कडि मदे । मृगवत् कण्डते योगान्माद्यति मृकण्डुः । 'मृकण्ड्वादयश्च'इत्युः। मृगान् कण्डयति मर्दयति वा मृकण्डुः । मृगस्येवास्य कण्डुरिति वा । पृषोदरादित्वात्साधुः । 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्' मृकण्डोरपत्यं पुमान् मार्कण्डेयः । शुभ्रादिभ्यश्चेत्यपत्ये ढक् प्रत्ययः । किति चेत्यादिवृद्धिः । 'ढे लोपो कद्र्वाः' इत्युकारलोपः । ढस्य एयादेशः । उवाच ऊचिवान् । स्वशिष्यायाष्टममनूत्पत्तिहेतुमुक्तवानिति यावत् । इह खलु ब्रह्मतल्पे चतुर्दश मनवः क्रमशः क्रमन्ते । तद्यथा । 'स्वायंभुवो मनुः पूर्वं ततः स्वारोचिषो मनुः । औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा । षडेते मनवोऽतीता अथ वैवस्वतो मनुः । सावर्णाः पञ्चरौच्यश्च भौत्यश्चागामिनस्त्वमी' । तत्र सवर्णायाः संबन्धिनः सुताः पञ्चापि सावर्णाः सावर्णयो मनवः कथ्यन्ते । ततश्च स्वायंभुवाद्याः षट् सप्तमो वैवस्वतः अष्टमः सावर्णिः नवमो दशमः एकादशो द्वादशश्च सावर्णय एव । त्रयोदशो मनुरौच्यः । चतुर्दशस्तु मनुर्भौत्यः । इति चतुर्दश मनवः । तत्राष्टमस्य मनोः सावर्णेरुत्पत्तिं स्वशिष्याय वेदयितुं प्रस्तौति मार्कण्डेयो भगवान् ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीहेरम्बं नमस्कृत्य गुरुश्रीलं सरस्वतीम् । प्रकाश्यते सप्तशती

मन्त्रहोमविभाजनम् ॥ १ ॥ कूर्माचलाब्धिराजेन्द्रज्ञानचन्द्रनृपात्मजः । श्रीकुमारो जगच्चन्द्रस्तत्सेव्यस्ति भगीरथः ॥ २ ॥ पुरोहितकुलोत्पन्नो हर्षदेवसुतो बुधः । तेनेयं क्रियते टीका श्रीजगच्चन्द्रचन्द्रिका ॥ ३ ॥ गोविन्दकारिकाणामावसथ्याग्निसुसेविना । यत्नाच्च क्रियते ग्रन्थश्चिरायुर्भवतात्प्रभुः ॥ ४ ॥ अनिर्वाच्यजगज्जन्मलयस्थेमभ्रमाश्रयम् । सत्त्वाद्युपहितात्मानमाश्रये तमुमाश्रयम् ॥ ५ ॥' अनिर्वाच्यं वक्तुमशक्यमीदृशं यज्जगद् भूर्भुवःस्वराख्यं तस्य ये जन्मलयस्थेमानः सृष्टिनाशस्थितयस्तेषां भ्रमो भ्रान्तिस्तदाश्रयं तदाधारम् । यद्वा अनिर्वाच्या ये जन्मलयस्थेमानस्तेषां भ्रमस्तदाश्रयम् । यद्वा अनिर्वाच्यो यो जगज्जन्मलयस्थेमभ्रमस्तदाश्रयम् । प्रियस्थिरेत्यादिना इमनिचि स्थादेशः । सत्त्वादिभिः सत्त्वरजस्तमोभिरुपहित उपाधिविशिष्ट आत्मा यस्य तम् । यद्वा सत्त्वाद्युपहितश्चासौ आत्मा चेति । सगुणं निर्गुणं चेति भावः । उपपूर्वाद्धातेर्हिरिति हिरादेशः । उमाया गौर्या आश्रय आधारभूतस्तम् । तस्यार्धाङ्गे स्थितत्वात् । ईदृशं तं शिवम् आश्रये त्वत्स्वरूपेणोपतिष्ठामि । श्रिञ् सेवायाम् ॥ 'विघ्ननिर्विघ्नकर्तारं दुरितघ्नस्मृतिस्तवम् । वन्दे विघ्नहरं देवं प्रसन्नं करुणार्णवम्' इति ॥ ६ ॥ विघ्नानामायत्तानां निर्विघ्नस्य विघ्नाभावस्य कर्तारं विहितारं विधातारं वा । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । दुरितघ्नौ पापघ्नौ स्मृतिस्तवौ स्मरणस्तवौ यस्य स तम् । पापनामनि 'अंहोदुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति ठक् । प्रसन्नं संतुष्टम् । विघ्नं हरतीति विघ्नहरस्तम् । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । करुणायाः दयाया अर्णवः समुद्रस्तम् ईदृशम् । दीव्यतीति देवस्तम् । गणेशमित्यर्थः । पचाद्यच् । वन्दे नमस्करोमि । वदि अभिवादनस्तुत्योः लट् । 'चतुर्दशजनान्तःस्था या चतुर्दशरूपिणी । चतुर्दशोहिता मायाद्धाचतुर्दशनाच्छभा ॥ ७ ॥' चतस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनवृद्धत्वाख्या अवस्था येषां ते चतुर्दशास्ते च ते जनाः प्रजाश्च तेषामन्तः अन्तःकरणे तिष्ठतीति चतुर्दशजनान्तःस्था । चतस्रो दशा येषां ते चतुर्दशा जना इत्यर्थः । चतुर्दशभुवनानि वा । षोडशत्वपक्षे चतुर्दशतत्त्वानि वा । तद्रूपमस्या अस्तीति चतुर्दशरूपिणी तत्स्वरूपयुक्ता । 'अत इनिठनौ' इति इनिः । यद्वा तद्रूपमती तच्छीला ताच्छीलिको णिनिः । रूपयतीति रूपिणी । तेषां रूपिणी वा । गृह्यादित्वादिनिः । नान्तत्वान्ङीप् । चतस्रश्च ता दशा अवस्थाश्च ताभिरुहिता परित्यक्ता ! सदैवैकरूपेण स्थितेत्यर्थः । अद्धा तत्त्वतः । 'तत्त्वे त्वद्धांजसा द्वयम्,' इत्यमरः । चत्वारो दशना दन्ता यस्य स चतुर्दशनः तत्र अच्छा निर्मला भा कान्तिर्यस्याः सा चतुर्दशनाच्छभा । यद्वा चतुर्दशनश्च अच्छः स्फटिकश्च चतुर्दशनाच्छौ तद्वद् भा यस्याः सा । 'अच्छः स्फटिकभल्लुकः' इति वैजयन्ती । यद्वा चतुर्दशनवत् अच्छा भा यस्याः सा ईदृशी या माया अस्तीति शेषः । 'सुपि स्थः' इति कः । 'दशावस्थानेकविधा' इत्यमरः ॥ ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलाचरणं कर्तव्यमिति भाष्यात् ग्रन्थकर्त्रा ग्रन्थादौ वस्तुनिर्देशात्मकं नमस्काररूपात्मकं च मङ्गलं कृतम् 'आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति स्मरणात् । सत्त्वाद्युपहितात्मानमाश्रये तमुमाश्रयमिति । चतुर्दशोहिता मायाद्धा चतुर्दशनाच्छभेत्यत्र च वस्तुनिर्देशः । कमिति । वन्दे विघ्नहरं देवमित्यत्र नमस्काररूपात्मकं चेति । ननु देवस्मरणादिना मङ्गलं भवत्येवेति लेखनं किमर्थमिति चेत् शिष्यशिक्षार्थमिति । यथा गुरुभिर्ग्रन्थादौ लेखनं कृतं तथास्माभिरपि कर्तव्यमित्येतदर्थम् । उमाश्रयं आश्रये इति उभाभ्यां सायुज्यं सूच्यते । यथा वामाङ्गे उमास्ति तथा दक्षिणाङ्गेऽहं स्यामिति भावः । 'अष्टसप्तत्युत्तराणां श्लोकानां शतपञ्चकम् । प्रोक्तं सप्तशतीस्तोत्रे तत्सप्तशतिसंख्यया । विभज्य जुहुयान्मन्त्रैरिति कात्यायनीमतम्' इति कात्यायनीतन्त्रस्य मतमित्यर्थः । तत्सप्तशतिसंख्ययेत्यत्र ह्रस्वेकारपाठश्चिन्त्यः । लोकप्रमादाद्वा कल्पनीयः । वयं तु सप्तगुणिता शतसंख्याऽनयेत्यर्थ इति ब्रूमः । ननु सप्तशतानां समाहारः सप्तशती इति न संभवति । श्लोकगणनया अष्टसप्तत्युत्तरशततमे पञ्चकमेव स्यात् । यद्वा सप्तसत्यो ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही माहेन्द्री चामुण्डा विद्यन्तेऽस्यामिति सप्तसतीत्युक्तयमित्यादिप्रसङ्गात् ! 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांसवः' इतिवत्तालव्या अपि दन्त्याः स्युरित्यपि वक्तुमशक्यत्वाच्च । कुत्रापि पतिव्रतावाचकस्य सतीशब्दस्य कोशेषु तालव्यादेरदृष्टत्वात् । तद्व्याख्यातृभिरपि दन्त्याः स्युरित्यपि वक्तुमशक्यत्वाच्च । कवचार्गलाकीलकादिविशिष्टस्य सप्तशतीमन्त्रस्य सप्तशताहुतयो भवन्तीत्यपि केचिदिति चेन्न । तेनापि न्यूनाधिकसंख्यासंभवात् दोषश्रवणाच्च । उक्तं च । 'यो मूर्खः कवचं हुत्वा प्रतिवाचं नरेश्वरः । स्वदेहपतनं तस्य नरकं च प्रपद्यते । अन्धकश्च महादैत्यो दुर्गाहोमपरायणः । कवचाहुतिप्रभावेण महेशेन निपातितः' इति । अतः सप्तशतीमन्त्रहोमः कथं कर्तव्य इत्याशङ्क्याह । मार्कण्डेय उवाचेत्येक इति । मार्कण्डेय उवाच इत्येको मन्त्रः । 'बलिदाने नमोन्तश्च होमे वह्निप्रिया तथा' इत्यागमात् । मार्कण्डेय उवाच स्वाहा इत्येको मन्त्रः ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ मदोन्माद्यदुद्दामदिग्दन्तिगण्डोन्मदोन्माद्यदिन्दीवरालीविराजन् । अनायासमायासमायासपत्नः स पायादपायादुमायास्तनूजः ॥१॥ विद्वत्कुलशिरोरत्नं नत्वा तातं समासतः । दंशोद्धारं सप्तशत्यास्तनोम्यहं विदुषां मुदे ॥ २ ॥ इह खलु तत्रभवान् कृष्णद्वैपायनशिष्यो जैमिनिर्व्यासमुखादखिलं धर्मजातं श्रुत्वाप्यवशिष्टान् कांश्चित्प्रश्नान्प्रष्टुकामो भगवन्तं मार्कण्डेयं पृष्टवानपि मार्कण्डेयेन श्रीभगवद्ध्यानप्रवणचित्ततयाऽवसराभावाद्विन्ध्याचलनिवासिनः

तुःपक्षिद्वारा बोधितः । तैश्च पक्षिभिर्मार्कण्डेयभागुरिसंवादमुपक्रम्य मन्वन्तरकथाप्रसङ्गेन सप्त मन्वन्तराणि निर्वर्ण्याष्टमम-न्वन्तरचरितं प्रोच्यते मार्कण्डेय उवाचेत्यादिना । मृकण्डोरपत्यं मार्कण्डेयः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । ढेलोप इत्युकारलोपः ॥

सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः । निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम ॥ १ ॥

(**१ गुप्तवती**) सावर्णिरिति । अष्टमः स्वायंभुवस्वारोचिषोत्तमतामसरैवतचाक्षुषवैवस्वतादिनाम्नां चतुर्दशानां मध्ये । विस्तरात् ग्रन्थबाहुल्येन ॥ १ ॥

(**२ चतुर्धरी**) सवर्णा छाया तस्या अपत्यं सावर्णिः । बाह्वादित्वादिञ् । यद्वा अग्रजस्य वैवस्वतमनोः समानो वर्णो यस्य इति स।वर्णिः । स्वार्थे तद्धिताभिधानात् । तथाच विष्णुपुराणे । 'छायासंज्ञासुतो योसौ द्वितीयः कथितो मनुः । पूर्वजस्य सवर्णोसौ सावर्णिस्तेन कथ्यते' । सूर्यतनयः सूर्यतनय इति दक्षसावर्ण्यादीनां निरासार्थम् । यः सावर्णिरष्टमो मनुः सुरथः कथ्यते तदुत्पत्तिं निशामय जानीहीत्यर्थः । निशामयेति 'शम लक्ष आलोचने' इत्यस्य चौरादिकस्य रूपम् । 'शमोऽदर्शने' इति दर्शनेतर-विषय एव सानुबन्धसंज्ञाविधानाद्ध्रस्वाभावः । तदुत्पत्तिमितिवाच्यवाचकभेदाभिप्रायेण । विस्तरात्प्रपञ्चतः गदतः कथयतः 'मम'-त्यपवादविषये क्वचि(दस्या)दुत्सर्गस्यापि समावेशात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी अव्ययं वा पञ्चम्यन्तम् । यद्वा मम विस्तरान्मम शब्दप्रपञ्चात् । 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यभिधानात् । मम मुखाद्वा । अन्ये तु मम गदतः मम वचनादित्याहुः । गद्यतेऽनेनेति गदो मुखम् । गदनं गदो वचः । घञर्थे कः । तदन्तात् तस् ॥ १ ॥

(**३ शान्तनवी**) वृणोति व्रियते वर्ण्यते च वर्णनं च वर्णः । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे' वर्णेन स्तुत्या सह-वर्तमाना सवर्णा । अथवा आत्मभर्त्रा सवित्रा समानो वर्णो यस्याः सा सवर्णा । सवर्णायाः अपत्यं पुमान् सावर्णिः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकं बाधित्वा 'बाह्वादिभ्यश्च' इति इञ् प्रत्ययः । सावर्णाः पञ्चेतितु प्रयोगः । संबन्धविवक्षया दाशरथो राम इति वदद्न्तो ज्ञेयः । सूर्यस्य तनयः सूर्यतनयः । स कतमो मनुरित्यपेक्षायामाह । यो मनुः कथ्यतेऽष्टम इति । 'यच्छब्देनोच्यते योऽर्थस्तच्छब्दस्तस्य वाचकः' । यः पुराणैर्वैवस्वतमनोः सप्तमादनन्तरं सूर्यतनयः सावर्णिर्नाम मनुः कथ्यते सोऽष्टमो मनुर्भविष्यतीत्यर्थः । अष्ट-मत्वं विधेयम् । सावर्णिरष्टमो मनुरित्येवोक्ते सवर्णायाः प्रागुक्तसामान्यव्युत्पत्त्या तादृशः अन्यजोपि कश्चिन्मनुः स्यात् । अत उक्तं सूर्यतनय इति । सूर्यतनयोऽष्टमो मनुरित्येवोक्ते छायासुतोऽपि सूर्यतनयः शनैश्चरो मनुः स्यात् । अत उभयमुक्तं सावर्णिः सूर्यतनय इति । तस्य सावर्णेरष्टममनोरुत्पत्तिं विस्तरात् शब्दप्रपञ्चाद्गदतो मम मुखं वा संमुखं निशामय । हे शिष्य दत्तावधानः सन् पश्येत्यर्थः । निशामय शृण्विति तु कुव्याख्यानम् । तथाहि शमु उपशमे दिवादिः । शमलक्ष आलोचने चुरादिः। आभ्यां यथायोगं णिचि 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ । शमोऽदर्शने शमोर्णौ दर्शनादन्यत्रार्थे मित्संज्ञो भवति । अमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धौ नियमार्थोऽयं योगः । मितां ह्रस्वः । शमयति व्याधिं निवर्तयति निशामयति श्लोकान् शृणोति । दर्शने तु मित्वाभावात् ह्रस्व-त्वाभावादत उपधाया वृद्धिरेव । निशामयेति रूपं पश्यति निशामयति । चक्षुषा रूपं पश्यतीत्यर्थः । 'निःशर्करमिदं तीर्थं भारद्वाज निशामय' । चक्षुषा पश्येत्यर्थः । तथाच दुर्घटः । निशामय तदुत्पत्तिमित्यत्र निशामनं चक्षुःसाधनं ज्ञानमिति व्याख्यत् ॥ १ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) सावर्णिरिति । सवर्णायाश्छायाया अपत्यं सावर्णिः । बाह्वादित्वादिञ् । विस्तराद्गदतो ममेति अपादानशेषत्वविवक्षायां षष्ठी । निशामय जानीहि । चुरादे रूपम् । तस्य 'नान्येमितोऽहेतौ' इति मित्त्वनिषेधः । सूर्यस्य तनय इति दक्षसावर्ण्यादिनिरासार्थम् । यद्वा यः यकारादष्टमो मनुर्हकारस्तस्य विशेषणं सूर्यतनय इति । संचाग्निस्तेजस्वित्वेन तन्निर्दिष्टत्वात्तेन तद्बीजं रेफो लभ्यते । तद्रूपत्वं च हकारस्य लक्षणयोच्यते । तस्यैव विशेषणान्तरात्सावर्णिरिति । सवर्णा लोहितशुक्लकृष्णवर्णसहिता प्रकृतिः तस्यां अपत्यत्वसंबन्धि तद्वाचक इकारः । तद्रूपत्वं लक्षणया अन्तिमो बिन्दुस्तु श्लोके स्वरूपत एव निवेशित इति । ह्रींइतिबीजं लब्धम् । तदुत्पत्तिं तन्मन्त्रं प्रतिपाद्यदेवताया उत्पत्तिं निशामयेति संबन्धः । यद्यपि एतदु-पक्रमप्रश्ने 'अस्मिन् कल्पे सप्त येऽन्ये भविष्यन्ति महामुने । मनवस्तान् समाचक्ष्व तेषु देवादयश्च ये' इत्येवोक्तं तथापि सावर्णिकाख्यानकथनोत्तरं मार्कण्डेयपुराणे 'सावर्णिकमिदं सम्यक् प्रोक्तं मन्वन्तरं तव । तथैव देवीमाहात्म्यं पृष्टमेतत्तवोदितम्' इत्युपसंहारेण तद्विषये क्रोष्टुकिं प्रश्नस्यानयनात् उपक्रमप्रश्ननिबन्धरूपलक्षणमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) एवं प्रतिमन्त्रं स्वाहापदं देयमिति निष्पन्नम् । सावर्ण्यायास्ततः परं श्लोकमन्त्राः सप्तदश इति । ततः परं मार्कण्डेय उवाचेतिमन्त्रात्परं सावर्णिरित्ययं श्लोक आद्यो येषां ते सावर्ण्यायाः । सावर्णिः सूर्यतनय इति प्रथमश्लोकः । मन्त्रस्तु द्वितीयो जात इत्यर्थः । श्लोकरूपमन्त्राः सप्तभिरधिका दश सप्तदश । तत्संख्याका वर्तन्त इति शेषः । तथाहि सावर्णिरिति २ ॥ १ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) सवर्णा छाया तस्या अपत्यं सावर्णिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । निशामय जानीहि इत्यर्थः । शमोऽदर्शने । मित्त्वविधानादालोचनार्थस्य चौरादिकस्य रूपम् । मम गदतः गदनं गदः । घञर्थे कविधानमिति कः । तस्माज्जानीहीत्यन्वयः । यद्वा गदतो मम । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ममेत्यर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वा । ममत्वमिति त्वप्रत्यय-प्रकृतिवत् । यद्वा गदतो मम विस्तरात् शब्दप्रपञ्चात् । 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः' इत्यभिधानात् ॥ १ ॥

महामायानुभावेन यथा मन्वन्तराधिपः। स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः॥ २॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) महामायेति। विसदृशप्रतीतिसाधनं माया। तस्याश्च महत्त्वं सर्वविषयत्वमिति महामायेश्वरशक्तिः। सैव हि प्राणिनो मोहयति। तस्या अनुभविनेदमस्य भूयादित्यनुकूलेच्छया यथा येन प्रकारेण मन्वन्तरं किंचिदधिकैकसप्तति-चतुर्युगात्मकः कालः। तस्याधिपो राजा बभूवेति भाविनि भूतवदुपचारः। तथा तं प्रकारं निशामयेत्यनुषङ्गः। यत्तदो(साह-चर्यनियमात्)र्नित्यसंबन्धात्। महानसाधारणो भागो भगसमुदायो यस्य स च। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इति विष्णुपुराणोक्तेः। रवेस्तनयः सावर्णिरिति संभ्रमेण पुनरुक्तिः॥ २॥

(३ शान्तनवी) स प्रसिद्धः सावर्णिः रवेस्तनयः महाभागः महामायानुभावेन यथा मन्वन्तराधिपो बभूव तथा विस्तरतो गदिष्यामीत्यन्वयः। मात्यस्यां विश्वं माया। माकाभ्यामयच्। अथवा मान पूजायां चुरादिः। मानयितुमर्हा माया। पृषोदरादित्वान्नलोपः। अथवा मा लक्ष्मीः माइति अयः शुभावहो विधिर्यस्याः सा माया महती चासौ माया च महामाया तस्याः परमशक्तेः अनुभावः प्रभावः तेन। अथवा महती चाया माया यस्याः सा महामाया तस्यामनुभावः मतिनिश्चयः अबाध्याध्यवसायः महामायानुभावः तेन। अथवा अः विष्णुः तस्य माया अमाया महती चासावमाया च महामाया तस्याः अनुभावः महामायानुभावः तेन। 'अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये'। अथवा अय गतौ अययति अर्पयतीति णि-जन्तात्पचाद्यचि स्त्रियां टापि अया आसमन्तादभिव्याप्ता मा लक्ष्मीः आमा आमाया अयाः आमाया। महैश्वर्यैरभिव्याप्तां मां लक्ष्मीं उपासकाय अययति अर्पयति वा शक्तिर्भवति सा महामाया तस्या अनु पश्चात् अबाध्याध्यवसायादनन्तरं भाव परमात्मतयानुसाधनं अनुभावः 'तं भावं भावयेद्योगी' इति स्मरणात्। 'भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु'॥ तेन। 'पश्चात्सादृश्ययोरनु'। मन्वन्तराधिपः। इह प्रकरणतः सप्तममनुजीवितकालात्परभृतो नवममनूदयात्पूर्वो यः कालः स मन्वन्तरशब्देन विवक्षितः ततश्चान्तरशब्दो मध्ये वर्तते। मन्वोः सप्तमनवमयोरन्तरे मध्यकाले ब्रह्मणाधिकृतः रक्षकः प्र-जानां पतिरधिपो मन्वन्तराधिपः। 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये। छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येन्तरा-त्मनि च'। महाभागः। भज सेवायां भावे घञ् 'चजोः कुघिण्यतोः' महान्भागो भक्तिर्यस्य स महाभागः। अथवा भासृ दीप्तौ कर्तरि क्विप्। भासते भाः। भासं धर्मं वा गच्छति प्राप्नोतीति भागः 'गमेर्डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति कर्तरि डः। महांश्चासौ भागश्चेति महाभागः। अथवा भासं परदेवतां गायतीति भागो मन्त्रः। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। महान्भागो मन्त्रो यस्य स महाभागः। अथवा भगस्यैश्वर्यादेरिदं भागं भवितव्यतालक्षणं हेतु वस्तु। महत् भाग्यं यस्य स महाभागः। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा' 'भग श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्क-कीर्तिषु'। तनोति कुलं तनयः। रूयते स्तूयते रविः तस्य॥ २॥

(४ नागोजीभट्टी) महामायेति। विसदृशप्रतीतिसाधनं माया। तस्या महत्त्वं च सर्वविषयत्वमिति महामाया ईश्वरश-क्तिः तस्या अनुभावः इदमित्थं भवत्वितीच्छा। मन्वन्तरं किंचिदधिकैकसप्ततियुगात्मकः कालः। तथेत्यनेन तथा तं प्रकारं निशा-मयेत्यनुषङ्गो दर्शितः। भागं भगसमूहः। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीर-णा' इति विष्णुपुराणात्। बभूवेति भूतवदुपचारः। तद्भवनस्यावश्यकत्वद्योतनाय सावर्णिस्तनयो रवेरिति संभ्रमे पुनरुक्तिः॥२॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) महामायेति ३ ॥ २॥

(६ दंशोद्धारः) महामायेति। बभूवेतिभूतनिर्देशस्तूपचारात्। यद्वा कल्पान्तराभिप्रायेणैतत्। एवमग्रेप्यूह्यम्॥ २॥

स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वं चैत्रवंशसमुद्भवः। सुरथो नाम राजाऽभूत्समस्ते क्षितिमण्डले॥ ३॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) अत्रेतिहासमवतारयति। स्वारोचिषेन्तर इति। स्वरोचिषोऽपत्यं स्वारोचिष इति स्वारोचिषो नाम द्वितीयो मनुः तदधिकारोपलक्षिते स्वारोचिषे अन्तरे समये। द्वितीयमन्वन्तरे इतियावत्। 'मन्वन्तरं मनोः कालः' इति विष्णुपुराणदर्शनात्। पूर्वं कथाकालापेक्षया चैत्रो नाम स्वारोचिषस्य मनोः सूनुः तस्य वंशे संततौ समुद्भवो जन्म यस्य। नामेति प्रसिद्धौ। सुरथसंज्ञया प्रसिद्ध इत्यर्थः॥ ३॥

(३ शान्तनवी) अष्टमो मनुः कथ्यत इति प्राग्यः प्रस्तुतस्तस्य सावर्णेः प्राग्जननिदानतामहिमचारित्राणि वर्णयति स्वारोचिषेऽन्तरे श्लोकेन। पूर्वं प्रथमं स्वायम्भुवमन्वन्तरमपेक्ष्य द्वितीयमन्वन्तरलक्षणे स्वारोचिषेऽन्तरे स्वारोचिषमन्वन्तर

काले पुराकल्पे चैत्रवंशसमुद्भवः सुरथो नामा प्रसिद्धः। समस्ते क्षितिमण्डले राजाभूत्, अजनिष्ट। अवर्तत अवितेत्यर्थः। स्वस्यैव आत्मन इव ब्रह्मण इव रोचिः प्रभा यस्य सः स्वरोचिर्मनुः। अथवा अः विष्णुः सुष्ठु अस्यैव विष्णोरिव रोचिश्छविर्यस्य सः स्वरोचिः मनुः। स्वरोचिष इदं स्वारोचिषं तस्मिन्स्वारोचिषे। आगमशासनस्यानित्यत्वादिजभावः। 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशोद्द्योत आतपः'। अन्तमवसानं राति गृह्णात्यन्तरं तस्मिन्कालविशेषे पूर्वकालं अपेक्षणक्रियापेक्षा द्वितीया। चिती संज्ञाने। सर्वधातुभ्यष्ट्रन्। चेतति जानाति धर्माधर्मप्रवृत्त्यप्रवृत्तीकर्तुमिति चित्रः कश्चिद्राजा तस्यापत्यं पुमान् चैत्रः। शिवादिभ्योऽण्। तस्य वंशः संतानः। तस्मात्समुद्भवतीति चैत्रवंशसमुद्भवः। अथवा चिञ् चयने। अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः। चीयते चित्रमद्भुतं कर्म तस्यायं चैत्रः तस्य राज्ञो वंशः तस्मात्समुद्भवः विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणः संतानो वंश इत्युच्यते। रमन्तेस्मिन् रथः। शोभनो रथो यस्य सः सुरथः। 'नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने'। राजते इति राजा। अभूत्। भू सत्तायां लुङ्। क्षितेर्भूमेर्मण्डलं चक्रवालं तस्मिन् ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्वारोचिषे इति। स्वारोचिषाधिकारोपलक्षिते द्वितीयमन्वन्तरे पूर्वमिति कथाकालापेक्षया। चैत्रस्तस्यैव मनोः सुतः। नामेति प्रसिद्धौ ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्वारोचिष इति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्वारोचिष इति। स्वारोचिषे द्वितीयमन्वन्तरे। चैत्रः स्वारोचिषस्य सुतः ॥ ३ ॥

तस्य पालयतः सम्यक् प्रजाः पुत्रानिवौरसान्। बभूवुः शत्रवो भूपाः कोलाविध्वंसिनस्तथा॥४॥

(१ गुप्तवती) कोलाविध्वंसिन इति। कोलेति क्षत्रियाणां कुलविशेष इति केचित्। कोलेति सुरथस्यैव राजधान्यन्तरमित्यन्ये ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्येति। सम्यक् नीतिशास्त्रानुसारेण प्रजा लोकान् औरसान् धर्मपत्नीप्रभवान्पुत्रानिव पालयतस्तस्य शत्रवस्तथा तादृशा अत्युद्रिक्ता बभूवुः। के ते इत्यपेक्षायामाह। कोलाविध्वंसिन इति। कोलेति अन्येषामेव काचिद्राजधानी तां विध्वंसितुमध्यासितुं शीलं येषाम्। विशब्देन धातोरन्यार्थकरणात्। तेन कोलाविध्वंसिनः कोलानिवासिनो भूपास्तस्य शत्रवो विपक्षा बभूवुरित्यर्थः। तथा तादृशा उद्रिक्ता इति यावत्। तदेति वा पाठः। अथवा कोलेति सुरथस्यैव राजधान्यन्तरं तां ध्वंसितुमुपमर्दितुं शीलं येषां ते तस्य शत्रवो भूपास्तथा बभूवुः। यथा कोलाविध्वंसिन इत्यन्वयः। अथवा तदा तत्काले तस्य शत्रवः कोलाविध्वंसिनो बभूवुः कोलां तिध्वंसितवन्त इत्यन्वयार्थः केचिदाहुः। यद्वा कोलाः सूकरास्तान्नविध्वंसन्ति न खादन्ति ते कोलाविध्वंसिनो यवनाः। व्रताभीक्ष्ण्ययोश्चेति णिनिः कोलानाम शस्त्रविशेषः तया विध्वंसितुं शीलं येषां ते। 'कोला शस्त्रप्रभेदे स्यात्' इत्यमरः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) तदा तस्मिन्स्वारोचिषमन्वन्तरे काले औरसानुरसोत्पादितान्। उरसा निर्मितान्। 'उरसो यच' पुत्रानिव सम्यक् अनवद्यं यथा स्यात्तथा प्रजा लोकान्पालयतः दुःखेभ्यो रक्षतस्तस्य सुरथस्य राज्ञः कोलाविध्वंसिनो भूपाः शत्रवः शातयितारो बभूवुरित्यन्वयः। को ब्रह्मा। अः विष्णुः। उः महेश्वरः। तान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् लाः लान्ति अर्चयितुं गृह्णन्ति इति कोला ब्राह्मणादयः तान् आसमन्ताद्विध्वंसयन्तीति कोलाविध्वंसिनः रक्षोयोनयः। अथवा कोलाः सूकरास्तान्नविध्वंसयन्ति इति कोलाविध्वंसिनो यवनाः। अथवा कोलान्सूकरान्विध्यन्ति ताडयन्तीति कोलाविधः। नहिवृतिवृषिव्यधि' इति दीर्घः। कोलाविधः क्षत्रियादयः तान् ध्वंसयन्ति इति कोलाविध्वंसिनो यवनाः। ननु च कोलान्सूकरान् अवन्ति रक्षन्तीति कोलाविनो यवनाः तान् ध्वंसयति इति कोलाविध्वंसी तस्य कोलाविध्वंसिनः। सुरथस्यापि विशेषणमेतत्स्यात्। अस्तु यदीत्थं व्युत्पाद्येत। उत्तरश्लोके तु कोलाविध्वंसिभिरित्येतद्यवनविशेषणतया व्युत्पादयिष्यामः। उरसा निर्मितः। 'उरसो यच्च' 'औरसो धर्मपत्नीजः' इति स्मृतिः। पुत् अव्ययं नरकवाचि। पितरं पुन् नरकात्त्रायते पुत्रः। अथवा पूञ् पवने पुनाति पुत्रः। पुवो ह्रस्वश्चेति क्त्रन्। 'पुत्रः स्यादात्मसंभवः। पुन्नाम्नो नरकादयस्मात्पितरं त्रायते सुतः। ततः पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा' इति स्मृतिः ॥ ४ ॥

(नागोजीभट्टी) तस्येति। सम्यक् नीतिशास्त्रानुसारेण। कोला सुरथस्यैव राजधान्यन्तरम्। तथा अतिशयेन कोलाविध्वंसिन इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्य पालयत इति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्येति। कोलान्सूकरान्नविध्वंसन्ति ते कोलाविध्वंसिनो यवनाः। यद्वा कोलान्विध्यन्ति ते कोलाविधः 'नहिवृतिवृषि–'इति दीर्घः। क्षत्रियादयस्तान् ध्वंसयन्तीत्यर्थः। को ब्रह्मा अः विष्णुः उर्महेशः तान् लान्ति पूजार्थं गृह्णन्ति ते कोलाः ब्राह्मणास्तानासमन्तात् विध्वंसयन्तीति वा। यद्वा कोला शस्त्रविशेषस्तेन त्रिध्वंसिनः। यद्वा कोला सुरथराजधानी तद्विध्वंसिनः। यद्वा कोला येषामेव राजधानी तस्यां विध्वंसिनो निवासिनः। उपसर्गेण धात्वर्थस्यान्यथात्वकरणात् ॥ ४ ॥

तस्य तैरभवद्युद्धमतिप्रबलदण्डिनः । न्यूनैरपि स तैर्युद्धे कोलाविध्वंसिभिर्जितः ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ **चतुर्धरी**) तस्य तैरित्यादि । युद्धं संप्रहारः । दण्डो हस्त्यश्वादिसमूहः अत्यतिशयेन प्रबलोः दण्डो विद्यते यस्य स तस्य । अथवा धर्मशास्त्रानुसारी दण्डः प्रजासु विद्यते यस्य तस्य सुरथस्य राज्ञस्तैः कोलाविध्वंसिभिः सह युद्धं संप्रहारोऽभवत् । अथवा अत्युचितदण्डकारिणः न्यूनैरल्पसाधनैरपि तैः सुरथो जितः भंगेनयोजितः। जयभङ्गयोर्दैवाधीनत्वात्॥५॥

(३ **शान्तनवी**) तस्य अतितरां प्रकृष्टं बलं हस्त्यश्वरथपादातसन्नद्धं सैन्यं येषां शत्रूणां ते अतिप्रबलाः तान् दण्डयति इत्यतिप्रबलदण्डी तस्य सुरथस्य तैः कोलाविध्वंसिभिर्यवनैर्भूपैः सह युद्धमभवत् । तस्मिन्युद्धे सुरथो राजा न्यूनैरल्पबलैरपि तैः कोलाविध्वंसिभिर्यवनभूपैर्जितोऽभिभूत इत्यन्वयः । इह जित इति नायं जि जये इत्यस्य प्रयोगः । कस्य तर्हि जि अभिभवे इत्यस्य । तदुक्तम् । 'जयिर्जयाभिभवयोराद्येऽर्थेऽसांवकर्मकः । उत्कर्षप्राप्तिराद्योर्थो द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः' इति । कोला नाम नगरी तां राजधानीं विध्वंसयन्तीति कोलाविध्वंसिनो यवनाः भूपास्तैः । अथवा कोलेति शस्त्रभेदः तया विध्वंसयन्तः कोलाविध्वंसिनः । सुरथो नाम राजाभूत् समस्ते क्षितिमण्डले इति सुरथस्य यत्सार्वभौमत्वमुक्तं प्राक् तदिदानीं न दैववशाच्छत्रुभिरल्पैरथाक्रान्तः सागरान्ताखिलावनिवलयत्वात्तस्येति भावः ॥ ५ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) तस्य तैरिति । अतिप्रबलदण्डकर्तुः । छान्दसत्वात्कर्मधारयादिभिः । इदं पराजयनिमित्तम् । न्यूनैरल्पसाधनैः ॥ ५ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) तस्य तैरभवदिति ६ ॥ ५ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) तस्य तैरिति । अतिप्रबलो दण्डोऽपराधिषु चतुर्थोपायो यस्य । हस्तो वा दण्डः । कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्य निषिद्धत्वेऽपि मतुबर्थिक इति भाष्येण लाघवादस्य सूचितत्वात् । किसलयच्छेदपाथेयवन्त इतिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीय इति इनिः । अतितरां प्रकृष्टं बलं येषां शत्रूणां तान् दण्डयतीति वा । जितः अभिभूतः । जि अभिभवे नतु जि जय । तस्याकर्मकत्वात् । अति पिपर्ति इत्यतिप्रः । मूलविभुजादित्वात्कः । अतिविरुद्धः बलदण्डः सैन्यसन्निवेशो यस्येति वा ॥ ५ ॥

ततः स्वपुरमायातो निजदेशाधिपोऽभवत् । आक्रान्तः स महाभागस्तैस्तदा प्रबलारिभिः ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६ ॥

(२ **चतुर्धरी**) ततः स्वपुरमित्यादि । ततोऽनन्तरं स्वपुरमात्मराजधानीं वा निजदेशाधिपो मूलराष्ट्राध्यक्षः आक्रान्तोऽभिभूतः आच्छिन्नदेशो वा ततस्तैराक्रान्तः स्वपुरमायातो निजदेशाधिपोऽभवदित्यन्वयः । तदा प्रबलैस्तत्कालप्राप्तबलैः । अरिभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

(३ **शान्तनवी**) तत एवाह । तदा तद्युद्धविधिसमये ततः अभिभवाज्जितस्तैः प्रबलारिभिराक्रान्तः व्याप्तः अधिक्षिप्तः स महाभागः सुरथः स्वपुरम् आयातः सन् निजदेशाधिपोभवत् । स्वकीयपुरजनपदमात्राधिप एवासीत् नतु सार्वभौम इत्यन्वयः । स यद्यपि शत्रुभिराक्रान्तस्तथापि तदाक्रान्तिजनितोद्वेगोपगतवनवासिमुनिवरोपदिष्टमहामायैकसमाराधनलब्धवरावाप्तव्यसाम्राज्यसंप्राप्तव्याष्टममनुत्वपदलक्षणभवितव्यतावाप्तिपात्रतया महाभाग इतिविशेषणमर्थवदेव । तदुक्तम् । 'संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति । दिश्यते देशः स्थानमात्रम् । ननु च नीवृज्जनपदो देशस्तु विषयः स्थानमात्रं तत्कथं देशग्रहणेनेह जनपदो लभ्यते तदभ्यधादमरः । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्' इति । 'त्वंताथादि न पूर्वभाक्' इति च यत्पर्यभाषिष्ट । नैव दोषः । नीवृदादीन्पञ्चैकार्थानाहुरपरेत्वित्याश्रयणात् । आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः ॥ ६ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) तत इति । ततः भङ्गानन्तरम् । तैः प्रबलैः अरिभिः शत्रुभिराक्रान्त आक्रमितः महाभागः स्वपुरम् आयातः । निजदेशाधिप एवाभवत् न सार्वभौम इत्यर्थः । भावे तज्जन्मभवजन्मान्तरीणमहाराज्यमिति बुद्धौ स्वीकृत्य महाभाग इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) ततः स्वपुरमिति ७ ॥ ६ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) तत इति । तदा युद्धसमये तत अभिभवावाप्तितः मुनिवरोपदिष्टदेव्याराधनाल्लब्धमन्वन्तरत्वमात्रभावितया महाभाग इति ॥ ६ ॥

अमात्यैर्बलिभिर्दुष्टैर्दुर्बलस्य दुरात्मभिः। कोशो बलं चापहृतं तत्रापि स्वपुरे सतः ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) अमात्यैरिति। ततस्तस्य। सार्वविभक्तिकस्तस्। तत्र स्वपुरे अप्यमात्यैः कोशोऽपहृतो बलं चापहृतमित्यन्वयः। बलिभिः संजातबलैः दुष्टैर्जातप्रकोपैः दुर्बलस्य शत्रुक्षयितबलस्य दुरात्मभिः लोभाद्युपहतान्तःकरणैः कोशोऽर्थसंचयः बलं सैन्यम् ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) तत्रापि तन्मात्रे सपत्नाहृतभूचक्रे गर्हिते स्वपुरे सतो निवसतो दुर्बलस्य शत्रुभिर्गृहीतभूचक्रस्य प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिशून्यस्य सुरथस्य कोशो बलं च बलिभिर्बलवद्भिर्दुष्टैरुल्लङ्घितमर्यादैर्दुरात्मभिर्दुराशयैः राज्यं ग्रहीतुं कृतनिश्चयैरमात्यैर्मन्त्रिभिः आपहृतम्। आत्मसात्कृतमित्यन्वयः।अमा सह समीपे वा भवा अमात्याः 'स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः।' कोशः स्वर्णादिलोहाष्टकसंग्रहः। 'सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु। सीसं कालायसं चैव अष्ट लोहानि चक्षते'। आपहृतः कोशः अपहृतं च बलमिति विगृह्य 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकशेषः। एकवद्भावश्च। अपिशब्दो गर्हायाम्। दुरीषदर्थकुत्सनवैवर्ण्यासंभवलाभेषु। दुष्टैरिति। दुष वैकृत्ये। क्तः कर्तरि। वैकृत्यं रूपभङ्गः ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अमात्यैरिति। ततः तस्य। सार्वविभक्तिकस्तसिः। तत्र स्वपुरेऽतिकोशोऽर्थसंचयः बलं सैन्यं चापहृतम्। आत्मसात्कृतम्। दुष्टत्वं राजविषयद्वेषवत्वं दुरात्मत्वं राज्यलोभाक्रान्तत्वं दुर्बलत्वं क्षीणबलत्वं रिपुकृताभिभवात्॥७॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अमात्यैरिति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) अमात्यैरिति। दुष्टैः कामक्रोधादिदोषयुक्तैर्दुरात्मभिः स्वाभिद्रोहेण निन्दितान्तःकरणैरित्यपौनरुक्त्यम्। अपहृतमिति। 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकशेषः। ततस्तस्य। सार्वविभक्तिकस्तसिः। सत इति वा पाठः। पञ्चम्यन्तं वा॥७॥

ततो मृगयाव्याजेन हृतस्वाम्यः स भूपतिः। एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वनम् ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) ततो मृगयेत्यादि। मृगयाव्याजेन मृगवधच्छलेन हृतं स्वाम्यमाधिपत्यं च यस्य सः। एकाक्यद्वितीयः। गहनं दुर्गमं वनम् ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) ततः अमात्यैरपहृतकोशबलत्वात् हृतस्वाम्यः अपहृतस्वामित्वः स सुरथो भूपतिः एकाकी असहायः केवलं मृगयाव्याजेन हयमारुह्य गहनं निरन्तरव्याप्तलतादिपिहितोदरं काननं जगाम गतवानित्यन्वयः। मृग्यन्तेऽन्वेष्यन्ते प्राणिनो मृगादयोऽस्यां मृगया पापर्द्धिः तस्या व्याजः। तेन आखेटकवृत्तिमिषेण मुनिवनोपगमनमेवात्र मुख्यं कार्यं नतु मृगयाचरणम्। मुख्यकार्यस्वरूपाच्छादनं व्याजः। स्वामिन ईश्वरस्य भावः स्वाम्यम्। हृतं स्वाम्यं यस्मात् स हृतस्वाम्यः। एक एव एकाकी। 'एकादाकिनिचासहाये'। 'एकाकी त्वेक एककः'। 'कलिलं गहनं समे' ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति। हृतस्वाम्यः हृताधिपत्यः। एकाकी असहायः ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो मृगयेति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति। ततोऽनन्तरमित्यर्थः एकाकी असहायः। यद्वा न कमकं दुःखं एकं च तदकं चैकाकं तदस्यास्तीत्येकाकी। 'एके मुख्यान्यकेवलाः'। कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्तु प्राग्वत्। सुखार्थस्य कशब्दस्य नाक इत्यादावमान्तस्यापि दर्शनान्मान्तस्यैव सुखार्थकत्वं नाशङ्कनीयम् ॥ ८ ॥

स तत्राश्रममद्राक्षीद्द्विजवर्यस्य मेधसः। प्रशान्तश्वापदाकीर्णं मुनिशिष्योपशोभितम् ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) मेधस इति सुमेधोनामकमुनिविशेषस्य। लक्ष्मीतन्त्रे तु 'जन्मानि चरितैः सार्धं स्तोत्रैर्वै वेदवादिना। कथितानि पुरा शक्र वसिष्ठेन महात्मना। स्वारोचिषेऽन्तरे राज्ञे सुरथाय महात्मने। समाधये च वैश्याय प्रणतायावसीदते' इत्युक्तम्। अनयोरेकमन्यस्य विशेषणं वा द्वयोरपि नामत्वे कल्पभेदेन वा समाधानम् ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) स तत्रेति। आश्रमं मुनिवासोचितं स्थानं द्विजवर्यस्य ब्राह्मणश्रेष्ठस्य मेधसो मेधोभिधानस्य। प्रशान्तैः परहिंसाविरहितैः श्वापदैर्हिंस्रपशुभिः आकीर्णमभिव्याप्तम्। मुनेर्मेधसः शिष्या मुनिशिष्याः मुनयो मननशीलाश्च ते शिष्याश्चेति वा मुनयश्च शिष्याश्चेति वा तैरुपशोभितमलंकृतम् ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) द्विजेति संबुद्ध्यन्तम्। वर्य इति तु राजविशेषणम्। मार्कण्डेयः स्वशिष्यं संबोधयति। हे द्विज इतः सुरथचरित्रकथाश्रवणप्रवणो भवेति। स वर्यः वर्योऽर्हः सुरथः तत्र तस्मिन्वने सुमेधसो नाम मुनेः शिष्योपशोभितं प्रशान्तश्वापदाकीर्णम् आश्रममद्राक्षीद्ददर्शेत्यन्वयः। मुनेरिति सुमेधसो विशेषणं विधेयत्वेन। आश्रम्यन्ति तपस्यन्त्यत्रेत्याश्रमः। द्वाभ्यां मातृमौञ्जीभ्यां जायते द्विजः। हे द्विज। सुष्ठु शोभना मेधा यस्य स सुमेधाः। 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इत्यसिच्प्रत्ययः। तस्य मुनेः तपःसामर्थ्यात्प्रशान्ताः संत्यक्तहिंस्रता ये श्वापदा व्याघ्रादयस्तैराकीर्णं व्याप्तम्। शुन इव पदानि येषां ते श्वापदाः। 'शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णककुंदवराहलाङ्गूलपदपुच्छेषु' इति दीर्घत्वम्। वरं पुना राज्यावाप्त्यष्टममनुत्वावाप्तिलक्षणमर्हतीति वर्यः सुरथः। 'दण्डादिभ्यो यः'। अथवा 'छन्दसि च' इति यत्। छन्दोवत्पुराणानि भवन्ति। 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः'। 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये'। शिष्यैर्वेदानधीयद्भिरुपशोभितं शोभान्वितं संजातशोभम्॥ ९॥

(४ नागोजीभट्टी) स तत्रेति। मेधा इति ऋषिनाम। वस्तुतो वसिष्ठस्य नामान्तरमिदम्। 'अमुष्याः सावताराया महालक्ष्म्या अमानुषम्। जन्मानि चरितैः सार्धं स्तोत्रैर्वा वेदवादिनाम्। कथितानि पुरा शक्र वसिष्ठेन महात्मना। स्वारोचिषेऽन्तरे राज्ञे सुरथाय महात्मने। समाधये च वैश्याय प्रणताय च सीदते' इति लक्ष्मीतन्त्रोक्तेः। 'श्रीशस्तु रूपमास्थाय पुरा विप्रस्य मेधसः। स्वमायां ज्ञापयामास सुरथाय समाधये' इत्यन्यत्र। प्रशान्तत्वं परहिंसाविरहत्वम्। मुनिभिस्तच्छिष्यैश्च शोभितमित्यर्थः॥ ९॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स तत्राश्रममिति १०॥ ९॥

(६ दंशोद्धारः) स तत्रेति। मेधसः मेधोऽभिधानस्य। प्रशान्तैःपरस्परत्यक्तवैरैः परहिंसारहितैर्वा श्वापदैर्व्याघ्रादिभिराकीर्णम्। मुनेर्मेधसः शिष्यैर्मुनिभिर्मननशीलैर्वाशिष्यैरुपशोभितम्॥ ९॥

तस्थौ कंचित्स कालं च मुनिना तेन सत्कृतः। इतश्चेतश्च विचरंस्तस्मिन्मुनिवराश्रमे॥ १०॥

(१ गुप्तवती)॥ १०॥

(२ चतुर्धरी) कंचित्कालमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया। स चेत्यन्वयः। तेन मुनिना मेधसा सत्कृतः। पूजितःसन्नितश्चेतश्चानियतदिग्देशम्। मुनिवरेति भागुरेः संबोधनं मेधसो विशेषणं वा॥ १०॥

(३ शान्तनवी) तेन सुमेधसा मुनिना सत्कृतः आदृतः पूजितः स सुरथस्तस्मिन्मुनिवराश्रमे इतश्चेतश्च विचरन् परिभ्रमन् कंचित्कालं तस्थौ स्थितवांश्चेत्यन्वयः। कालमिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मुनिषु वरः श्रेष्ठः सुमेधा मुनिस्तस्याश्रमे। अथवा स सुरथस्तस्मिन्मुनिवराश्रमे तेन मुनिना इतः प्राप्तः अभ्यागतः सत्कृतश्च सन् कंचित्कालं चेतश्च स्वान्तं च विचरन् तपःक्षमं स्यान्न वेति विचिन्तयन् तस्थावित्यपरोऽन्वयः॥ १०॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्थाविति। कंचित्कालमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया। इतश्चेतः अनियतदिग्देशम्। मुनिवरेति भागुरिसंबोधनम् आश्रमविशेषणं वा॥ १०॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्थौ कंचिदिति ११॥ १०॥

(६ दंशोद्धारः) तस्थाविति। चकारो भिन्नक्रमः। स चेत्यन्वयः। इतः प्राप्तः तेन मुनिना इतः अभिगत असन्नित्यन्वयः। मुनिवरस्याश्रमे। मुनिवरेति संबोधनं वा॥ १०॥

सोऽचिन्तयत्तदा तत्र ममत्वाकृष्टचेतनः। मत्पूर्वैः पालितं पूर्वं मया हीनं पुरं हि तत्॥ ११॥

(१ गुप्तवती)॥ ११॥

(२ चतुर्धरी) सोऽचिन्तयदित्यादि। ममेति षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। तस्य भावो ममत्वं ममेदमित्यभिमानःतेनाकृष्टा वशीकृता चेतना बुद्धिर्यस्य मत्पूर्वैर्मदीयप्राचीनपुरुषैः। पूर्वं प्राक्काले। पूर्ववद्द्वितीया॥ ११॥

(३ शान्तनवी) तदा मुनिसंदर्शनकाले तत्राश्रमे ममत्वाकृष्टमानसः सुरथः स्वचेतसाऽचिन्तयत् कुटुम्बं स्मृतवानित्यन्वयः। ममेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। ममेति भावो ममत्वं ममता। ममेदमिति मदीयताबुद्धिः तया आकृष्टं वशीकृतं मानसं स्वान्तं चेतो यस्य स तथोक्तः। किमचिन्तयदित्यपेक्षायामाह। पूर्वं मत्पूर्वैर्मत्पित्रादिभिः धर्मतः पालितं मत्कुलागतं पुरं संप्रति विधिवशेन मया हीनं त्यक्तं तत् हि निश्चयेन॥ ११॥

(४ नागोजीभट्टी) सोऽचिन्तयदिति। ममेति षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। तस्य भावो ममत्वं ममेदमित्यभिमानः ते

नाकृष्टा निवृत्तिमार्गादपकृष्टा चेतना बुद्धिर्यस्य सः। मत्पूर्वैः पूर्वजैरित्यर्थः। हिः पादपूरणे। उत्तरश्लोकेनान्वयः। मानस इति पाठेपि आकृष्टं मानसं यस्य ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सोऽचिन्तयदिति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) सोऽचिन्तयदिति। ममेति षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकाद्भावे त्वप्रत्ययः ॥ ११ ॥

मद्भृत्यैस्तैरसद्वृत्तैर्धर्मतः पाल्यते न वा। न जाने स प्रधानो मे शूरहस्ती सदामदः ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) मद्भृत्यैरिति। असद्वृत्तैरिति हेतुगर्भं विशेषणम्। अतएव धर्मतः पाल्यते नवेति विकल्पः। धर्मतः उचितनीत्या। प्रसिद्धः प्रधानो मुख्यः। उक्तलिङ्गे त्यजन्त्यपीति न्यायात्पुंस्त्वम्। तथा च रामायणे लङ्काकाण्डे 'ये प्रधानाः प्लवङ्गमाः' इति। यद्वा प्रधानानि महामात्रास्तैः सहितः। यद्वा सप्रधानो महामात्रसहितः ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) मद्भृत्यैरिति। असद्वृत्तैरसच्चरितैस्तैर्मद्भृत्यैर्मदमात्यप्रभृतिभिः पुंभिर्धर्मतः धर्ममाश्रित्य दुःखेभ्यः पाल्यते किं नवेति सोऽचिन्तयत्सुरथ इत्यन्वयः। 'स्वान्ववायागतं वस्तु धर्मार्थार्थोपसाधनम्। स्वान्ववायोद्भवैः सम्यक् पालनीयं हि धर्मतः' इति यमगीतातो युक्तैषा राज्ञः स्वपुरानुस्मृतिः। मत्पूर्वैः मम वा पूर्वा मत्पूर्वास्तैः। पूर्वकाले भरणीयाः भृत्याः। भृञो संज्ञायां क्यप्। 'हिहेतावत्रधारणे। वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले। धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः। उपमायां विकल्पे वा'। स प्रधानः शूरः सदामदः मम वैरिवशं यातः गतः मद्वैरिगृहीतः मे हस्ती सांप्रतं कान् भोगान् लप्स्यते। किंतु भविष्यतीति तन्न जाने इति सोऽचिन्तयदित्यन्वयः। सुखेन अकृच्छ्रेण प्रकर्षेण धीयते धार्यते पोष्यते च स प्रधानः। 'आतो युक्' इति ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु दधातेर्युक् 'युवोरनाकौ'। स प्रधान इत्यपपाठः। स इति छेदेपि प्रधान इति न स्यात्। प्रदधाति प्रधानमिति नपुंसकत्वात्। यदभ्यधुः। परमात्मविप्रकृतिमहामात्रमुख्येषु प्रधानमजहल्लिङ्गमद्वयोरिति। प्रधानेनामात्येन सह वर्तते सप्रधान इति चेत्तन्न। मम वैरिवशं यात इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। प्रसह्याक्रान्तराज्यत्वादमात्या एव हि वैरिण इत्यलं विस्तरेण। सदा सर्वदा मदो यस्येति सदामदः। यद्वा। स इति छेदः। सपदात् सः प्रसिद्धो मे हस्तीति संबन्धनीयम्। दामानि द्यति खण्डयति इति दामदः। 'आतोऽनुपसर्गे कः' 'न पुंसि दाम संदानम्' ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मद्भृत्यैरिति। तथा पालने हेतुरसद्वृत्तैरिति। प्रधानैर्महामात्रैः सहितः सप्रधानः शूरहस्तीति कर्मधारयः। किमवस्थ इति न जाने इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मद्भृत्यैरिति ॥ १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) मद्भृत्यैरिति। सप्रसिद्धः प्रधानो मुख्यः। पुंस्त्वमार्षम्। यद्वा प्रधानेन महामात्रेण सहितः सप्रधान इत्येकं पदम्। स प्रधान इति पाठे सुप्रधानाख्यः स प्रसिद्धः। दामबन्धनं द्यति खण्डयति इति दामदः मदोन्मत्त इत्यर्थः। 'आतो' नुपसर्गे कः'। दाम्ना सह सदामा स्तंभस्तं द्यतीति समस्तं वा ॥ १२ ॥

मम वैरिवशं यातः कान्भोगानुपलप्स्यते। ये ममानुगता नित्यं प्रसादधनभोजनैः ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) ममेति। वैरिवशं विपक्षपारतन्त्र्यं यातः प्राप्तः। कान् कियतः कीदृशान्वा (भोगान्) उपलप्स्यते उपलभ्यत इति न जाने। साध्याहारोऽन्वयः। अनुगताः सेवकाः। प्रसादस्तुष्टिदानम्। धनं वर्षदेयं दानम्। भोजनं प्रतिदिनं देयम्। यद्वा प्रसादोऽनुग्रहः धनं प्रीतिदानं भोजनं वेतनं च तैर्हेतुभूतैरिति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) भुज्यन्त इति भोगाः। 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे च पणे स्त्रियाम्। भोगः सुखे भुजंगानां शरीरफणयोरपि'। जाने इति। ज्ञाजनोर्जा शिति। अनुपसर्गाज्ज्ञ इत्यात्मनेपदम्। ये नित्यं संततमनवरतं शश्वत्प्रसादधनभोजनैः प्रसादैरुचितदानैर्धनैर्वेतनरूपैर्भोजनैः मम अनुगता अनुजीविनः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ममेति। वशं पारतन्त्र्यम्। कान् कियन्तःकीदृशान्वा न जाने इत्यस्यानुषङ्गः। अनुगताः सेवकाः। सेवकत्वे हेतुः प्रसादेत्यादि। प्रसादस्तुष्टिदानम्। धनं मासिकादिवेतनम्। भोजनं प्रतिदिनं दीयमानं तैः ॥ १३ ॥

(जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मम वैरिवशमिति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ममेति । प्रसादोऽनुग्रहः । धनं प्रीतिदानम् । भोजनं भृतिः । यद्वा प्रसादः प्रीतिदेयम् । धनं भृतिः । भोजनं प्रत्यहं देयं तैः । ममानुगताः त एवान्येषामनुवृत्तिं कुर्वन्तीति काकाक्षिवदुभयत्रापि संबन्धः ॥ १३ ॥

अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽद्य कुर्वन्त्यन्यमहीभृताम् । असम्यग्व्ययशीलैस्तैः कुर्वद्भिः सततं व्ययम् ॥ १४ ॥

(१ **गुप्तवती**) कुर्वन्त्यन्यमहीभृतामित्यनन्तरं क्वचिदेकः श्लोकोऽधिकः पठ्यते 'मम भार्या वरारोहा पुत्रश्चातीव शोभनः । सद्मानि स्वर्गसदृशान्यप्सरःप्रतिमाः स्त्रियः ।' इति ॥ १४ ॥

(२ **चतुर्धरी**) अनुवृत्तिमिति । अनुवृत्तिं सेवाम् । ध्रुवमिति वितर्के । असम्यगिति । आयात्तुरीयांशो व्ययः सम्यग्व्ययः । ततोऽन्यथा असम्यग्व्ययः । तच्छीलैस्तत्कारिभिः । अथवा असम्यग्व्ययशीलैस्तैः । दुर्व्यसनविषमव्ययशालिभिः ॥ १४ ॥

(३ **शान्तनवी**) अद्य इदानीं मद्विहीना अनाथाः सन्तः अन्यमहीभृतां मदितरमहीभृताम् राज्ञाम् अनुवृत्तिं सेवां ध्रुवं निश्चितं कुर्वन्ति निश्चितमनुवृत्तिं विदधति इति सोऽचिन्तयदित्यन्वयः । 'ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु' । अतिदुःखेन मत्पूर्वैर्मया च संचित उपार्जितः स सुवर्णादिद्रव्याणां कोशः राशिः । असम्यग्व्ययशीलैः । असम्यग् विफलः व्ययः द्रव्योत्सर्गः शीलं स्वभावो येषां ते तथोक्तास्तैः । सततं व्ययं वित्तोत्सर्गं कुर्वद्भिः तैरमात्यप्रभृतिभिः करणैः क्षयं नाशं गमिष्यति प्राप्स्यति इति सोऽचिन्तयदित्यन्वयः । आहुश्च 'आगमे च व्ययाभावे व्यये चानागमे क्रमात् । कोशस्य वृद्धिनाशौ स्तः तत्साम्ये पूर्वरूपता' इति । सततं संततम् 'लुंपेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः' । अत्यर्थं दुःखं यस्मिंस्तत् अतिदुःखं तेन कर्मणा । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' । व्यये वित्तसमुत्सर्गे । चुरादावदन्तः । व्ययनं व्ययः । यदम्यधुः । 'वित्तत्यागे व्ययतिर्व्ययने गतौ' इति ॥ १४ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) अनुवृत्तावपि एते एव हेतवः । ध्रुवमिति वितर्के । हा मां धिगित्यध्याहारः । असम्यगिति तुरीयांशाधिको व्ययः असम्यग्व्ययः । सततमिति समस्तम् ॥ १४ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) अनुवृत्तिमिति १५ ॥ १४ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) असम्यगिति पृथक् पदम् । एतदसम्यगित्यर्थः । यद्वा आयात् तृतीयांशव्ययः सम्यग्व्ययः । तद्रहितोऽसम्यग्व्ययः विटवेश्यादिषु वा तच्छीलैः ॥ १४ ॥

संचितः सोऽतिदुःखेन क्षयं कोशो गमिष्यति । एतच्चान्यच्च सततं चिन्तयामास पार्थिवः ॥ १५ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ १५ ॥

(२ **चतुर्धरी**) दुःखेनेति । दुर्गतं खमिन्द्रियं यस्मिन्निति दुःखम् । दुःखवशात् अदाक्षिण्यात् षात्यदान्तादिति णत्वप्रतिषेधः । सुखदुःखतत्क्रियायाम् इति धातुपाठात्केचित् दुःखेनेत्याहुः । संचित इति ॥ १५ ॥

(३ **शान्तनवी**) सः पार्थिवः सुरथः । एतच्च पूर्वोक्तम् अतोऽन्यच्च सततं विस्तारितमन्तःपुरगतं पुरान्तरगतं देशान्तरगतं च स्वकीयं वस्तु सर्वं चिन्तयामासेत्यन्वयः । सततमित्यत्र स इति छेदः । ततं विस्तारितमित्यर्थः । एकपदत्वे तु सततं संततमिति हि व्याख्यानं स्यात् । ततश्च सुरथश्चिन्तासंततिकाक्रान्तस्वान्ततया वक्ष्यमाणप्राप्तव्याष्टममनुत्वपदाव्याहत्ये चिन्तानुकूलतया समाधानविधानविधुरः प्रसज्येत । 'वीध्रं तु विमलार्थकम्' 'विधुरं तु प्रविश्लेषे' 'विधुरो दुःखिते हीनाङ्गे च प्रकीर्तितः' । ननु च सोऽचिन्तयदिति क्रियापदे कृते पुनश्चिन्तयामासेति वाचोयुक्तिर्न युक्तिमतीति चेत तन्न । उक्तं चानुक्तं च ममताक्रष्टमानसतया पुनःपुनश्चिन्तितमेवाचिन्तितमिवाचिन्तयद्राजेतियुक्तिमत्येव तद्वाचोयुक्तिरिति । पृथिव्या ईश्वरः पृथिव्यां विदितः ज्ञातश्च पार्थिवः । 'तस्येश्वरः' 'तत्र विदितः' इतिचेत्यञ् ॥ १५ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) दुःखेनेति निर्विसर्गं पठन्ति । विसर्गलः । कोशो मूलधनम् । अन्यदनुक्तमपि ॥ १५ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) संचित इति १६ ॥ १५ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) संचित इति । एतच्च अन्यच्च राज्यभ्रष्टस्य मम पुनः कथं राज्यप्राप्तिरिति ततं विस्तीर्णं पुरान्तरगतं च चिन्तयामास । सततमित्येकपदत्वे तु नैरन्तर्यार्थत्वेन निरन्तरचिन्तासंतानाक्रान्तत्वेन भाव्युदयोपयोगित्वतदधिकारित्वस्य वक्ष्यमाणस्याऽसङ्गत्यापत्तेः इहापि विप्रस्याश्रमः विप्रेति संबोधनं वा ॥ १५ ॥

तत्र विप्राश्रमाभ्याशे वैश्यमेकं ददर्श सः । स पृष्टस्तेन कस्त्वं भो हेतुश्चागमनेऽत्र कः ॥ १६ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ १६ ॥

(२ **चतुर्धरी**) विप्रेति भागुरेः संबोधनं मेधसो विशेषणं वा । अभ्याशे निकटे स राजा एकम् अद्वितीयं वैश्यं ददर्श । वैश्यः तेन राज्ञा । भो इत्यामन्त्रणे । अत्र आश्रमे ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) स सुरथः तत्र तपोवने तथातथा तत्र स्वकीयं वस्तु विचिन्तयन् सन् विप्राश्रमाभ्याशे विप्रस्य सुमेधसो मुनेः आश्रमस्याभ्याशे निकटे देशे एकं कंचित् वैश्यं तृतीयं द्वितीयं द्विजं च ददर्श दृष्टवानित्यन्वयः। तृतीयम् आत्ममुन्यपेक्षया। द्वितीयमात्मापेक्षयेत्यर्थः। विशोऽपत्यं जातिर्वैश्यः। गर्गादित्वाद्यञ्। ददर्शेहेति क्वचित्पाठः। स इति तु प्रकरणतो लभ्यते। 'तुह्यिचस्महवै पादपूरणे'। अशू व्याप्तौ। तालव्यान्तः। कर्मणि घञ् अभ्यश्यते व्याप्यते अभ्याशः। एकं केवलमेकाकिनम्। तेन सुरथेन स वैश्यः पृष्टः। किं पृष्ट इत्याह। भो अहो त्वं कः कोऽसि जातितः। किंच। अत्र मुन्याश्रमे तवागमने को हेतुः किं कारणमित्यन्वयः। अव्ययमेष भोशब्द इति भाष्यम्। अथवैतद्भवच्छब्दस्य संबुद्धौ रूपम्। 'रुत्वोत्वयत्वलोपेषु......। सामान्योल्लेखतो ज्ञातमपि वस्तु विशेषतः। जिज्ञासमानो जिज्ञास्यं पृच्छन्नेवान्यदीप्सितम्।' राजा वैश्यं पुनः पृच्छति ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत्रेति। विप्रेति भागुरिसंबोधनं मेधार्थकतयाऽश्रमविशेषणं वा। अभ्याशे निकटे। स वैश्यः। भो इत्यामन्त्रणे। अत्र आश्रमे ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तत्र विप्राश्रमेति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) स पृष्ट इति ॥ १६ ॥

सशोक इव कस्मात्त्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे। इत्याकर्ण्य वचस्तस्य भूपतेः प्रणयोदितम् ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) इष्टवियोगानुचिन्तनं शोकः। दुःखनिबन्धनश्चित्तावसादो दौर्मनस्यम्। सशोक इव उपहतशरीरत्वात्। दुर्मना इव क्रियास्वस्थिरत्वात्। इतीदृशमाकर्ण्य श्रुत्वा। प्रणयोदितं विश्रम्भेणोदीरितम् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) भोः अहो त्वं कस्माद्धेतोः सशोक इव लक्ष्यसे संदृश्यसे सखेद इव प्रतीयसे। कस्माच्च हेतोः त्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे विमनस्क इव लक्ष्यसे वीक्ष्यसे इत्यन्वयः। 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्'। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि'। शोकेन सहवर्तमानः सशोकः। 'दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्' इति कोशः। दुष्टं मनो यस्य स दुर्मनाः। इवेति साम्ये। शारदाभ्रमिव पेलवमायुरिति वत्। इतीत्थं प्रणयोदितं प्रणयेन प्रेम्णा उदितं कथितं तस्य भूपतेः सुरथस्य वचः आकर्ण्य श्रुत्वा ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सशोक इति। इष्टवियोगानुचिन्तनं शोकः। दुःखनिबन्धनश्चित्तावसादो दुर्मनादौर्मनस्यम्। सशोक इव उपहतशरीरत्वात्। दुर्मना इव क्रियास्वस्थैर्यात्। इत्याकर्ण्येति। श्लोकः स्पष्टार्थः। प्रणयो विश्रम्भः ॥ १७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सशोक इति १८ ॥ १७ ॥ मिलित्वा मन्त्रास्तु अष्टादश जाता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) शोकः स्वजनवियोगचिन्तनम्। दुःखकृतचित्तावसादो दौर्मनस्यम् ॥ १७ ॥

प्रत्युवाच स तं वैश्यः प्रश्रयावनतो नृपम्।

वैश्य उवाच। समाधिर्नाम वैश्योऽहमुत्पन्नो धनिनां कुले ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रत्युवाच प्रतिवचनं दत्तवान्। प्रश्रयावनतो विनयान्नम्रः ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) स वैश्यः तं नृपं सुरथमुद्दिश्य प्रश्रयावनतः प्रश्रयेण विनयेनावनतो नम्रः सन् प्रत्युवाचेत्यन्वयः सुरथकृतप्रश्नानां प्रत्युत्तरं वक्तुं वाक्यमग्रहीदिति भावः। 'विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः प्रणयेन समार्थकाः'। धनिनां कुले उत्पन्नोऽहं समाधिर्नाम विख्यातः जात्या वैश्योऽस्मीत्यन्वयः। अनेन कस्त्वं भो इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्। 'इभ्य आढ्यो धनी' 'कुलं गृहेऽपि वंशेऽपि' ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्रश्रयो विनयः। मार्कण्डेयेन सुरथं प्रति ऋष्युक्तावनुदितायां भागुरेः किं वैश्य उवाचेति जिज्ञासामालक्ष्य मार्कण्डेय आह। वैश्य उवाच। समाधिरिति ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अर्धश्लोकात्मकतः एकोनविंशतिरेवं स्युरिति। ततो अष्टादशमन्त्रानन्तरम् अर्धश्लोकरूपो मन्त्रः। श्लोकपादद्वयात्मक इत्यर्थः। एवं प्रकारेण एकोनविंश एकेन ऊनो विंशो मिलित्वा नवाधिका दश मन्त्रा जाता इत्यर्थः। तथाहि प्रत्युवाच स तं वैश्यः प्रश्रयावनतो नृपं स्वाहा १९। वैश्योक्तिर्विंशतिस्तथेति। तथा तेनैव गणनाप्रकारेण वैश्योक्तिर्वैश्य उवाचेति कथनं त्रिंशतिर्विंशतिसंख्याको मन्त्रः। वैश्य उवाच स्वाहा २०। पुनरर्ध इति। पुनः अर्धो अर्धात्मको मन्त्रः। श्लोकपादद्वयात्मको मन्त्र इत्यर्थः। तद्यथा। समाधिर्नाम वैश्योऽहमुत्पन्नो धनिनां कुले स्वाहा २१ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १८ ॥

पुत्रदारैर्निरस्तश्च धनलोभादसाधुभिः । विहीनः स्वजनैर्दारैः पुत्रैरादाय मे धनम् ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) पुत्रदारैरिति । पुत्रैश्च दारैश्च । चकारात्स्वजनैश्च निरस्तोऽधिक्षिप्तः । भर्त्सित इति यावत् । असाधुभिरिति हेतुगर्भं विशेषणम् । विहीनश्चेति । न केवलमधिक्षिप्तः । किंतु धनमादाय निरस्तो निःसारितः । एवमहं धनैर्दारैः पुत्रैराप्तबन्धुभिश्च विहीनो वनमभ्यागत इत्यन्वयः । केचित्तु धनैरिति पुत्रदारैरित्यस्य विशेषणम् । ते हि मम धनानि तैरेव धनमादायाहं विहीन इत्याहुः । आप्ताः सुहृदः । बान्धवो ज्ञातयः । पादानुवृत्तिर्नामालंकारोऽयम् ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) धनेषु लोभात् गार्ध्यात् असाधुभिः असज्जनैः पुत्रैश्च दारैश्च पुत्राणां दारैश्च निरस्तश्च निराकृतोऽस्मीत्यन्वयः । एतेन सशोक इव कस्मात्त्वम् इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । स्वजनैर्बान्धवैश्च विहीनः रहितोऽस्मि । इत्यपि सशोकोऽस्मीत्यन्वयः । दारैः पुत्रैः आदायि मे धनं मदीयैर्दारैः पुत्रैश्च मे धनम् आदायि गृहीतमित्यन्वयः । अनेन दुर्मना इव लक्ष्यसे कस्मादिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) असाधुभिः पुत्रदारैर्धनलोभान्निरस्तः अधिक्षिप्तः । भर्त्सित इति यावत् । चादन्यैरपीत्यर्थः । विहीनश्चेति । दारैः पुत्रैर्मे धनमादाय गृहीत्वा धनैर्विहीनश्च । अंशस्याप्यदानात्तद्रहितः कृतोहम् ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनः श्लोकत्रयमिति । पुनः श्लोकत्रयं श्लोकत्रयात्मकाः प्रत्येकं त्रयो मन्त्राः, इति । तथाहि पुत्रदारैरिति २२ ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) विहीन इति मे धनमादाय निरस्त इत्यन्वयः । अतएव धनादिभिर्विहीनः । आदायीति वा पाठः आदायि गृहीतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वनमभ्यागतो दुःखी निरस्तश्चाप्तबन्धुभिः । सोऽहं न वेद्मि पुत्राणां कुशलाकुशलात्मिकाम् ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) स तथाविधोऽहं कुशलाकुशलात्मिकां शुभामशुभां वा प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) मदीयैराप्तैर्बन्धुभिः पुत्रमित्रकलत्रादिभिरपहृतधनो निरस्तश्चाहं दुःखी उद्विग्नमनाः सन् वनमभ्यागतोऽस्मीत्यन्वयः । अनेन हेतुश्चागमनेऽत्र क इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । तथाविधः सोहं अत्र वने संस्थितः सन् पुत्राणां च दाराणां स्वजनानां च कुशलाकुशलात्मिकां कुशलरूपां अकुशलरूपां च द्विविधरूपाम् ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) धनहीनत्वादेवाप्तैः सुहृद्भिः बन्धुभिश्च निरस्तस्त्यक्तोऽहं वनमभ्यागत इत्यन्वयः । सोऽहमिति ॥ २० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वनमभ्यागत इति २३ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २० ॥

प्रवृत्तिं स्वजनानां च दाराणां चात्र संस्थितः । किं नु तेषां गृहे क्षेममक्षेमं किं नु सांप्रतम् ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) तामेव विविच्य दर्शयति । किंन्विति । किमिति संदेहे । न्विति विकल्पे । तेषां पुत्रदारस्वजनानां गृहे कलत्रापत्यादौ क्षेमं कल्याणं अक्षेममकल्याणं सांप्रतमिदानीं कथं किंविधम् । वृत्तं शीलम् । सुता इत्युपलक्षणम् । दाराः स्वजनाश्चेत्यपि बोद्धव्यम् ॥ २१ ॥

(३शान्तनवी) प्रवृत्तिं वार्तां न वेद्मि न जानामीत्यन्वयः । संगतोऽत्रत्यैः स्थितः संस्थितः । 'संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' इति वा । दारशब्दः पुंस्येव भूम्न्येव कलत्रवाची । कुशलं चाकुशलं चात्मा स्वभावो यस्याः सा तथोक्ता । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् समासान्तः इत्वं च । किं नु इति छेदः । 'किंपृच्छायां जुगुप्सने' 'नु पृच्छायां विकल्पने च' । तत्र किमित्यनव्ययं च । संप्रत्येव सांप्रतम् । 'प्रज्ञादिभ्यश्च'इत्यण् । इह क्षेमत्वाश्रयो विकल्पः नुशब्देन सूच्यते । सांप्रतमिदानीं तेषां पुत्रादीन गृहे किमपि क्षेमं नु वर्तते । अथवा सांप्रतमिदानीं तेषां पुत्रादीनां गृहे किं क्षेममक्षेममपि नु वर्तते इति तदुभयं न वेद्मीत्यन्वयः । क्षेमं वाऽक्षेमं वा न वेद्मीत्यर्थः । 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।' क्षिणोति हिनस्ति क्लेशान् क्षेमम् ॥ २१ ॥

---

१ 'आदायि' इति शान्तनवीस्थः पाठः ।

(४ नागोजीभट्टी) प्रवृत्तिर्वार्ता । ता एव विवृणोति । किं न्विति । किं नु इति द्वयं विकल्पे । तेषां पुत्रदारस्वजनानां गृहे दारापत्यादौ ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) प्रवृत्तिमिति २४ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २१ ॥

कथं ते किं नु सद्वृत्ताः दुर्वृत्ताः किं नु मे सुताः । राजोवाच ।

यैर्निरस्तो भवाँल्लुब्धैः पुत्रदारादिभिर्धनैः । तेषु किं भवतः स्नेहमनुबध्नाति मानसम् ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) यैर्निरस्त इति । धनैर्हेतुभूतैः । किमिति प्रश्ने । भवतः मानसं मनः स्नेहमनुबध्नाति आसंजयति॥२२॥

(३ शान्तनवी) ते सुताः साम्प्रतं किं सद्वृत्ताः नु । अथवा ते सुताः सांप्रतं किं दुर्वृत्ताः नु इति तदुभयं कथं मे ज्ञेयं स्यादित्यन्वयः । ते सुताः सांप्रतं सद्वृत्ता वा दुर्वृत्ता वा कथं मया ज्ञेया इति भावः । सत् साधु वृत्तं चरितं येषां ते सद्वृत्ताः । अथवा सतामिव वृत्तं चरितं येषां ते सद्वृत्ताः । दुष्टमसाधु वृत्तं चरितं येषां ते दुर्वृत्ताः अथवा दुष्टानामसज्जनानामिव वृत्तं चरितं येषां ते दुर्वृत्ताः । 'इति दुर्दैवतो वैश्याद्दुष्टपुत्रादिबन्धुतः। दुःखतः कथितं वाक्यमाकर्ण्योचे पुनर्नृपः'। हे समाधे हे वैश्य भवान् धनैः कारणैः लुब्धैर्गृध्नुभिः। यैः पुत्रदारादिभिर्दुर्वृत्तैर्बन्धुभिर्निरस्तोऽभूत् तेषु भवतः मानसं कर्तृ। स्नेहं किमनुबध्नाति किमर्थं करोतीत्यन्वयः । तादृशेषु स्नेहनिबन्धनं जुगुप्सितं गर्हितं त्यजनीयं भवतेति भावः । यदाहुः 'भावतः स्निह्यति स्नेहे द्रुहे च द्रुह्यते पुनः । सौजन्यं सुजने कुर्याद्दौर्जन्यमपि दुर्जने' इति । भवाँल्लुब्धैरित्यत्र 'तोर्लि' इति नकारस्य परसवर्णोऽनुनासिको लकारः ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कथं ते किंविधास्ते । वृत्तं व्यवहारः । सुता इत्युपलक्षणम् । राजोवाच । यैरिति । धनैरिति भर्त्सनरूपे निरासे हेतुः । किमिति प्रश्ने ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अर्धं पुनर्भवेदिति । पुनर्भूयोपि अर्धोऽर्धश्लोकात्मको मन्त्रो भवेत् । एवंप्रकारेण पञ्चविंशति संख्या स्यादित्यर्थः। तथाहि। 'कथं ते किं नु सद्वृत्ता दुर्वृत्ताः किं नु मे सुताः स्वाहा २५'।'राजा षड्विंशतिस्ततः' इति।ततः पञ्चविंशतिमन्त्रानन्तरं राजा राजोवाचेति मन्त्रः । षडधिका विंशतिः पञ्चविंशतिः अधिकैक इत्यर्थः । तथाहि 'राजोवाच स्वाहा २६ ।' अर्धश्लोकात्मकं मन्त्रद्वयमिति श्लोकस्य यैर्निरस्त इत्यादेः पूर्वार्धापरार्धमन्त्रद्वयं द्वौ मन्त्रौ भवतः । तथाहि "यैर्निरस्तो भवाँल्लुब्धैः पुत्रदारादिभिर्धनैः स्वाहा २७ ।' 'तेषु किं भवतः स्नेहमनुबध्नाति मानसं स्वाहा २८॥'' २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २२ ॥

वैश्य उवाच ।

एवमेतद्यथा प्राह भवान्नस्मद्गतं वचः । किं करोमि न बध्नाति मम निष्ठुरतां मनः ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) एवमिति अस्मद्गतमस्मद्विषयम् । मम मनो निष्ठुरतां पारुष्यं न बध्नाति न भजत इत्यन्वयः ॥२३॥

(३ शान्तनवी) वैश्य उवाच । यन्मद्गतमित्यपि क्वचित्पाठः सभ्यः । ममेत्येकवचनपाठौचित्यादस्मद्गतमिति पाठे राजाग्रे वैश्यस्य प्रश्रयावनतस्य सतः प्रागल्भ्यानौचित्यप्रसङ्गाच्च । हे नृप भवान् यन्मद्गतं वचः यथा प्राह प्रब्रवीति एतद्वचः एवमिदमित्थमेव । अथाप्यहं किं करोमि मम मनः । कर्तृ । निष्ठुरतां परुषतां न बध्नाति नाचरति नाश्रयति इत्यन्वयः। 'इवेत्थमर्थयोरेवम्' अस्मान् गतम् अस्मद्गतम्। अस्मत्पृथक्। मद्गतं मां गतं मद्गतं मत्पृथक्। अथवा अस्माभिर्गतं ज्ञातम् अस्मद्गतम्। मया गतं ज्ञातम् अस्मद्गतम्। गत्यर्था धातवो ज्ञानार्था अपि भवन्ति ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वैश्य उवाच । एवमिति । अस्मद्गतमस्मदीयविषयकम् ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वैश्यः पुनर्भवेदिति । पुनः वैश्य उवाच इति मन्त्रो भवेत् तथाहि । 'वैश्य उवाच स्वाहा २९ ।' 'एकोनत्रिंशदेव तु मन्त्रसंख्या प्रकीर्तिता' इति । तु पुनः एवं गणनप्रकारेण एकेन ऊना त्रिंशत् एकोनत्रिंशत् । अष्टाविंशात्मकाधिकैक इत्यर्थः । संख्यायते गण्यतेऽनया संख्या मन्त्राणां संख्या मन्त्रसंख्या । प्रकीर्तिता कथिता । पुनरर्धमिति । पुनरर्धश्लोकात्मको मन्त्रो भवेत् । तद्यथा । 'एवमेतद्यथा प्राह भवानस्मद्गतं वचः स्वाहा ३० ।' पुनः श्लोकत्रयमिति । पुनः श्लोकात्मकाः प्रत्येकं मन्त्राः । तथाहि । किं करोमीति ३१ ॥ २३ ॥

---

१ 'भवान्यन्मद्गतं वचः' इति शान्तनवीसंमतः पाठः ।

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । यस्माद्गतमित्यपि पाठः । मद्गतं मया गतं ज्ञातं वा । अस्मद्गतामातपाठ तु प्रागल्भ्येन प्रश्रयभावः स्यादिति कश्चित् । वस्तुतस्तु 'अस्मदो द्वयोश्च' इति एकत्वेपि बहुत्वं युक्तमेव ॥ २३ ॥

यैः संत्यज्य पितृस्नेहं धनलुब्धैर्निराकृतः । पतिस्वजनहार्दं च हार्दि तेष्वेव मे मनः ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) यैरिति । यैः पुत्रैर्दारैः स्वजनैश्च पितृस्नेहं पतिहार्दं स्वजनहार्दं च संत्यज्येत्यन्वयः । निराकृतस्त्यक्तोऽस्मि । तेषु तथाविधेष्वपि मे मम मनो हार्दि सस्नेहम् । धनलुब्धैर्निराकृतोपि सस्नेह एवेत्येवकारोऽतिभिन्नक्रमे हार्दीत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् पितृस्नेहं संत्यज्य धनलुब्धैर्यैर्मत्पुत्रैर्निराकृतोऽस्मि तेष्वेव पुनर्मे मनः हार्दं वर्तते । किंच । पतिस्वजनहार्दं भर्तृलक्षणं बन्धुस्नेहं संत्यज्य धनलुब्धैर्यैर्मद्दारैर्निराकृतोऽस्मि तेष्वेव पुनर्मे मनः हार्दि वर्तते । किं करोमीत्यन्वयः । हृदयस्य स्वान्तस्य कर्म हार्दम् । प्रेमस्नेह इति यावत् । युवादित्वादण् । 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेपु' इति हृद्भावः । हार्दमस्त्यस्य तत् हार्दि मनः हृदयनिविष्टस्नेहोपेतम् । स्नेहनिबद्धमिति यावत् । पतिरेव भर्तैव स्वजनो बन्धुः तस्मिन् हार्दं स्नेहः पतिस्वजनहार्दं तत् । 'लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्' ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यैरिति । यैः पुत्रदारैः स्वजनैश्च पतिहार्दं स्वजनहार्दं च । हार्दं स्नेहः । तेष्वपि तथाविधेष्वपि मे मनः हार्द्येवेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पतिस्वजनेति ३२ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) यैः संत्यज्येति । यैः पुत्रदारस्वजनैश्च पितृस्नेहं पतिहार्दं भर्तृस्नेहं स्वजनस्नेहं च संत्यज्येत्यन्वयः । तेषु मे मनो हार्दि स्नेहयुक्तमेव । एवकारो भिन्नक्रमः । प्रीतिमिति क्वचित्पाठः ॥ २४ ॥

किमेतन्नाभिजानामि जानन्नपि महामते । यत्प्रेमप्रवणं चित्तं विगुणेष्वपि बन्धुषु ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) किमेतदिति । जानन् ज्ञानवानपि विगुणेष्वपि विरुद्धगुणेष्वपि यत् चित्तं प्रेमप्रवणं स्नेहानुबन्धि एतत् किमिति नाभिजानामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) हे महामते राजन् विगुणेष्वपि बन्धुषु प्रेमप्रवणं मे चित्तमिति जानन्नपि यन्नाभिजानामि किमेतदित्यन्वयः । अथवा हे महामते राजन् । यद्यस्मात्कारणात् बन्धुषु विगुणेषु असत्स्वपि मे चित्तं प्रेमप्रवणम् इति जानन्नपि एतद्वारयितुं नाभिजानामि करोमि किमित्यन्वयः । अथवा हे महामते राजन् बन्धुषु विगुणेषु सत्स्वपि यत् चित्तं प्रेमप्रवणं स्यात् । तत्किंनाम कुत्सितं गर्हितम् इति जानन्नपि नाभिजानामीत्यन्वयः । महती मतिर्यस्य स महामतिः । हे महामते प्रेम्णा प्रवणं प्रह्वं नम्रम् अनुकूलम् । 'प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे' अगुणेषु अस्नेहेषु । विगुणेषु विस्नेहेषु ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) किमेतदिति । तेषां दोषं जानन्नपि यत् विगुणेष्वपि बन्धुषु प्रेमप्रवणं चित्तं करोमि तत्किमिति कस्माद्धेतोरेतन्न जानामि इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यत्प्रेमप्रवणमिति ३३ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) किमेतदिति । जानन्नपि न जानामि । किमेतदिति प्रश्नः । यद्वा जानन्नपि विगुणेष्वपि बन्धुषु यत्प्रेमप्रवणं चित्तं करोमि तत्किमिति कस्माद्धेतोर्न जानामि इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

तेषां कृते मे निःश्वासो दौर्मनस्यं च जायते । करोमि किं यन्न मनस्तेष्वप्रीतिषु निष्ठुरम् ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) तेषामिति । कृते हेतोः निःश्वासः दौर्मनस्यं च जायत इति यथावचनमन्वयः । अप्रीतिषु प्रीतिशून्येषु यन्मनो न निष्ठुरम् । अप्रीतिसुनिष्ठुरमिति पाठे अप्रीत्या सुनिष्ठुरम् अतिनिष्ठुरं न जायत इत्यनुषज्यते । तत्किं करोमीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) करणं कृतिः कृतम् । नपुंसके भावे क्तः । अथवा करणं कृतिः कृत् तस्यै । संपदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्विप् । निर्गच्छति श्वासो यस्मात्स निःश्वासः शोकः । दुःस्थं मनो यस्य स दुर्मनाः तद्भावो दौर्मनस्यं प्रतिपक्षिणी नास्ति प्रीतिर्येषां ते अप्रीतयः । निष्ठुरं कठोरम् । तेषां पुत्रादीनां कृते क्षेमलाभयोः संसिद्धिविषये संसिद्धिप्रयुक्तयैव मे निःश्वासः शोका-

---

१ 'अप्रीतिसुनिष्ठुरं' इति चतुर्धरीगृहीतः पाठः ।

दैन्यं दौर्मनस्यं दुःस्थितमनस्कत्वं च जायते । यद्यस्मात्कारणात् मयि अप्रीतिष्वपि तेषु पुत्रादिषु मे मनः निष्ठुरं क्रूरं न जायते । अतः करोमि किमित्यन्वयः । तदित्थं संप्रति सांसारिकचिन्तातः कान्दिशीकोऽस्मीति भावः । 'कान्दिशीको भयद्रुतः' कां दिशं व्रजामि इति व्याकुलोऽस्मीति भावः ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तेषामिति । तन्निमित्तं यन्मे निःश्वासादिकं जायते अप्रीतिषु प्रीतिरहितेषु अपि तेषु यन्मे मनो निष्ठुरं न तत्किं करोमीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अर्धं पुनर्भवेच्छिति । अर्धं अर्धश्लोकात्मको मन्त्रो भवेत् । तथाहि-'करोमि किं यन्न मनःस्तेष्वप्रीतिषु निष्ठुरं स्वाहा ३४' ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तौ सहितौ विप्र तं मुनिं समुपस्थितौ । समाधिर्नाम वैश्योऽसौ स च पार्थिवसत्तमः ॥२७॥

(१ गुप्तवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) तत इत्यादि । हे विप्र तं मेधसं समुपस्थितौ उपसन्नौ । पार्थिवेषु राजसु सत्तमः साधुतमः ॥ २७॥

(३ शान्तनवी) हे विप्र हे शिष्य समाधिर्नाम असौ वैश्यश्च पार्थिवसत्तमः स सुरथश्च तौ द्वौ सहितौ मिलितौ हितसंयुक्तौ वा संतौ तं प्रसिद्धं सुमेधसं नाम मुनिं समुपस्थितौ सम्यक् उपजग्मतुरित्यन्वयः । तिष्ठतिरुपपूर्वो गत्यर्थोऽपि । पार्थिवेषु सन् अतिशयेन पार्थिवसत्तमः ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मार्कण्डेय उवाच । तत इति । सहितौ मित्रत्वेन संगतौ समुपस्थितौ समुपसन्नौ ॥ २७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मार्कण्डेय इति । तथाहि-'मार्कण्डेय उवाच स्वाहा ३५' इत्येको मन्त्रः । पुनश्चार्द्धश्लोक इति पुनरर्धश्लोकात्मको मन्त्रश्च भवेत् । तथाहि-'ततस्तौ सहितौ विप्र तं मुनिं समुपस्थितौ स्वाहा ३६' । श्लोकात्मकः पुनरिति । पुनः श्लोकात्मकः श्लोकरूपो मन्त्रो भवेत् । तद्यथा । समाधिर्नामेति ३७ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २७ ॥

कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथार्हं तेन संविदम् । उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ ॥२८॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) कृत्वेति । यथान्यायं यथागमं यथार्हं यथाचारं तेन मुनिना सह संविदं संभाषां 'संवित्स्त्रियां प्रतिज्ञायामाकारे ज्ञानसंकरे । संभाषायां क्रियाकाले संकेते नाम्नि भाषणे' इत्यभिधानात् ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) अल्पाच्तरत्वाद्वैश्यस्य पूर्वनिपातः । अभ्यर्हितस्तु पार्थिवः क्षत्रियत्वात् । यथान्यायं तु शास्त्रदुर्णोक्तविधिमनतिक्रम्यैव यथार्हम् अर्हं पूज्यं वृद्धम् अनतिक्रम्यैव यथाश्रमं तस्मै सुमेधसे मुनये संविदं संभाषणाद्याचारं कृत्वा तेनापि पूजितौ तदनुमत्या उपविष्टौ संतौ तौ वैश्यपार्थिवौ काश्चित्स्वार्थपराः उचिताः कथाः उक्तीः चक्रतुः विदधतुरित्यन्वयः । 'तु स्याद्भेदेऽवधारणे' । 'स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु' । 'प्रतिज्ञातोषणाचारेष्वपि संवित्प्रयुज्यते' ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कृत्वेति । यथान्यायं यथाशास्त्रं यथार्हं यथायोग्यं संविदं संभाषाम् उपविष्टौ । अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन । उपवेशिताविल्यर्थः । तेनेति कर्तरि तृतीया । काश्चित्स्वपरविषयाः ॥ २८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अर्धश्लोकात्मको मन्त्र इति । अर्धश्लोकरूपो मन्त्रः । तद्यथा 'उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ स्वाहा ३८' ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) कृत्वेति । यथान्यायं यथाशास्त्रं यथार्हं यथामहत्त्वु योग्यं संविदं भाषणम् । काश्चित्स्वपरविषयाः ॥ २८ ॥

राजोवाच ।

भगवंस्त्वामहं प्रष्टुमिच्छाम्येकं वदस्व तत् । दुःखाय यन्मे मनसः स्वचित्तायत्ततां विना ॥ २९॥

(१ गुप्तवती) दुःखायेति । स्वचित्तजयाभावसहकारिकं मनसि दुःखापादकं वस्तु किमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) भगवन्निति । एकं वस्तु यन्मनसः स्वचित्ते हृदि आयत्ततां निरोधं विना मे मम मनसो दुःखाय दुःखकारणं तद्वदस्वेत्यर्थः । वदस्वेति 'सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पन्ते' । इत्यात्मनेपदम् । पुराणमपि ऋषिप्रणीतत्वाच्छान्दसमेव ।

यद्वा यन्मे वदस्वेति । अत्रार्थे आत्मनेपदम् । मनोजयो हि न किमपि नरं दुःखाकरोति संकल्पविकल्पात्मकं चित्तम् । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) हे भगवन् हे सर्वैश्वर्यसंपन्न हे मुने त्वाम् अहम् एकं रहस्यं प्रष्टुमिच्छामि तद् वदस्व रहसि उपदिश । 'भासनोपसंभाषा०'सूत्रेणोपमन्त्रणे रहस्युपच्छन्दने आत्मनेपदम्।यद्यस्मात्कारणात्स्वचित्तायत्ततां विनावस्थाने मे मनसः दुःखाय भवतीत्यन्वयः । यदहम् एकं रहस्यं त्वां प्रष्टुमिच्छामि तन्मयावश्यमाकर्णनीयम् । अन्यथा तदाकर्णनाभावे स्वचित्तायत्तत्वं न स्यात् । तदभावस्तु मे मनसः दुःखाय स्यात् संशयापन्नत्वात् । तस्मात्तद्रहस्यं मया श्रोतव्यमेवेति भावः । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा' ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) राजोवाच । भगवन्निति । वदस्वेति यत्रार्थे आत्मनेपदम् । यत्नेन वदेत्यर्थः । एकं रहस्यं वदस्व । तदाह । मे मनसः संकल्पात्मकस्यान्तःकरणस्य स्वचित्ते निश्चयात्मके स्वस्वरूपे आयत्ततां निरोधं विना दुःखाय यदित्यन्वयः । संकल्पविकल्पात्मकमेवमन्तःकरणं न निश्चयात्मकमतो न मे तन्निर्णयेऽधिकार इति भावः ॥ २९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) राजेति । 'राजोवाच स्वाहेत्ययं मन्त्रः ३९' । अर्धश्लोकमन्त्रक इति अर्धश्लोकरूपो मन्त्रः । तद्यथा । 'भगवंस्त्वामहं प्रष्टुमिच्छाम्येकं वदस्व तत् स्वाहा ४०' । मन्त्राश्चत्वारिंशदेवमिति । एवं प्रकारेण चत्वारिंशत् विंशतिद्वयं मन्त्राः स्युः । श्लोकमन्त्रचतुष्टयमिति श्लोकरूपा ये मन्त्रास्तेषां चतुष्टयम् । श्लोकरूपाः प्रत्येकं चत्वारो मन्त्रा इत्यर्थः । तद्यथा दुःखायेति ४१ ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) भगवन्निति । वदस्वेति यत्ने । 'भासनोपसंभाषा' इत्यात्मनेपदम् । यत्नेन वदेत्यर्थः ॥ २९ ॥

ममत्वं गतराज्यस्य राज्याङ्गेष्वखिलेष्वपि । जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तम ॥ ३० ॥

(१ गुप्तवती) राज्याङ्गेषु स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलेषु सप्तसु ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) ममत्वमिति । राज्यस्येति । सुपां सुप् इति सप्तम्यर्थे षष्ठी । मम राज्यादौ यन्ममत्वमेतत्किं निबन्धनमित्यर्थः । अन्यदाह । राज्यस्य राज्यक्रियाया इति राज्याङ्गेषु स्वाम्यादिषु । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' इति नामलिङ्गानुशासनात् । अखिलेषु समस्तेषु ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) मुनिष्वतिशयेन सन् विराधित् मुनिसत्तमः । हे मुनिसत्तम । जानतोऽपि उत्पन्नज्ञानस्यापि गतराज्यस्य शत्रुहस्तगतसाम्राज्यस्य मे अखिलेष्वपि राज्याङ्गेषु यथाज्ञस्य जडस्येव ममत्वम् ममता वर्तते किमेतत् इत्यन्वयः । विनष्टराज्यस्य पुंसः राज्याङ्गेषु किं ममत्वेन कृतं स्यादिति भावः । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च' इति सप्त राज्याङ्गानि । 'ववायथातथैवैवम्' ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुःखहेतुत्वमाह । ममत्वमिति । राज्यस्येति सप्तम्यर्थस्य शेषत्वविवक्षयां षष्ठी । राज्ये इत्यर्थः । तेष्वमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथा अज्ञस्य अज्ञस्येव राज्यादिषु ममत्वं एतत्किम् । किंनिबन्धनमित्यर्थः । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' एषु स्वाम्यं प्रधानम् ॥ ३० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) जानतोऽपि४२ ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३० ॥

अयं च निकृतः पुत्रैर्दारैर्भृत्यैस्तथोज्झितः । स्वजनेन च संत्यक्तस्तेषु हार्दी तथाप्यति ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) निकृतः वञ्चितः । अतिहार्दी अतिशयस्नेहवान् ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) अयमिति । अयं वैश्यः निकृतो दुःखीकृतः उज्झितस्त्यक्तः । तथेति समुच्चये । अति अतिशयेन हार्दी स्नेहवान् ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) अयं वैश्यश्च यद्यपि पुत्रैः निकृतः विप्रकृतः खिलीकृतः । तथा दारैः कलत्रैः भृत्यैरमात्यैश्च उज्झितः उत्सृष्टः । स्वजनैर्भ्रात्रादिभिर्बन्धुभिरपि संत्यक्तः तथापि तेषु पुत्रादिषु ममत्वेन अतिहार्दी अतिस्नेहोपेतो वर्तत इत्यन्वयः । विनेहेषु पुत्रादिषु ममत्वेनातिस्नेहवानिति भावः 'निकृतः स्याद्विप्रकृतः' निःक्रियते खिलीक्रियतेस्म निकृतः । अथवा 'निकृतस्त्वनृजुः शठः' निकृणोति हिनस्ति निकृतः हिंसकोऽयमनृजुः शठ इत्युज्झित इत्यर्थः । 'कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्' निष्कृत इत्यप्रस्तुतार्थकत्वादपपाठः । तथाहि निष्कृतिः प्रायश्चित्तिः । यदाहुः 'कामतो ब्राह्मणवधे जीवतो नास्ति

---

१ 'निष्कृतः' 'निःकृतः' इति पाठौ शान्तनवीटीकायां संगृहीतौ चिन्त्यौ च ।

निष्कृतिः' इति । प्रायश्चित्तिर्नास्तीत्यर्थः । 'प्रायश्चित्तिस्तु निष्कृतिः' । अथवा निरर्थकः अतो निःकृतः । अथवा निष्कान्तः कृतात् करणात् राज्याद्वा निःकृतः ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नाहमेव तथा अयमपीत्याह । अयं च निकृतः इति । निकृतः तिरस्कृतः । उज्झितः त्यक्तः । नीत्युपसर्गपूर्वात्कृञः क्तः । तथेति समुच्चये ॥ ३१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्वजनेन चेति । दृष्टदोषेऽपीति ४३ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) अयं चेति । अतिशयेन हार्दी स्नेहवान् ॥ ३१ ॥

एवमेष तथाहं च द्वावप्यत्यन्तदुःखितौ । दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टमानसौ ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) एवमिति । विषये (वस्तुनि) पुत्रदारादौ ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) एषः वैश्यः एवं यथा उक्तः तथा अहं च दृष्टदोषेपि ज्ञातदोषेपि विषये ममत्वाकृष्टमानसौ आवां द्वावपि अत्यन्तदुःखितौ अत्यन्तं संजातदुःखौ वर्तामहे इत्यन्वयः । 'इवेत्थमर्थयोरेवम्' । षिञ् बन्धने विषिणोति बध्नाति विषयः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणः ग्रामसमूहादिलक्षणश्च विषयः। दृष्टदोषत्वमध्रुवत्वम् अन्ततो दुःखहेतुत्वं च । ममेति भावो ममत्वं तेनाकृष्टं मानसं ययोस्तौ तथोक्तौ ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एवमिति । विषये राज्यपुत्रादौ ममत्वेनाकृष्टं विषयाधीनं कृतं मानसमन्तःकरणं ययोस्तौ॥३२॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ४४ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । दृष्टदोषे अर्जने अर्जितस्य रक्षणे दैवान्नाशेऽपि दृष्टः दोषो दुःखजनकत्वमस्मिन् ॥३२॥

तत्किमेतन्महाभाग यन्मोहो ज्ञानिनोरपि । ममास्य च भवत्येषा विवेकान्धस्य मूढता ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) विवेकान्धस्य विवेकचक्षुषा हीनस्य वा । ज्ञानाज्ञानयोः सामानाधिकरण्यं कथमिति प्रश्नार्थः ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) तत्केनेति । ममास्य च ज्ञानिनोरप्यावयोः यन्मोहोऽन्यथा प्रतिभानं भवति तत् एतत्केन कारणेनेत्यर्थः । नह्यस्मद्विधानां मोहो भवितुमर्हतीति इत्याह । एष इति । वस्तुतत्त्वपरिच्छेदो विवेकः । तत्रान्धस्य तद्विहीनस्येत्यर्थः । अथवा अविवेकेन अन्धस्य । अविवेकिन इति यावत् । एवंभूतस्यैवैतावतीदृशी मूढता भवति । ननु विवेकिनः तत्कथमावयोर्मोह इति भावः ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) हे महाभाग हे सुमेधोमुने ज्ञानिनोरप्यावयोर्नृपवैश्ययोर्मोहो भवतीति यत् तदेतत् किमित्यन्वयः । भगस्यैश्वर्यादेरिदं भागं महत् भागं यस्य स महाभागः । कयोर्ज्ञानिनोः को नु मोह इत्यत आह । हे मुने मूढस्य विवेकान्धस्य इदं सुखाय इदं दुःखायेति हिताहितपार्थक्ये विषये अन्धस्य मम च अस्य च सुरथसमाधिसंज्ञयोर्नृपवैश्ययोः एषा मूढता विवेकविहीनता मोहापन्नता भवतीति किमेतदित्यन्वयः । 'अचक्षुषि तमस्यन्धं जले तिमिरकृत्यपि' ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत्किमिति । ज्ञानिनोर्विषये दोषवत्त्वज्ञानवतोरपि । ममास्य चेति सर्वान्वयि । उभयनिष्ठमोहस्यायुक्तत्वमाह । यत् यतः एषा एतज्जातीया मूढता अविवेकान्धस्य अविवेकवतः भवति ननु दोषज्ञानरूपविवेकवत इति आवयोः सा युक्तेति भावः ॥ ३३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनरर्धमिति । पुनः अर्धम् अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि 'ममास्य च भवत्येषा विवेकान्धस्य मूढता स्वाहा ४५' ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत्किमिति । भगस्यैश्वर्यादेरिदं भागं महद्भागमस्य तत्संबुद्धिः। विवेकेऽप्यन्धस्य ममास्य च । यद्वा विवेकान्धस्य जनस्य या मूढता सा ज्ञानिनोरस्यावयोः कथमिति प्रश्नः ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच ।

ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे । विषयश्च महाभाग याति चैवं पृथक्पृथक् ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) तत्र ज्ञानमात्रमूढत्वाभावव्याप्यं ज्ञानविशेषो वा नाय इत्याह । ज्ञानमस्तीति । विषयगोचर इति पद-

---

१ 'तत्केनैतत्' इति चतुर्धरीटीकास्थः पाठः । २ 'विषयाश्च' इति पाठः । ३ 'जातिश्चैवं' इतिचतुर्धरीटीकास्थः पाठः ।

द्वयस्य सप्तम्यन्ताश्चैक एवार्थः । तथापि शब्दस्पर्शादिरूपो विशेषस्तत्सामान्यं तन्निष्ठो विषयतासंबन्धश्चेति त्रयपरत्वान्न पौनरुक्त्यम् । ज्ञानं शब्दादिविषयसबन्धी भवत्येवेत्यर्थः । विषयश्च याति ज्ञानेन संबन्धी भवत्येव ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) अत्रोत्तरमभिधित्सुः ज्ञानित्वाभिमानमेव तावत्तमुन्मूलयिष्यन्नृषिरुवाच । ज्ञानमिति । ननु ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं भवतोऽभिप्रेतं ज्ञानविशेषस्य वा । आद्ये सर्वस्यैव निर्मोहत्वप्रसङ्ग इत्याह । ज्ञानमिति । समस्तस्य जन्तोः प्राणिमात्रस्यैव विषयगोचरे विषये घटपटादिविषये ज्ञानमन्तःकरणवृत्तिरस्ति । नच मोहाभाव इति वैषयिकज्ञानस्य न मोहवैयधिकरण्यमित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह । विषयश्च पृथग्भिन्नस्वभावः । एवं वक्ष्यमाणक्रमेण यथा गोब्राह्मणादिषु भेदेन याति पृथक् पृथक् भवति । एवं रूपरसादिर्विषयश्च पृथक् पृथक् अभ्युपतिष्ठते । न भिन्नविषयज्ञानस्य मोहवैयधिकरण्यमुपपद्यते । 'अत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यभेदज्ञानस्यैव तथाभावश्रवणात् । जातिश्चैवमिति पाठे यथा रूपरसादिविषयश्च पृथक्पृथगेवं मनुष्यत्वादिजातिरित्यर्थः । गोत्वब्राह्मणत्वादिभेदेन जातिश्च पृथग्भवति । तत्र यद्यपि जातिरेका नित्या तथापि व्यक्तिभेदाद्भिद्यते ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् समस्तस्य सर्वस्य जन्तोश्चेतनस्य प्राणिनः विषयगोचरे ज्ञानं बुद्धिमात्रमस्ति इत्यन्वयः । नहि मोक्षे धीर्ज्ञानं विवक्षितं किंतु विषयगोचरे विषये शब्दादौ गोचरे इन्द्रियार्थस्य । तत्तदिन्द्रियजं ज्ञानं विद्यत एव तावन्मात्रमिति भावः । विषिणोति बध्नातीति विषयः शब्दादिः । गावः इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् गोचरः । 'गोचरसंचर' इति साधुत्वम् । यद्यपि 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी । गोचरा इन्द्रियार्थाश्च' इत्यभिधानात् य एव विषयः स एव गोचर इति पौनरुक्त्यं प्रतीयते तथापि इह दुःखितं सुरथं प्रति विषिणोति बध्नातीति विषयो दुःखहेतुरिन्द्रियं वशीकरोति गोचर इति प्रदर्शनपरत्वादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । भगस्यैश्वर्यादेरिदं भागं महद्भागं यस्यासौ महाभागः हे महाभाग राजन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण विषयाश्च विषयवृत्तयश्च पृथक् विभिन्नाः यान्ति पार्थक्येन इन्द्रियगोचरतां व्रजन्ति । अथवा प्रसरन्ति संसरन्तीत्यन्वयः । 'विषयाश्च महाभाग जातिश्चैवं पृथक्पृथक्' इति पाठे जातिः समान्यं रूपत्वगन्धत्वाद्यप्यनेकविधम् ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अत्रोत्तरमाह । ऋषिरुवाच । ज्ञानमिति । ननु ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं तवाभिमतं ज्ञानविशेषस्य वा । नाद्यः । सर्वस्यैव निर्मोहत्वप्रसङ्गादित्याह । ज्ञानमिति । अन्त्यस्तु तथापीत्यनेन खण्डयिष्यते । विषिणोति बध्नातीति विषयो बन्धकः । तद्रूपे गोचरे विषये ज्ञानं सर्वस्य जन्तोरस्ति । नच मोहाभाव इत्याह । विषयश्चेति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण पृथक्पृथक् भिन्नप्रकारेण ज्ञानविषयत्वं यातीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिश्चेति । च पुनः 'ऋषिरुवाचस्वाहेत्ययं मन्त्रः । ४६ । अर्धमिति । अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे स्वाहा ४७ । श्लोकात्मका मन्त्राः पुनर्दशेति । पुनः श्लोकरूपा मन्त्राः दश पङ्क्तिसंख्याकाः । तथाहि विषयश्चेति ४८ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ज्ञानमात्रसत्त्वे कथं मोहो मम इति राज्ञः प्रश्नमुद्धारयन् ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं नास्ति । तथासति प्राणिमात्रस्य विषयज्ञानसत्त्वेन निर्मोहत्वप्रसङ्गादित्याशयेन ऋषिरुवाच । ज्ञानमिति । नेह मोक्षे धीर्ज्ञानं किंतु विषयगोचरे । विषिणोति बध्नातीति विषयः तस्मिन् गोचरे इन्द्रियार्थे इत्यर्थः । अतो 'गोचरा इन्द्रियार्थाश्च' इत्यमरादिन्द्रियार्थवाचिगोचरशब्देन न पौनरुक्त्यम् । आहारनिद्राभयमैथुनादिविषयज्ञानं प्राणिमात्रस्यास्ति । न तावता मोहनिवृत्तिः । तदपि ज्ञानं नैकविधं विषयभेदादित्याह । विषयश्चेति । विषयश्च रूपरसादिरेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण याति उपतिष्ठते । चोप्यर्थे । यात्यपि गच्छति चेत्यर्थे । जातिश्चेति पाठे विषयवन्मनुष्यत्वादिजातिरपि पृथक्पृथगित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे । केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः ॥ ३५ ॥

(१ गुप्तवती) दिवान्धा इति । उलूकचटकविडालादयः क्रमात् । वेदान्तिनस्तु 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' इत्यादिगीतार्थपरत्वेन योजयन्ति ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्धरी) भिन्नत्वमेव प्रकटयति । दिवेति । केचित्प्राणिनः उलूकादयो दिवा दिनविषये अन्धाः ऐन्द्रियकज्ञानहीनाः । अर्थाच्च रात्रावन्धाः अपरे वायसादयो रात्रावन्धाः केचित् । किंच उलूकादयः स्थावरादयश्च दिवा रात्रौ तुल्यदृष्टयोऽन्धा एव । तथा केचिद्राक्षसादयो दिवा रात्रौ तुल्यदृष्टयोऽनन्धा एवेत्यर्थः । एतेन ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्ये रात्र्यादौ उलूकादीनां मोहो न स्यात् । किंतुलूकादीनां सर्वथैव स्यादेवेति । स्वर्गापवर्गपक्षव्याहतिरिति भावः ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) सत्यपि चक्षुर्गोलके केचिच्चेतनाः प्राणिनः दिवान्धाः उलूकादयः । तथा अपरे केचित्प्राणिनः काकादयः रात्रावन्धाः दृष्टिहीनाः इत्यन्वयः । केचिद्गवाश्वप्रभृतयः प्राणिनः यथा दिवा तथा रात्रौ च तुल्या दृष्टिर्येषां ते तुल्यदृष्टयो भवन्तीत्यन्वयः । पूर्वं राज्ञा सुरथेन यत्पृष्टं यन्मोहो ज्ञानिनोरपि तत्किमेतदिति तत्रोत्तरमर्धाङ्गीकारेण ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेवाह । दिवान्धा इति । केषांचिदुलूकादीनां दिवा ज्ञानाभावः । केषांचित्काकादीनां रात्रौ । केषांचित्किंचुलुकादीनां(उलूकादीनां) सर्वदा तथातथा तुल्यदृष्टयः । अन्धा अनन्धा इत्यर्थः । एवं च ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं दिनादौ उलूकादीनां मोहो न स्यादिति भावः । किंच राक्षसादीनां दिवा रात्रौ च विषयज्ञानवतां न कदाचिदपि मोहः स्यात् । किंचुलुका(उलूका)दीनां सर्वदैव मोहप्रसङ्ग इति । तेषामपि किंचिद्विषये मोहदर्शनात् । एवं च न ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यम् । नापि ज्ञानाभावस्य मोहसामानाधिकरण्यमित्युक्तं भवति । अत्र तथेति रात्रिसमुच्चये ॥ ३५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) केचिद्दिवेति ४९ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) उक्तं स्फुटयति । दिवान्धा इति । केचित्प्राणिन उलूकादयः । दिवान्धाः । अर्थाद्रात्रावनन्धाः । केचिच्च काकादयो रात्रावन्धाः । दिवा पश्यन्तीत्यर्थः । केचित्तु छुच्छुन्दर्यादयो रात्रौ दिवा चान्धा इत्याहुस्तत्र 'छुच्छुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिका' इत्यमरेण दिवान्धत्वोक्तेस्तथैवोपलभ्यमानत्वाच्च । केचिद्वानरमार्जारादयो दिवा रात्रौ च तुल्यदृष्टयोऽनन्धा एव । दिवारात्राविति पदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र संबध्यते । अयं भावः । ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं दुरुपपादम् । तथा सत्युलूकादीनां रात्रौ ज्ञानसत्त्वेन काकादीनां च दिवा ज्ञानसत्त्वेन निर्मोहत्वापत्तेः । अतो न ज्ञानमात्रेण मोहनिवृत्तिः ॥ ३५ ॥

ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किं नु ते नहि केवलम् । यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः ॥ ३६ ॥

(१ गुप्तवती) मनुष्यज्ञानं मूढत्वाभावव्याप्यमिति चेत्तत्राह ज्ञानिन इति । ते केवलं ज्ञानिनो नहि । अज्ञानसमानाधिकरणज्ञानवन्त एवेत्यर्थः । ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वेन स्वभावसामानाधिकरण्याभावस्यैवासिद्धेरिति तार्किकाः । वस्तुतस्तु 'तद्विमुक्तस्तु केवली' इति शिवसूत्रे योगिविशेषनिष्ठज्ञानविशेषस्य केवलमिति संज्ञया व्यवहारात्तस्य जानातिक्रियाविशेषणत्वात्तस्यैव च मूढत्वाभावव्याप्यत्वात्तादृशज्ञानिनो भवादृशाः सर्वेऽपि न भवन्तीत्यर्थः । पशवो गवादयः । मृगा हरिणादयः ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्धरी) अथ नास्माभिः सर्वसत्त्वानां ज्ञानित्वमभिप्रेतं किंतु मनुष्याणामेवेत्याह । ज्ञानिन इति । ननु भवन्मते मनुष्यमात्रस्य ज्ञानित्वं मनुष्यविशेषस्य वा । तत्राद्यं खण्डयितुमुपक्रमते । ज्ञानिन इति । ते मतं सत्यं केवलं च । मनुजा ज्ञानिन एव नहि किंत्वज्ञानिनोऽपीत्यर्थः । एवंचाज्ञानसंवलितज्ञानेनापि ज्ञानित्ववैपरीत्यमेव न स्यात् । सर्वसत्त्वानां चाज्ञानित्वं तदवस्थमित्याह । यत इति । हिशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः ; यतः पश्वादयोपि ज्ञानिन एवेत्यन्वयः । तेष्वप्यज्ञानसंवलितस्य ज्ञानस्य संभवात् । पशवो ग्राम्या गवाद्याः । मृगा आरण्याः हरिणादयः । अथवा ते मनुजाः केवलं ज्ञानिनो नहि किं त्वन्येऽपि ज्ञानिनः सन्तीत्याह । यत इति । पश्वादीनामपि विषयज्ञानसंभवात् । गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः । महिषवानरराक्षससरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) मनुजाः ज्ञानिनः सन्ति सत्यम् । किंतु ते एव केवलं ज्ञानिनः नहि, यतो मनुजेभ्योऽन्येपि सर्वे पशुपक्षिमृगादयः ज्ञानिनः सन्त्येव हीत्यन्वयः । सर्वेऽपि मनुजादयः यथाविषयं यथोचितज्ञाना एवेति भावः । मनुजा मानवाः इति साधु सत्यम् । 'नु स्याद् भेदेऽवधारणे' 'हि हेताववधारणे' 'अभावे नह्यनोनापि' । केवलं नियतमपरं क्रियाविशेषणम् । इदानीं ज्ञानित्वाविशेषात्प्राणिनां प्रतिनियतज्ञाननिबन्धनव्यवहारसिद्धिः कथं स्यादित्याशङ्क्य तानुपपादयितुमाह ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ननु मनुष्या एव ज्ञानित्वेनाभिमता इति चेत्तत्राह । ज्ञानिन इति । मनुजा ज्ञानिन इति ते मतं सत्यम् । पृच्छति । ते केवलं ज्ञानिनः ज्ञानिन एव किंतु स्वयमेव वितर्क्योत्तरयति । नहि । किंत्वज्ञानसंवलितज्ञानिन इत्यर्थः । एवम् अज्ञानेन ज्ञानित्वाभिमानस्त्वयुक्तः । यतः सर्वे पश्वादयोपि एवं सति ज्ञानिन एव स्युः । हिरिवार्थे भिन्नक्रमश्च । पशुत्वेनैव सिद्धे मृगग्रहणं तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यतो हि ज्ञानिन इति ५० ॥ ३६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननु प्राणिमात्रस्य ज्ञानित्वं नास्माकमभिप्रेतं किंतु मनुष्याणामेवेति चेत्तत्र किं मनुष्या ज्ञानवन्त एवेति निर्धार्यते उत मनुष्या एव ज्ञानिन इति विकल्प्य पक्षद्वयं दूषयति । ज्ञानिन इति । सत्यं मनुजा ज्ञानिनः किंतु केवलं ज्ञानिनो नहि । अज्ञानमिश्रत्वात् । एवंच मनुष्या ज्ञानिन एवेति निरस्तम् । एतेन पश्वादीनां ज्ञानित्वमेवेत्यपि न नियन्तुं शक्यत इति सूचितम् । किंच यत इति । पश्वादयोपि ज्ञानिन इति । मनुष्या एव ज्ञानिन इत्यपि निरस्तम् । पशवो ग्राम्याः । मृगा आरण्याः । यद्वा मनुजा एव केवलं ज्ञानिनो नहि किं तु पश्वादयोपीत्यर्थः । तेषामपि विषयज्ञानस्य सत्त्वात् । यद्वा मनुजाः

ज्ञानिनः शास्त्रीयज्ञानवन्तः सत्यम्। परंतु केवलं विज्ञानरहितेन तेन किम्। विज्ञानमनुभवः तदुक्तं मोक्षधर्मे 'विज्ञानरहितं ज्ञानं नहि बन्धविमोचकम्। नहि दीपस्य वार्ताभिस्तमो नश्यति तत्क्षणात्' ॥ ३६ ॥

ज्ञानं च तन्मनुष्याणां यत्तेषां मृगपक्षिणाम्। मनुष्याणां च यत्तेषां तुल्यमन्यत्तथोभयोः॥ ३७॥

(१ गुप्तवती) उभयोर्मनुष्यतिरश्चोरन्यदपि आहारनिद्राभयमैथुनादिकमपि तुल्यमेव ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) ननु ज्ञानविशेषस्तु मनुष्यमात्रे वसतीत्याह। ज्ञानं चेति। यदीदृशं मृगपक्षिणां ज्ञानं तत्तादृशमेव तेषां तादृशां तद्विधानां मनुष्याणामपि। मनुष्याणां पशुमनुष्ययोस्तुल्यं साधारणम्। तत् तदेव तेषां मृगपक्षिणामपीत्यन्वयः। अन्यदाहारादिकमप्युभयोः पश्वादिमनुष्ययोस्तुल्यं साधारणमित्यर्थः। 'आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम्। ज्ञानं नराणामधिकं विशेषो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः' ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) तेषां मृगपक्षिणां यत् ज्ञानं स्वभावजं स्वस्वजातिनियतं तत् मनुष्याणां मानुषत्वजातिनियतानां न। तेषां मनुष्याणां च यत् ज्ञानं स्वभावजं शास्त्रजमव्याहतज्ञानं च तत् मृगपक्षिणां न। तुल्यमन्यत्तथोभयोः। तथा तेन प्रकारेण प्रतिनियतं तत्तत्स्वजातिप्रयुक्तोपयुक्तविषयज्ञानादन्यत् यज्ज्ञानं शरीरमात्रोपयोगि तत् उभयोर्मृगादिमनुष्ययो-राहारनिद्राविषयं तुल्यं समानमित्यन्वयः। उभयेषामपि तेषां मृगादिमनुष्याणां व्यवस्थिततत्तज्जातिविषयनिबन्धनव्यवहार-पार्थक्यसंसिद्धेरसांकर्यमिति भावः। प्रागुक्तं राज्ञा यन्मोहो ज्ञानिनोरपि तत्किमेतदिति तत्र किमाश्चर्यमित्याह सदृष्टान्तम्॥ ३७॥

(४ नागोजीभट्टी) तमेवार्थं मनुष्याणां पश्वादिभिस्तुल्यत्वप्रतिपादनेन द्रढयति। ज्ञानं चेति। यत् यादृशम्। तत् तादृशं मनुष्याणां च यत्तेषां मृगादीनामित्यर्थः। अन्यदाहारभयमैथुननिद्रारूपमिति उभयोस्तुल्यं साधारणमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मनुष्याणामिति ५१ ॥ ३७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननु सर्वेषां ज्ञानवत्त्वेपि मनुष्याणां विशेषोऽस्तीत्यत आह। ज्ञानं चेति। यन्मृगपक्षिणां वैषयिकज्ञानं तदेव मनुष्याणाम्। चकारोऽवधारणार्थः। यथादृशं मनुष्याणां तेषां मृगपक्षिणामपि तत्तादृशमेव। तथान्यदाहारादिकम् उभयोः पशुमनुष्ययोस्तुल्यं साधारणम्। नतदिति पाठे यन्मृगपक्षिणां ज्ञानं स्वभावजं स्वस्वजातिनियतं तन्मनुष्याणां न। यन्मनुष्याणां शास्त्रीयं तन्मृगपक्षिणां न। शेषं यथोक्तमेव ॥ ३७ ॥

ज्ञानेऽपि सति पश्यैतान्पतङ्गांश्छावचञ्चुषु। कणमोक्षादृतान्मोहात्पीड्यमानानपि क्षुधा॥ ३८॥

(१ (गुप्तवती)) ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्धरी) मनुष्यमात्रस्य पश्वादिसाधारण्येऽर्थक्रियासाम्यमस्तीत्याह। ज्ञानेपीति। एतान् ब्रह्माण्डोदरचरान् पतङ्गान् पक्षिणः शावचञ्चुषु अपत्यत्रोटिषु कणमोक्षादृतान् आहारांशे निक्षेपयत्नान्। मोहान्ममत्वलक्षणाद्धेतोः क्षुधा बुभुक्षया पीड्यमानानपि पश्य। वैषयिकज्ञानमोक्षयोः सामानाधिकरण्यं साक्षात्कुर्वित्यर्थः। 'खगे विहंगविहगविहंगमवि-हायसः। शकुन्तपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः। पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः' इत्यमरः। 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः। 'चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ' इत्यमरः ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् ज्ञाने सत्यपि मोहात् ममत्वात् शावचञ्चुषु शिशुत्रोटिषु कणमोक्षादृतान् आदृतकणमोक्षान् क्षुधा बुभुक्षया पीड्यमानानपि एतान् पतङ्गान् विहङ्गान् पश्येत्यन्वयः। ज्ञाने सत्यपीति। एते शावचञ्चुषु निक्षेप्स्यकणास्ते यथस्माभिरेव भक्षयेरन् तर्हि नूनं वयं क्षुधा न पीड्यामहे इति स्वार्थं जानन्तोपि (स्वयं क्षुधा पीड्यमाना अपि) मोहात् मम-त्वात् वात्सल्याद्वा शावचञ्चुष्वेव कणान् निक्षिपन्ति पक्षिण इति भावः। 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' 'चञ्चुस्त्रोटिरुभेस्त्रियौ'। आदृताः कणमोक्षाः यैस्ते कणमोक्षादृताः। वाहिताग्न्यादिषु परनिपातः। कणमोक्षाहितानित्यपि क्वचित्पाठः ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अर्थक्रियासाम्यमपि तयोरस्तीत्याह। ज्ञानेपीति। तद्भोजनेन नास्माकं तृप्तिरिति ज्ञाने सत्यपि। पतङ्गा इति निरनुस्वारम् ॥ ३८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कणमोक्षेति ५२ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तदेव स्पष्टयति। ज्ञाने सत्यपि क्षुधा पीड्यमानानप्येतान्पतङ्गान्पक्षिणः मोहाद्धेतोः शावचञ्चुषु कण-मोक्षे भक्ष्यनिक्षेपे आदृतान्पश्य। पतङ्गज्ञानस्य मोक्षसामानाधिकरण्यं दर्शितम् ॥ ३८ ॥

मानुषा मनुजव्याघ्र साभिलाषाः सुतान्प्रति। लोभात्प्रत्युपकाराय नन्वेतान्[1]किं न पश्यसि ॥ ३९॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्धरी) मनुष्याणामपि इयमेव रीतिरित्याह। मानुषा इति। भो मनुजव्याघ्र मनुजश्रेष्ठ। व्याघ्रशब्दः श्रेष्ठ-

---

१ 'नन्वेते किं न' इति पाठः।

वचनः । एते मनुष्याः सुतान्प्रति साभिलाषाः साकाङ्क्षा इति किं न पश्यसीति साध्याऽध्याहारोऽन्वयः । प्रत्युपकाराय पोषणाद्युपकारार्थं लोभस्तस्मान्नतु । एतेन ज्ञानविशेष एव मोहविरोधी । स च मनुष्यविशेषनिष्ठ एवेति भवतोमोंह उत्पद्यत एवेति भावः ॥ ३९ ॥

(३ शान्तनवी) हे मनुजव्याघ्र राजन् मानुषाः लोभात्प्रत्युपकाराय प्रत्युपकृतिलोभाद्धेतोः सुतान् प्रति सुतेषु विषयेषु कालान्तरे प्रत्युपकारमेतेऽस्मदर्थं करिष्यन्तीति साभिलाषाः सकामाः भवन्ति इति पादत्रयान्वयः । तत्र निदर्शनमाह । नन्वेतान् किं न पश्यसि । ननु भो राजन् त्वम् एतान् लोके प्रसिद्धान् पक्षिमृगादीन् ममत्वात्सुतान् प्रति साभिलाषान् सादरान् किं न पश्यसि इति चतुर्थपादान्वयः । अहो राजन् एते पशुपक्षिमृगादयोपि किल प्रत्युपकारनिरपेक्षा अपि केवलं ममत्वादेव सुतान् प्रति साभिलाषाः सादरा दृश्यन्ते किमुत मानुषा ममत्वाकृष्टमानसाः प्रत्युपकारगृध्नवः सुतान् प्रति साभिलाषाः स्युः । अतितरामेवेति भावः मनुजोऽयं व्याघ्र इव शूरः श्रेष्ठः मनुजव्याघ्रः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' सुतान्प्रति इति प्रतियोगे द्वितीया सप्तम्यर्थे । अत्रापि उपकृतपुत्रकर्तव्यप्रत्युपकारलोभात् पितरो मनुष्याः पुत्रवात्सल्यं कुर्युर्ममत्वाच्च विशेषत इत्यलं विस्तरेण ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्वशरीरापेक्षया वहिरङ्गेष्वपि अतिप्रीतिरिति तेषु मोहज्ञानयोः सामानाधिकरण्यमुपपाद्य मनुष्येष्वप्याह । मानुषा इति । व्याघ्रशब्दः श्रेष्ठवाची । मानुषाः लोभात्प्रत्युपकारलोभात् सुतान्प्रति साभिलाषाः एते सुताश्च तु निश्चयेन प्रत्युपकाराय न भवन्ति । इदं किं न पश्यसीत्यर्थः । एवं पूर्वपूर्वव्यवहारं पश्यन्तोपि अग्रे अग्रे पुनः सनाभिलाषा इति मोहज्ञानयोः सामानाधिकरण्यं तेष्वपीति भावः ॥ ३९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) लोभात्प्रत्युपकारायेति ५३ ॥ ३९ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवं मनुष्याणामपीत्याह । मानुषा इति । लोभात्सुतान्प्रति सुतविषये कालान्तरे प्रत्युपकारम् एते करिष्यन्तीति प्रत्युपकाराय साभिलाषाः । निरभिलाषा अपि पश्वादयः केवलं ममत्वादेव साभिलाषा दृश्यन्ते किमुत मानुषाः प्रत्युपकारा गृध्नव इति भावः । एतेन मोहविरोधि ज्ञानं वैषयिकज्ञानात्पृथक् तदभावाद्भवतोमोंह इति ध्वनितम् ॥ ३९ ॥

तथापि ममतावर्ते मोहगर्ते निपातिताः । महामायाप्रभावेण संसारस्थितिकारिणः ॥ ४० ॥

(१ गुप्तवती) न द्वितीयः । सर्वेषां तदभावादित्याह । तथापीति ॥ ४० ॥

(२ चतुर्धरी)नन्वेवमपि सर्वेषां ज्ञानविशेषाय प्रवृत्तिः सुलभेत्याह । तथापीति । तथा वैषयिकज्ञानमोहयोः सामानाधिकरण्यस्य साक्षात्कारे सति मोहगर्ते मोहस्याकरे । विषयज्ञाने इति यावत् । अस्वीये स्वीयज्ञानं ममता सैव आवर्तोऽम्भःसंभ्रम इव यस्मिन् । ममता हि विषयज्ञानं पुनःपुनरावर्तयति । महामायाप्रभावेण कर्त्रा निपातिताः निक्षिप्ताः । मानुषा इत्यनुषज्यते । तेषां विशेषणं संसारस्थितिकारिण इति । अपूर्वदेहेन्द्रियवासनासंबन्धः संसारस्तस्या स्थितये कर्तुं कर्माण्याचरितुं शीलं येषां प्रवृत्तिमार्गाणामित्यर्थः । संसारस्थितिकारिणो विष्णोर्महामायाप्रभावेणेति वा । 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) यद्यपि अमी मानुषा यथा प्रत्युपकारार्थं पुत्रान् पालयन्ति तद्वत् मोक्षार्थमपि यतन्त एव । तथापि संसारस्थितिकारिणा महामायाप्रभावेण ममतावर्ते मोहगर्ते निपातिताः इत्यन्वयः । ममता आवर्त इव ममतावर्तः । मोहः गर्त इव मोहगर्तः । तत्रतत्र च महत्याः मायायाः प्रभावः सामर्थ्यं सर्वाकलनशक्तिविजृम्भणं :तेन । अथवा महामायां प्रति पूरयति महामायाप्रः स चासौ भावश्चेति तेन । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' । संसारस्य स्थितिप्रवाहनित्यतयावस्थानम् । न कदाचिदनीदृशं जगदिति भावाभावावपि जगद्रूपौ (बन्धमोक्षावपि जगद्रूपौ) संसाररूपावेव । संसारस्थितिं करोतीति तच्छीलः संसारस्थितिकारी तेन ॥ ४० ॥

(४ नागोजीभट्टी) नन्वेवंविधव्यवहारदर्शिनां संसाराद्विरक्तिः कुतो नेत्यत आह । तथापीति । एवंविधलोकव्यवहारसाक्षात्कारो यद्यप्यस्ति तथापीत्यर्थः । महामायाप्रभावेण कर्त्रा । ममता ममेदमिति बुद्धिरेव भ्रामकत्वादावर्त इवावर्तः । संसारे पुनःपुनरावर्तकः यत्र तादृशे मोहगर्ते निपातिताः मानुषाः संसारस्थितिं तामेव कुर्वन्ति नतु ततो विरज्यन्त इत्यर्थः । 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' ॥ ४० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) महामायेति ५४ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) नन्वेवंसति सर्वेषां मोहनिवर्तकं ज्ञानं कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह । तथापीति । यद्यपि क्लेशादिदुःखं जानन्ति तथापि महामायाप्रभावेण कर्त्रा मोहगर्ते निपातिताः सन्तः संसारस्थितेः कारिणः करणशीलाः । तथाच

महामायावृतानां तज्ज्ञानं दुरुदयमिति भावः । यद्वा संसारस्थितिकारिणः ईश्वरस्य महामायाप्रभावेणेति संबन्धः । तथा चेदृशी ईश्वरेच्छैव हेतुः । अन्यथा सर्वेषां पारमार्थिकज्ञानोदये सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः । तथाच संसारस्थितिरेव भज्येतेति भावः ॥ ४० ॥

तन्नात्र विस्मयः कार्यो योगनिद्रा जगत्पतेः । महामाया हरेश्चैतत्तया संमोह्यते जगत् ॥ ४१ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ४१ ॥

(**२ चतुर्धरी**) उपसंहरति । तदिति तत्तस्मादत्र भवन्मोहे विस्मयोऽसंभावना न कार्यो न करणीय इत्यर्थः । यस्मात्तया महामायया एतत् जगन्मोह्यते । ननु कासौ महामायेत्याह । योगेति । महामाया नाम हरेरीश्वरस्य योगनिद्रा परमानन्दमयी शक्तिः । जगत्पतेरिति भगवतो मोह्यकोटिबहिर्भावसूचकं विशेषणम् ॥ ४१ ॥

(**३ शान्तनवी**) चशब्दो हेतौ । यतः महामायेति या अनादिः प्रसिद्धास्ति भगवती एषा जगत्पतेर्हरेर्विष्णोर्योगनिद्रेति कथ्यते । तया जगत् संमोह्यते मोहाय संप्रयुज्यते मोहपरायणं क्रियते । तत्तस्माज्ज्ञाने सत्यपि पुत्रादिषु ममत्वं कथं जायते इति अत्र विस्मयो न कार्य इत्यन्वयः । विस्मयो मोहः । योगो निद्रेव योगनिद्रा निष्प्रपञ्चात्मावगमो योगस्तद्ध्यानलक्षणो विषयेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधो विवक्षितः । न तु साक्षान्निद्रा अस्वप्नत्वाद्देवानाम् । 'योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' 'अपूर्ववस्तुलाभेऽपि भेषजेपि चरेपि च' । 'मम माया दुरत्यया' इति भगवद्वचनात् ॥ ४१ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) ननु मायाया आश्चर्येयं शक्तिरत आह । तदिति । योगनिद्रा तमःप्रधाना शक्तिः । एतज्जगत्तया संमोह्यत इत्यन्वयः । जगत्पतित्वेन तस्य मोह्यकोटिबहिर्भावः सूचितः ॥ ४१ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) महामाया हरेरिति ५५ ॥ ४१ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) उपसंहरति । तन्नात्रेति । कासौ महामायेत्यत आह । योगनिद्रेति । परमानन्दशक्तिरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

(**१ गुप्तवती**) ज्ञानिनामपि केवलिनामपि । अन्येषां किमुतेति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

(**२ चतुर्धरी**) न केवलं प्रवृत्तिमार्गाणामसौ मोहिका भवति किंतु ज्ञानिनामपीत्याह । ज्ञानिनामपीति । ज्ञानिनां ज्ञानविशेषवतामपि चेतांसि अन्तःकरणानि सा प्रसिद्धा महामाया भगवती अचिन्त्यमहिमा देवी द्योतनशीला हि यस्मात् बलात्स्वशक्तितः आकृष्य विवेकाद्व्यावर्त्य मोहाय प्रयच्छति मोहानुगामीनि मोहानुकूलानि करोति । भवद्विधानां का कथेति भावः ॥ ४२ ॥

(**३ शान्तनवी**) महामायायाः प्राधान्यमाह । हि यस्मात् अनादिः प्रसिद्धा वैष्णवी महामाया भगवती ऐश्वर्यादियुता अतः सा देवी स्वेच्छया दीव्यन्ती सती ज्ञानिनामपि उपनिषदुत्थज्ञानिनामपि पुंसां चेतांसि बलात्सामर्थ्यादाकृष्य मोहाय संसारिकत्वाय ममत्वाय प्रयच्छति ददाति । चित्तानि ममत्वाधीनानि करोति इत्यन्वयः । 'स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः' । 'दाणो यच्छः शिति' ॥ ४२ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) भवादृशानां संसारिणां का वार्ता । अपक्वकषायाणां योगिनामपि सा मोहिकेत्याह । ज्ञानिनामपीति । आकृष्येत्यस्य विवेकादित्यादि । मोहाय प्रयच्छति मोहवन्ति करोतीत्यर्थः । एवं च स्वकर्तव्यसृष्टिवृद्ध्यै एवंप्रभावा सेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) बलादाकृष्येति ५६ ॥ ४२ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) न केवलं विषयिण एव मोहयति किंतु ज्ञानिनोऽपीति कैमुतिकन्यायेनाह । ज्ञानिनामपीति ॥ ४२ ॥

तया विसृज्यते विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥ ४३ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ४३ ॥

(**२ चतुर्धरी**) तयेति । तया मूलप्रकृतिरूपया विश्वं जगच्चराचरमिति पर्यायैरशेषावान्तरं कार्यजातमभिप्रैति । मोहाय प्रयच्छतीत्युक्तम् । ततश्च प्रायेणा(श्रेयो)नुपपत्तिप्रसङ्ग इत्याह । सैषेति । सा बन्धकारणमपि एषा भगवती प्रसन्ना उपासनेन प्रीता सती नृणां मुक्तये कार्यव्यूह(द्वयवि)ध्वंसाय वरदा भवतीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

---

१ 'हरेश्चैषा तया' इति पाठः शान्तनव्यादिसंमतः ।

(३ शान्तनवी) तया देव्या चराचरं विश्वं विसृज्यते विशेषेण सृज्यते उत्पाद्यते। अथ च तया देव्या तदेव चराचरं जगत् अविसृज्यते न त्यज्यते किंतु रक्ष्यते। अथ च सैषा या देवी नृणां पुंसां वरदा भवति। 'अप्रसन्नाऽवरदा भवति। अथ च सैषा देवी नृणां भक्तानां प्रसन्ना सती मुक्तये च भवतीत्यन्वयः। तया विसृज्यते तया अविसृज्यते इत्यकारप्रश्लेषोविवक्षातो ज्ञेयः। अ इत्येतत् पृथगव्ययम्। 'अमानोना प्रतिषेधवचने' इति स्मरणात्। अभ्यधुश्च।'अभावे नह्यनोनापि' इति। चरतीति चराचरं जंगमरूपं विश्वमित्यर्थः। 'चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिंगं चराचरम्'।'चारिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य०' चरादीनां पचाद्यचि द्विर्भावोऽभ्यासस्य अगागमश्च। अभिधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न। अन्यथा आकारादेश एव वक्तव्यः स्यात्। न चेह चरा चाचरा चेति विगृह्यैकवद्भावेन विश्वविशेषणम्। चराचरमित्येतदितिशङ्कनीयम्।विश्वग्रहणादेतज्जगद्ग्रहणादेव वा तत्सिद्धेः पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। नहि स्थावरजंगमात्मकादन्यद्विश्वस्य शब्दवाच्यं वास्ति तस्मात् चराचरमिह जंगममेव विवक्षितम। विश्वजगच्छब्दयोरिह भिन्नवाक्यस्थया विवक्षितत्वादपौनरुक्त्यम्। समं सर्वं 'विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्' 'विष्टपं भुवनं जगत्'। गच्छतीति जगद्विश्वम् 'जगत्स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोशः ॥ ४३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विश्वं समस्तम्। नन्वेवं मुक्तिर्दुर्लभैव स्यात्तदाह। सैषेति। मोहकारणमपि सा उपासनादिभिः स्वार्पितनित्यकर्मादिभिश्च प्रसन्ना मोक्षाय वरदा भवति ॥ ४३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सैषा प्रसन्नेति ५७ ॥ ४३ ॥

(६ दंशोद्धारः) तामेव विशिनष्टि द्वाभ्याम्। विसृज्यते उत्पाद्यते। यद्वा अकारप्रश्लेषेण अविसृज्यते न त्यज्यते। 'अमानोना प्रतिषेधे' ॥ ४३ ॥

सा विद्याऽपरमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी। संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ॥ ४४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४४ ॥

(२ चतुर्धरी) एकस्यापि (आकृष्य) बन्धमोक्षोभयकारणत्वं समर्थयति। सेति। विद्या ब्रह्मज्ञानलक्षणा। परमपुरुषार्थसाधनत्वात्। संसार एव बन्धस्तस्य हेतुः। चशब्ददविद्यारूपावसायनित्याशुचिदुःखानात्मसु (किमित्य) शुचिसुखात्मख्यातिः। सर्वेषां ब्रह्मादितृणान्तानामीश्वरी प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यापारा। ईश्वर्यव्याहतेच्छा। सर्वेश्वराणां ब्रह्मादीनां ईश्वरीति वा। सर्वेश्वरेति राज्ञः संबोधनं वा ॥ ४४ ॥

(३ शान्तनवी) इह महामाया अविद्यारूपा बन्धहेतुः। विद्यारूपा तु मुक्तिहेतुरिति प्रतिपाद्यते। तत्र अविद्यापक्षे तावत् सा प्रसिद्धा देवी अविद्या विद्येतरा। यद्वा वेत्ति वित् ब्रह्मज्ञानसंपन्नः ततोऽन्यः अवित् सांसारिकः तं याति अविद्या। कीदृशी अविद्या। अपरमा परा उत्कृष्टा मा मोक्षलक्ष्मीः ततोऽन्या अपरमा। अथवा न विद्यते परा उत्कृष्टा मा मोक्षलक्ष्मीर्यस्याः सा अपरमा। अथवा अः विष्णुः तस्यैव अपरा उत्कृष्टा मा मोक्षलक्ष्मीर्यतो भवति सा अपरमा। अथवा अः विष्णुः परमः परोऽन्योधिकरणभूतो यस्याः सा अपरमा। पुनः कीदृशी अविद्या। अमुक्तेर्हेतुभूता न विद्यते मुक्तिर्यस्मात्त्रिवर्गात्सोऽमुक्तिः त्रिवर्गो धर्मकामार्थलक्षणः क्षयस्थानवृद्धिलक्षणो वा त्रिवर्गः तस्य हेतुभूता। पुनःकीदृशी अविद्या असनातनी। न सना सदाभवा असनातनी। अनादिरपि ह्यविद्या विद्याविनिवर्तनीयत्वादनित्या अध्रुवा। पुनः कीदृशी अविद्या सर्वेश्वरी सर्वे ईश्वराः ईशनशीलाः स्वामिनः स्वस्वामिभावसंबन्धसंबन्धिनो भवन्ति। यतः सा सर्वेश्वरी अखिलप्रपञ्चरूपा सैवेश्वरी ऐश्वर्यसंपन्ना अतएव सा संसारबन्धहेतुः संसार इति बन्धःतस्य हेतुःकारणम्। अथवा सर्वेषां लोकानाम् ईश्वराः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराःतेषां ब्रह्मादीनाम् ईश्वरी ब्राह्मी वैष्णवी माहेश्वरीति व्यपदेशतस्तत्र तद्वशीकृत्यौचित्या। स्वामिनीति यावत्। पुनः कीदृशी अविद्या सा अः विष्णुः तेन सह वर्तमाना। विष्णुमायेत्यर्थः। चकारेण विद्यारूपापि महामायेति पक्षः समुच्चीयते। तथाहि। सा वैष्णवी माया सैव विद्या अतीतप्रपञ्चब्रह्मगोचरा उपनिषदुत्थज्ञानरूपा। अथ वेत्ति वित् आत्मज्ञानं याति विद्या।पुनः कीदृशी विद्या। परमा परात्मात्मतत्त्वगोचरत्वादुत्कृष्टा। पुनः कीदृशी विद्या। सनातनी'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेर्ब्रह्मरूपत्वान्नित्या। ब्रह्मतत्त्वगोचरत्वोपचारौचित्यापि। शाश्वती 'शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः'।'सायं चिरम्' इत्यादिना ट्युःतुट् टित्वात् ङीप्। पुनः कीदृशी विद्या। सर्वा संपूर्णा विश्वरूपा। पुनःकीदृशी विद्या। ईश्वरस्य ईश्वरी ईश्वरेश्वरी। ईश्वरस्यापि हि स्वरूपदिदृक्षुत्वौचित्यावाप्तव्यत्वादवश्याश्रयणीयत्वात्तस्याः। 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरचि। ईष्टे इति ईश्वरः। ईश्वर इति रूपम्। अशुते अशू व्याप्तौ। व्याप्नोति इति विगृह्य ईश्वरीति भवति। अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् चेचोपधाया इत्यौणादिको वरट्। पुनःकीदृशी विद्या। संसारबन्धहेतुः। पुंसां मुक्तेः कारणभूतेत्यर्थः। संसारबन्धरूपस्य हेता गंता संसारबन्धहेता तस्य संसारबन्धहेतुः पुंसः मुक्तेर्मोक्षस्य हेतुभूता। 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इति सिद्धान्तश्च। विद्यैव मुक्तिनिदानमिति तात्पर्यम्। हेतुरिति। हि गतौ।

तृचि षष्ठ्येकवचनान्तमेतत् । षष्ठीसमासः । 'कर्तरि च' इति तु षष्ठीसमासप्रतिषेधः प्रायिको 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति पाणिनिप्रयोगाल्लिङ्गादवसीयते । हेतुशब्दस्तु उकारान्तः कारणवाची । अविद्या अहंमतिः विद्या तु मोक्षफलं ज्ञानम् । सुरथः सुमेधसं मुनिं महामायामहिमानं प्रष्टुं वाक्यम् ऊचे ॥ ४४॥

(४ नागोजीभट्टी) नन्वेकस्यैव वस्तुनः बन्धमोक्षोभयहेतुतानुपपन्नेत्यत आह । सा विद्येति । सर्वेश्वरस्येश्वरी ईश्वरत्वसंपादिका । अतो न काचिदसंभावना तस्यामित्यर्थः । किंच विद्याविद्योभयरूपत्वादपि नैतदसंगतिरित्याह । परमा उत्तमपुरुषार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा सैव सनातनी अनाद्यनन्ता च संसारबन्धहेतुरविद्या च सैवेत्यर्थः । एवंच चिज्जडप्रकृत्युभयात्मकत्वादुभयहेतुता उपपन्नेति भावः ॥ ४४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनरर्धं इति । पुनः श्लोकरूपो मन्त्रः । तथाहि संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी स्वाहा ५८ ॥ ४४ ॥

(६ दंशोद्धारः) सेति । एवंच विद्याऽविद्याविभेदेन सैव मोक्षमोहकर्त्रीति भावः ॥ ४४ ॥

राजोवाच ।

भगवन्का हि सा देवी महामायेति यां भवान् । ब्रवीति कथमुत्पन्ना सा कर्मास्याश्च किं द्विज॥४५॥

(१ गुप्तवती) भगवन्निति । का कथं किमिति स्वरूपोद्भवप्रभावाणां प्रश्नः ॥ ४५ ॥

(२ चतुर्धरी) पूर्वं हरेर्योगनिद्रा महामायेति संक्षेपेणोक्ता तां पुनर्विस्तरा(ज्जिगमिषया) जिज्ञासिषू राजोवाच । भगवन्निति । भगं सम्यज्ज्ञानं विद्यते यस्मिन् । ब्रवीतीति पूर्वेणान्वयः । कर्म चास्याः किमित्यन्वयः ॥ ४५ ॥

(३ शान्तनवी) हे भगवन् हे द्विज सुमेधः मुने भवान् यां महामायेति ब्रवीति आह । का हि सा देवी । सा च कथं केन प्रकारेण उत्पन्ना उद्भूत् । अस्या देव्याः कर्म च किम् । पराक्रमश्च कः इत्युवाच राजेत्यन्वयः । 'इतिहेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु' । पुनः पृच्छति राजा ॥ ४५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विशेषजिज्ञासया पुनः पृच्छति । राजोवाच । भगवन्निति । का किंजातीया । कथं केन प्रकारेण । अस्याः कर्म च किम् ॥ ४५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुना राजेति । पुनः राजोवाच स्वाहेति मन्त्रः ५९ एकोना षष्टिरुच्यत इति एकेन ऊना षष्टिः विंशतित्रयमुच्यते । पुनरर्धमिति पुनरर्धम् अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि भगवन् का हि सा देवी महामायेति यां भवान् स्वाहा ६० । पुनः श्लोक इति पुनः श्लोकः श्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि ब्रवीतीति ६१ ॥ ४५ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्या विशेषजिज्ञासया पृच्छति । भगवन्नित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ४५ ॥

यत्प्रभावा च सा देवी यत्स्वरूपा यदुद्भवा । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो ब्रह्मविदां वर ॥ ४६ ॥

(१ गुप्तवती) तदेव पुनः पृच्छति । यत्प्रभावेति । किंप्रभावेत्यादिरर्थः ॥ ४६ ॥

(२ चतुर्धरी) यत्स्वभावेति । यत्स्वभावा यल्लक्षणा यत्स्वरूपा यदाकारा यदुद्भवा यत्कारणिका । ब्रह्मविदां वेदज्ञानां (ब्रह्मज्ञानिनाम्) ॥ ॥ ४६ ॥

(३ शान्तनवी) हे ब्रह्मविदांवर श्रेष्ठ त्वत्तः सकाशात् तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि । तदिति किम् । सा देवी यत्प्रभावा यत्सामर्थ्या यत्स्वरूपा यदाकृतिः यदुद्भवा यदुत्पत्तिका च । तस्याः देव्याः सामर्थ्यं कीदृशं किंस्वरूपं कीदृशं च प्रादुर्भवनमिति प्रश्नतात्पर्यम् । यतः त्वत्तः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानता । यः प्रभावो यस्याः सा । यत् स्वरूपं यस्याः सा । यः उद्भवो यस्याः सा तथोक्ता । ब्रह्म विदन्ति ब्रह्मविदः तेषां मध्ये वरः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः । ब्रह्म वेदो ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतम् ।' ब्रह्मन् इति संबुद्ध्यन्तः पाठः क्वचित् ॥ ४६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यत्स्वभावेत्यादिना । स्वभावस्वरूपोत्पत्तिकारणप्रश्नत्रयम् । ब्रह्मविदांवर इत्यनेन ऋषिप्रोक्तसर्वप्रकरणस्य श्रुतिशिरोनुयायित्वं स्फुटितम् ॥ ४६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनरर्धमिति । पुनः अर्धम् अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो ब्रह्मविदां वर स्वाहा ६२ ॥ ४६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४६ ॥

---

१ 'यत्स्वभावा' इति चतुर्धरी—नागोजीभट्टीसंमतः पाठः ।

ऋषिरुवाच।

नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं ततम्। तथापि तत्समुत्पत्तिर्बहुधा श्रूयतां मम ॥ ४७ ॥

(१ गुप्तवती) नित्यैव सेत्यादिना रूपं देवानामित्यादिनोत्पत्तेरौपचारिकत्वं चोक्त्वा प्रभावं वक्तुमारभते ॥ ४७ ॥

(२ चतुर्धरी) अत्रोत्तरमृषिरुवाचेति तत्राद्यन्तौ पक्षौ समाधत्ते। नित्येति। नित्या प्राक्प्रध्वंसाभावशून्या। द्वितीयेऽप्याह। सेति। यत्किंचित्सृष्ट्यादिकर्मजातमाप्यते (प्रतीयते) तत्सर्वमस्या एवेत्यर्थः। सर्वनाम्नः प्रसिद्धाभिधायित्वात्। तुरीयेऽप्याह। जगदिति। जगदेव मूर्तिः (व्यक्ताकारा) व्यक्तिराकारो यस्याः। सर्वत्रैव सदर्थविहीनप्रत्ययार्थावगमात्। तृतीयेऽप्याह। तयेति। इदं सर्वं तया ततं व्याप्तमिति। चित्स्वभावासावित्यर्थः। उत्पत्त्याद्यभ्युपगमेनाह। तथापीति। ममेत्यव्ययम्। मत्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(३ शान्तनवी) अथ सुमेधा ऋषिरुवाच। हे राजन् जगन्मूर्तिः सा देवी नित्यैव। तया देव्या इदं लोकमयं सर्वं ततं कृतम्। सातु केनापि न तता न कृता। तथापि लोकोपकारार्थं तत्समुत्पत्तिः तत्प्रादुर्भावो बहुधा अनेकैः प्रकारैर्मम वाचो युक्तितः त्वया श्रूयतामित्यन्वयः। जगत् जगति वा मूर्तिः कायो यस्याः सा तथोक्ता। तस्याः समीचीना उत्पत्तिः तत्समुत्पत्तिः। 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' ॥ ४७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उत्तरयति। ऋषिरुवाच। नित्यैवेति। जगन्मूर्तिरित्यनेन जगदतिरिक्तमुख्यशरीराभावो ध्वनितः। जगदाश्रयभूता शक्तिरित्यर्थः। केनेति जातिप्रश्नोत्तरं स्वरूपप्रश्नोत्तरं च। तया सर्वमिदं ततमित्यनेन स्वभावोत्तरम्। सृष्टिस्वभावा सेत्यर्थः। ततं विस्तारितमित्यर्थः। व्याप्तमितिंच इत्यर्थकस्य चित्स्वभावा चेत्यर्थः। सृष्टीत्युपलक्षणम्। नित्येत्यनेन मुख्योत्पत्तेरभावात्कारणस्य सुतरामभावेन गौण्यौ कारणोत्पत्तीति दर्शितम्। ते उत्पत्तितत्करणप्रश्नोत्तरं तत्समुत्पत्तिः गौरी सा। ममेत्यपादानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। मत्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनः ऋषिरिति। पुनः ऋषिरुवाच स्वाहेति मन्त्रः ६३। पुनरर्धमिति। पुनः अर्धं श्लोकार्धं पादद्वयात्मक इत्यर्थः। तथाहि नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं ततं स्वाहा ६४। पुनः श्लोकाः षट्मन्त्रा इति पुनः श्लोकाः श्लोकरूपाः षट् मन्त्राः षट्संख्याका मन्त्रा इत्यर्थः। तथाहि तथापीति ६५ ॥ ४७ ॥

(६ दंशोद्धारः) अत्रोत्तरमृषिरुवाच। नित्यैवेति। का यत्स्वरूपेत्यनयोरुत्तरं जगन्मूर्तिरिति। किमस्याः कर्म यत्स्वभावेत्यस्योत्तरं तया सर्वमिदं ततमिति। कथमुत्पन्ना। यदुद्भवेत्यस्योत्तरं नित्यैवेति। तथापीत्यादिचेत्यूह्यम्। ममेत्यव्ययं प्राग्वत् ॥ ४७ ॥

देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा। उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ॥ ४८॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४८ ॥

(२ चतुर्धरी) ननु नित्यायाः समुत्पत्तिरिति विप्रतिषिद्धमेतदित्यत आह। देवानामिति। आविर्भवति प्रकटीभवति ॥ ४८ ॥

(३ शान्तनवी) सा देवी देवानां कार्यसिद्ध्यर्थं यदा आविर्भवति प्रकाशते तदा सा देवी नित्यापि सती लोके उत्पन्ना लब्धजन्मेति अभिधीयते कथ्यते। जनतयेत्यन्वयः। आत्मवचनादात्मरूपत्वाद्भावरूपत्वादकृतकत्वाच्च, नित्यत्वं तस्या इति भावः। 'प्रकाशे प्रादुराविः स्यात्'। आविर्भवति प्रकाशते इत्यर्थः। नियतं भवा नित्या। नेध्रुवेत्यप्। 'गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः। सतीमप्यसतीमाह सीतां रक्षःक्षयाश्रयात्' 'सहजो यः समुल्लासः क्षीराब्धेः' सोपि मंस्यते। चन्द्र इत्यत्र किं कुर्मो गतानुगतिकं जगत्' ॥ ४८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमिति। सर्वकर्मप्रश्नोत्तरम्। अनेनैव देवप्रार्थनया आविर्भावस्य ध्वननात् कथमुत्पन्नेत्युत्तरमपि ॥ ४८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) उत्पन्नेतीति ६६ ॥ ४८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननु नित्यत्वोत्पत्त्योः परस्परं विरोध इत्याशंक्यौपाधिकी उत्पत्तिरिति दर्शयितुमवतारप्रयोजकमितिहासं प्रस्तौति। देवानामित्यादियावदध्यायसमाप्ति ॥ ४८ ॥

योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते। आस्तीर्य शेषमभजत्कल्पान्ते भगवान्प्रभुः ॥ ४९ ॥

(१ गुप्तवती) योगनिद्रामित्यादिना। विष्णोरप्येषा मोहिकेति प्रदर्शनायानेनैवपदेन विशेष्यनिर्देशः। तेन परिकराङ्कुरोऽलंकार इति काव्यविदः। शेषं सर्पविशेषं कल्पान्ते सर्वनाशसमये आस्तीर्य तावन्मात्रस्यैवावशिष्टत्वध्वननाय शेषपदेन निर्देशः ॥ ४९ ॥

(२ चतुर्धरी) अत्रापीतिहासमवतारयति । योगेति । योगनिद्रां स्वेच्छोपात्तां निद्रां विष्णुरीश्वरः शेषमनन्ताहिमास्तीर्य तल्पीकृत्य अभजत् अध्यास्ते । कल्पान्ते ब्रह्मदिवसाऽवसाने भगवान्समग्रगुणावरोधः तथाच । विष्णुपुराणे । 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' । प्रभुरप्रतिहतेच्छः ॥ ४९ ॥

(३ शान्तनवी) कल्पान्ते प्रलये ब्रह्मादीनां निशावसाने जगति भुवने एकार्णवीकृते एकार्णवत्वेन कृते सति एकोदकपूरत्वेनावस्थापिते सति भगवान् ऐश्वर्यादिसंयुतः प्रभुः स्वामी विष्णुः व्यापको नारायणः शेषम् अनन्तं फणीश्वरम् आस्तीर्य प्रसार्य पल्यंकीकृत्य यदा योगनिद्राम् अभजत् योगनिद्रामिवासेवत । तदा तस्मिन्काले योगनिद्रोपलक्षिते काले विष्णुकर्णमलोद्भूतौ घोरौ भयंकरौ मधुकैटभाविति विख्यातौ नाम्ना कथितौ द्वौ असुरौ सुरविद्विषौ ब्रह्माणं विष्णोर्नाभिकमलस्थं वेधसं हन्तुं हिंसितुम् उद्यतौ उद्युक्तौ उन्मुखावभूतामिति श्लोकयुग्मान्वयः । योगनिद्रैव ध्यानाङ्गनिद्रा ताम् । वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं विष्णुः । जंगम्यते जगत् तस्मिन् । यस्मिन्नर्णन्ति अम्भांसि सन्ति बहूनि सोऽर्णवः । 'अर्णसो लोपश्च' इति वः । एकः केवलोऽर्णवः समुद्रः पूर्णो यस्मिंस्तत् एकार्णवम् । जगत् प्रलयतः प्राक् सप्तार्णवत्वेन जगद्व्यवस्थापितम् । प्रलये तु एकार्णवस्य जगतो भावः ऐकार्णव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् वृद्धिः । स्त्रियाम् एकार्णव्यमेव ऐकार्णवी । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । तया एकार्णव्या एकार्णवत्वेन कृतं व्यवस्थापितं जगत् तस्मिन् । अथवा विधिना अभूततद्भावविवक्षायां सप्तार्णवमनेकार्णवं जगदेकार्णवं कृतं निर्मितं रचितम् एकार्णवीकृतं तस्मिन् जगत्येकार्णवीकृते । अथवा नित्यया भगवत्या जगत्येकार्णवेकृते सतीति मुक्तसंशयः पाठः । 'संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि' । 'कल्पः शास्त्रे निधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' । कल्पस्यान्तोऽवधिः कल्पान्तः तस्मिन् । मन्यतेऽहमेव शूरः इति मधुः । 'मधुः पुंस्यसुरे चैत्रे मधुके सुरभावपि । क्लीबं तु मधु मद्ये स्यात्क्षौद्रे पुष्परसेऽपि च' कीटस्येव भा प्रभा यस्य तत् कीटभं कर्णजं मलं तत्र भवः कैटभः । तृंहति वर्धते ब्रह्मा तं विष्णोः कर्णौ तयोर्मलं ततः उद्भूतौ ॥ ४९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कथं देवप्रार्थनया तत्कार्यसिद्ध्यर्थमवतार इति जिज्ञासायां तां निवर्तयितुं मोहकारणस्यैव च राज्ञः पृष्टत्वेनादौ मोहिकायास्तमोगुणप्रधानाया अवतारं वक्तुमितिहासमाह । योगनिद्रामिति । कल्पान्ते ब्रह्मदिनान्ते योगनिद्रां तामसीं शक्तिं भगवान् । 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' इत्युक्तलक्षणः । तेन भूतानां प्रलयकालं ज्ञात्वा सेयं पालनव्यवहारतिरोधानमन्तरा तदसंभवं मत्वा स्वपालनव्यवहारतिरोधायिकां तामसीं शक्तिम् अभजत् । पटेनेव तयात्मानमावृतवानित्यर्थः । प्रभुरित्यनेन स्वेच्छया तदङ्गीकारः । न तु तया बलाद्दृगावरणमिति ध्वनितम् । अत एव योगनिद्रेत्युक्तम् । इतरजननिद्रावत् मोहपारवश्यापादनी भवति लीलया सखीवल्लोचनपिधानमात्रं करोति । तदुक्तं हरिवंशे 'सखी सर्वसहस्यैषा माया विष्णोः शरीरजा । सैषा नारायणमुखे स्थिता कमललोचना' इति । तेन अतः स्वस्वरूपज्ञानावरकत्वं प्रदर्शितम् ॥ ४९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) आस्तीर्येति ६७ ॥ ४९ ॥

(६ दंशोद्धारः) योगनिद्रामिति । एकः केवलोऽर्णवः पूर्णो यस्मिन्नित्येकार्णवं प्रलयात्प्राक् सप्तार्णवत्वेन व्यवहितं तस्य भावः ऐकार्णवी । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । षित्वान्ङीप् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । तथाकृते व्यवस्थापिते । एकार्णवे कृते इति पाठः सुगमः ॥ ४९ ॥

तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ । विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ ॥ ५० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५० ॥

(२ चतुर्धरी) ब्रह्माणं विरञ्चिम् ॥ ५० ॥

(३ शान्तनवी) पूर्वश्लोके एवास्य श्लोकस्य व्याख्यास्ति ॥ ५० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेति । मलोद्भूतावित्यनेनानयोरतितामसत्वं सूचितम् । इतरत्स्पष्टम् ॥ ५० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विष्णुकर्णेति ६८ ॥ ५० ॥

(६ दंशोद्धारः) तदेति । मन्यतेऽहमेव शूरः इति मधुः । कीटस्येन्द्रगोपस्येव भा प्रभा यस्य तत्कीटभं कर्णमलं तत्र भवः कैटभः ॥ ५० ॥

स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा प्रजापतिः । दृष्ट्वा तावसुरौ चोग्रौ प्रसुप्तं च जनार्दनम् ॥ ५१ ॥

(१ गुप्तवती) इयं च योगनिद्रा प्रथमचरित्रदेवता महाकाल्येव । तमोगुणप्रधानत्वात् । पूर्वम् एवंस्तुतेत्यनेन तामसीत्वेन स्तुतेरुपसंहाराच्च ॥ ५१ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रजानां पतिर्नियन्ता ॥ ५१ ॥

(**३ शान्तनवी**) विष्णोर्नाभिकमले स्थितः स प्रजापतिः ब्रह्मा तावसुरौ च उग्रौ दृष्ट्वा जनार्दनं च प्रसुप्तं योगनिद्रा-पत्रं दृष्ट्वा एकाग्रहृदयस्थितः सन् । हरेर्विष्णोः प्रबोधनार्थाय हरिनेत्रकृतालयां तां योगनिद्रां महामायां तुष्टाव स्तुतवान् । इति श्लोकयुग्मान्वयः । नाभिरेव कमलं तत्र वा नाभिः कमलमिव तत्र वा नाभौ कमलं तत्र स्थितः उपविष्टः ब्रह्मा । विप्रोऽपि कश्चित्स्यात् अत उक्तं प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्मनुरपि स्यात् अत उक्तं ब्रह्मेति । अर्द हिंसायां चुरादिः । जनान् अर्दयति हिनस्ति जनार्दनः । अर्द गतौ याचने च । भ्वादिः । जनान् अर्दति गच्छति । टुञ् स्तुतौ । स्तवनक्रियाफल स्वरक्षालक्षणम् । ब्रह्मण एवेत्यात्मनेपदे सति तुष्टावेति पाठः । अथवा स्तवनक्रियाफलं पारंपर्यादेवरक्षणे लक्षणमेवेतियुक्तं पर-स्मैपदं तुष्टावेति । यदुक्तं देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदेति । हरेः प्रबोधनार्थायेति तु यद्यपि अव्यवहितं स्तवन-क्रियाफलं साक्षात्प्रयोजनमथापि प्रयोजनं दैत्यवधविधिद्वारकं पारम्पर्याद्भूतं देवसंरक्षणमेव स्तवनक्रियाफलम् । एवम् अद्विती-यमग्रं प्रमुखं हृदयं स्वान्तं यस्य स एकाग्रहृदयः अनन्यमनस्कः स्थितः निष्कम्पः । अथवा एकम् अद्वितीयमग्रं प्रधानं हृत् चित्तं यस्य स एकाग्रहृत् । अग्रे शुभावहे विधौ दैत्यवधलक्षणे विषये स्थितः दत्तावधानः अग्रस्थितः । हरेर्नेत्रे एव कृत आलयो यया सा तथोक्ता । अथवा हरिणा नेत्राभ्यां कृत आलयो गृहं यस्याः सा तथोक्ता । अथवा हरेर्नेत्रेण चक्षुषा प्रमाणेन कृतः आलयः असंश्लेषः अनाशः अमोक्षो वा यस्याः सा तथोक्ता । अथवा हरेः परमात्मनो नेता प्रापयिता वेदान्तः तन्नेता तेन अकृतः आलयः गृहं प्रति नियतं स्थानं यस्याः सा तथोक्ता ताम् । प्रबोधनमेवार्थः प्रयोजनं तस्मै प्रबोधनार्थाय । ब्रह्मा तावत्तां स्तोतुं स्वयमेव प्रतिजानीते प्रतिज्ञां करोति ॥ ५१ ॥

(**४ नागोजीभट्टा**) तत्र ब्रह्मा केत्यत आह । स नाभिकमले इति । प्रजापतिर्नियन्तेति ब्रह्मणो विशेषणम् । प्रसुप्तं त्यक्तपालनव्यवहारम् ॥ ५१ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) दृष्ट्वा ताविति ६९ ॥ ५१ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) स नाभीति । ब्रह्मा कश्चन विप्रः स्यादतः प्रजापतिरिति । दक्षप्रजापत्यादिव्यावृत्तये ब्रह्मेति बोध्यम् ॥ ५१ ॥

तुष्टाव योगनिद्रां तामेकाग्रहृदयस्थितः । विबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ॥ ५२ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ५२ ॥

(**२ चतुर्धरी**) तुष्टावेति । एकाग्रहृदयोऽनन्यनिष्ठान्तःकरणः स्थितः स्थिरः । हरिनेत्रकृतालयामिति नेत्रयोरेव निद्राया अभिव्यक्तेः वस्तुतस्तु सर्वाङ्गा स्थितैव सा ॥ ५२ ॥

(**३ शान्तनवी**) पूर्वश्लोके एव व्याख्यातास्य श्लोकस्य टीका ॥ ५२ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) तुष्टावेति । स एकाग्रमनवच्छिन्नं हृदयं यस्य स तादृशः स्थितः सन्नित्यर्थः । हृदयस्थित इत्यतः शर्परे खरि वा विसर्गलोपः । विबोधनार्थाय पालनव्यवहारप्रवृत्त्यर्थम् । नेत्रेत्युपलक्षणम् । सर्वाङ्गस्थितत्वात्तस्याः । लोके नेत्र-योरेव भूयो निद्राभिव्यक्तिमत्त्वात् नेत्रेत्युक्तिः ॥ ५२ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) विबोधनार्थायेति ७० ॥ ५२ ॥

(**६ दंशोद्धार**) तुष्टावेति । एकाग्रेण हृदयेन स्थितः । यद्वा एकाग्रहृत् अग्रे दैत्यवधे जगत्पालनरूपे शुभविधौ स्थितो दत्तावधानः । हरिणा नेत्राभ्यां कृत आलयो यस्याः ॥ ५२ ॥

विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं स्थितिसंहारकारिणीम् । निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुः ॥५३॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ५३ ॥

(**२ चतुर्धरी**) कथं तां तुष्टावेत्याह । ब्रह्मोवाच । विश्वेश्वरीमिति । जगद्धात्रीं जननीम् । स्थितिर्जन्म संहारो नाशश्च तत्कारिणीं स्तौमि वाचा पूजयामि । विरतेन्द्रियप्रदेशे मनोलयो निद्रा । विष्णोर्निद्रां स्तौमीत्यन्वयः । अतुलमसाधारणं तेजो-यस्य । क्वचितु स्तौमीत्यादिपद्यार्धस्थाने निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुरिति पठित्वा ब्रह्मोवाचेति पठन्ति । ततश्च तुष्टा-वेत्यनेनैवान्वयः । अतुलाम् अनन्यसमां (सा अतुला तां कस्य तेजसः इति वा त्वमन्येन समाम्) । तेजसो ज्योतीरूपस्य विष्णोः प्रभुरिति ब्रह्मणो विशेषणम् । तेजसः प्रभुः ब्रह्मेति वा । तेजसः अतुलां पूरणार्थे करणे षष्ठी । वा न विद्यते तुला यस्याः सा अतुला कस्य तेजसः इति वा ॥ ५३ ॥

(**३ शान्तनवी**) ब्रह्मा तावत्तां स्तोतुं स्वयमेव प्रतिजानीते प्रतिज्ञां करोति । विश्वेश्वरीमिति । अतुलम् असदृशं तेजो यस्य सः अतुलतेजाः तस्य अतुलतेजसः विष्णोर्ध्यानरूपां निद्रां स्तौमि नौमि । 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽपि कीर्तितम्'। तेजः असह्नत्वेऽपि । यदाहुः ।'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ।' कीदृशीं योगनिद्राम् । विश्वेश्वरीं विश्वस्य ईश्वरीं व्यापिकां जनयित्रीम् । अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् चोपधायाः । पुनः छेदे तु कांदृशीम् ।

जगद्धात्रीं जगतो धारयित्रीं पोषयित्रीं च । पुनः कीदृशीम् । स्थितिसंहारकारिणीं स्थितिसर्गसंहारमध्यमावस्थां कुर्वाणाम् । संहारं च सर्गस्थित्युत्तरावस्थां कुर्वाणाम् । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' । पुनः कीदृशीम् । भगवतीं षडैश्वर्यसंगताम् । जगदिति छेदे तु धात्रीमिति ताच्छील्ये तृन्योगे नलोकाव्ययसूत्रेण षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीयान्तं जगदिति । एतेन विष्णुयोगनिद्रैव जगत्सर्गस्थितिसंहारकारिणी ब्राह्मी वैष्णवी माहेश्वरीमयी शक्तिरिति स्तुतितात्पर्यं सूचितम् ॥ ५३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) योगनिद्रायाः मूलशक्त्यभेदं मत्वा विशेषयति । विश्वेश्वरीमिति । तत्त्वमेव विविच्याह । जगद्धात्रीमित्यादि । धात्रीं जननीम् । अनेन जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तृत्वं ब्रह्मलिङ्गं दर्शितम् । अतुलामित्यन्तानि विष्णुनिद्राविशेषणानि । तेजसः प्रभुरिति ब्रह्मविशेषणम् । तत्स्तुल्यत्वेनात्युत्कर्षोऽस्या ध्वनितः । विष्णुमोहकतया इतरमोहकत्वमनाश्चर्यमित्यपि ध्वनितम् । आयातोऽर्थः वस्तुतो विष्णोरिति । राहोः शिर इति वत् षष्ठी । विष्णुरूपां निद्रामित्यर्थः । ब्रह्मापि सर्वेश्वरः सर्वशक्तिमान् लोकानुग्रहाय स्वयं मोहित इव दुःखनिवृत्तये इव भगवतीं स्तौति । ऋषेः सर्वज्ञत्वादि चैषां सर्वात्मत्वं सर्वशक्तीनामुपक्रमे दर्शितमेवेति न कश्चिद्विरोधः ॥ ५३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनरर्धकमिति । पुनः अर्धकम् अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तद्यथा निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुः स्वाहा ७१ । इत्येव पाठो मन्त्राणामेकसम्मतिरुच्यते ७१ ॥ ५३ ॥

(६ दंशोद्धारः) विश्वेश्वरीमिति । प्रभुर्ब्रह्मा । तेजसो विष्णोरतुलामनुपमां निद्रां तुष्टावेति पूर्वेणान्वयः । तेजसः प्रभुर्ब्रह्मेतिवा । तेजसां प्रभुरिति पाठे तेजसां दीप्तिमतीम् । क्वचित् 'स्तौमि निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलतेजसः' इति पाठः । तत्रानुपमतेजसो विष्णोर्निद्रां स्तौमीत्यर्थः । अत्र च विश्वेश्वरीमित्यारभ्यैव स्तुतिः । अतएव तदुत्तरं ब्रह्मोवाचेति न पठ्यते किंतु पाठोऽयमसांप्रदायिकः । कात्यायनीतन्त्रोक्तवत्प्रमाणमन्त्रविभागविरोधात् ॥ ५३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारस्वरात्मिका । सुधा त्वमक्षरे नित्ये त्रिधामात्रात्मिका स्थिता ॥५४॥

(१ गुप्तवती) 'एकैव शक्तिः परमेश्वरस्य भिन्ना चतुर्धा विनियोगकाले । भोगे भवानी पुरुषेषु विष्णुः कोपेषु काली समरेषु दुर्गा' इतिवचनादिभिः विष्णुकालिकयोरेकमूर्तित्वान्मधुकैटभहननमपि तेन वेषेण कालिकयैव कार्यमित्याशयेन तामत्र स्तौति । त्वं स्वाहेत्यादिना । स्वाहा देवगणानां तृप्तिकरी । स्वधा पितृगणानाम् । स्वानाजिहीते स्वान् धत इति व्युत्पत्तिसंभवात् नत्वव्ययमात्र इति । तेन नमः स्वाहायै स्वधायै इति प्रयोगोप्युपपन्न इति वैयाकरणाः । वषट्कारः वषडिति शब्दः वौषडित्यादेराश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षर्या वौपलक्षणम् । तेन सर्वयज्ञात्मिकेत्यर्थः । सप्तदशप्रजापतिर्यज्ञेऽन्वायत्त' इति श्रुतेः । स्वरात्मिका स्वर्गात्मिका । सकलकर्मफलोपलक्षणमेतत् । अकारादिस्व(र)रूपेति तु बहवः । सुधा मोक्षो ज्ञानफलमपि त्वमेवेत्यर्थः । अक्षरे प्रणवे नित्ये इति संबुद्धिः । अक्षरे परब्रह्मणीत्यौपनिषदः । 'अक्षरं ब्रह्म परम्' इति गीतासु । 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' इत्यधिकरणे च तथा दर्शनादिति भावः । त्रिधा अकारोकारमकारात्मना मात्रार्धमात्रे तदीयाऽव्यञ्जनकालौ ॥५४॥

(२ चतुर्धरी) त्वमिति स्वाहा देवहविर्दानमन्त्रः । स्वधा पितृहविर्दानमन्त्रः । वषट् क्रियतेऽत्रेति वषट्कारो यज्ञः तदात्मिकाः तत्स्वरूपाः स्वराः 'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः' इति शिक्षोक्तास्तदात्मिका । सुधा देवतीर्थम् । हे अक्षरे उपचयापचयविपरिणामहीने । नित्ये जन्मविनाशहीने । एतेन सन्मात्रत्वमभिप्रैति । केचित्तु अक्षरे क्षररहिते दशाविपर्ये । किंच नित्ये अकृत्रिमसत्त्वमात्रस्थिते । त्रिधामात्रात्मिकास्थितेति योजयति । त्रिधा त्रिप्रकारा या मात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः अकारोकारमकारलक्षणा इति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानी विश्वतैजसप्राज्ञाभिधेया तदात्मिका तत्स्वरूपा तत्स्वभावा च त्वम् ॥ ५४ ॥

(३ शान्तनवी) अशेः सरत् सत्वकत्वषत्वानि । 'अक्षरं वर्णनिर्माणं वर्णमप्यक्षरं विदुः । अक्षरं नक्षरं विद्यादक्षरं श्रुतितोययोः' । अश्नाति त्रींल्लोकान्भुंक्ते भूतात्मकत्वादक्षरा । अश्नुते व्याप्नोति विश्वात्मकत्वाच्च अक्षरा । यद्वा क्षरति संचलति क्षरम् । न क्षरम् अक्षरं ध्रुवम् अक्षरा ध्रुवा । अतएव हे अक्षरे हे ध्रुवे हे नित्ये हे शाश्वति हे देवि । त्वं स्वाहा देवतोद्देशेन द्रव्ययागजनितदेवतातृप्तिरूपत्वेन आस्थिता अङ्गीकृता । प्रतिज्ञातासि शास्त्रेण । 'अव्ययं स्वाहेति । यदभ्यधुः 'स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषडौषट्वषट्स्वधा'इति' । यद्वा त्वं स्वाहेति देवहविर्दानमन्त्ररूपासि । यद्वा त्वं स्वाहेत्येवमत्सि । स्वाहात्वं देवस्वरूपेत्यर्थः । यद्वा त्वं स्वाहासि हुतभुक्प्रियासि । सुष्ठु आहूयते स्वाहा । सास्त्यस्याः इति वा स्वाहा । 'स्वाहाग्नाय्यनलप्रिया' । यद्वा आकारः स्यात्पितामहः । त्वं सुष्ठु अं पितामहं ब्रह्माणं जिहीषे गच्छसि स्वाहासि त्रय्यसि ब्राह्मयसि । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । हे देवि त्वं स्वधा पित्रुद्देशेन दीयमानद्रव्यजनिततृप्तिरसि । यद्वा त्वं स्वधेत्येवमत्सि स्वधात् स्वधेति मन्त्रतो भुञ्जाना । पितृरूपासीत्यर्थः । यद्वा 'अकारो वासुदेवः स्यात्' सुष्ठु अं वासुदेवं दधासि पोषयसि स्वधासि लक्ष्मीरसि । हे देवि हि यतः त्वं

वषट्करोसि अतः वषडिन्द्रायेति वषट्कारभागिन्द्र इति त्वम् इन्द्राण्यसीत्यर्थः । यद्वा हे देवि त्वं हि त्वमेव वषट्करोसि। वषट्कारो यजमानः ऋत्विक्चासि। 'हि हेतावधारणे'। हे देवि त्वं स्वरात्मिका स्वः स्वर्ग आत्मा यस्याः सा स्वर्गरूपासि। यद्वा त्वं परलोकात्मासि । 'स्वर्गे परे च लोके स्वः' । यद्वा त्वं स्वरात्मिकासि उदात्तत्वादिरूपासि । अथच निषादर्षभादिस्वरात्मिकाप्यसि । अथवा वषट्कारस्वरात्मिका इत्येकं पदम् । वषट्कारयति स्वःफलरूपं वषट्कारं तपः प्रयोजनम् आत्मा यस्याः सा वषट्कारप्रवर्तकस्वर्गरूपफलात्मासि । हे देवि त्वं सुधासि अमृतरूपासि । यद्वा हे देवि त्वं सुधामत्सि सुधात् असि । हे देवि त्वं त्रीन् लोकान् वेदान् त्रीन् देवान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् वा दधासि इति त्रिधासि । यद्वा त्रिधामासि त्रीणि धामानि गृहाणि भुवनलक्षणानि देहानि ब्रह्मादिरूपाणि तेजांसि चन्द्रार्काग्निरूपाणि प्रभावरूपाणि च त्रिशक्तिलक्षणानि यस्याः सा त्रिधामा। हे देवि त्वं त्रात्मिका । त्रैङ् पालने त्रायते त्राः विष्णुः क्विप् । त्राः आत्मा स्वभावो यस्याः सा विष्णुरूपासि । यद्वा संपदादित्वाद्भावे क्विप् । त्राणं त्राः पालनम् आत्मा स्वरूपं यस्याः सा पालनरूपासि । यद्वा । हे देवि त्वं त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्ररूपस्वरा(परपर्याया) परंपरया अवर्णात्मकह्रस्वदीर्घप्लुतभिन्नमात्रा आत्मा यस्याः सा त्रिधामात्रात्मिका स्वरवर्णरूपासि स्थितासि अस्थितासि च । यद्वा त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्ब्राह्मीवैष्णवीमाहेश्वरीरूपाः मातरः आत्मा स्वरूपं यस्याः सा त्रिशक्त्याकृतिस्त्रिधामात्रात्मिकेयं विष्णुयोगनिद्रास्थितेति त्रिधामात्रात्मिका । ओंकाररूपेति च । मात्रा अकारः उकारः मकारश्चेति तदात्मिका तत्स्वरूपेति कश्चिदोम्पदगतवर्णानभाङ्क्षीत् तच्च पापात् पापीयः । ईदृशीमोम्पदव्युत्पत्तिमत्सूत्रामन्धस्यान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे इत्यन्धपरंपरापारंपर्यपर्यागतामन्धकुक्कुटीगतिमिव पदेपदे स्खलन्तीं प्रतिक्रियदेव तुष्यामः किम् । यद्वा तुष्यामः । कियद्वा तुष्यामः । तथाहि । वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति । तच्छायानुकारिणो हि ते न पुनस्त एवेति पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । दर्शिता चास्माभिः ओम्पदव्युत्पत्तिरोंनमश्चण्डिकायै इत्यत्रावतेष्टिलोपश्चेति सूत्रत इत्यलं विस्तरेण ॥ ५४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कथं तुष्टावेत्यत आह। ब्रह्मोवाच । त्वमिति । स्वाहा देवदानमन्त्रोऽग्निपत्नी च । स्वधा पितृदानमन्त्रः पितृपत्नी च । वषट् क्रियते यत्र स वषट्कारो यज्ञः यज्ञदेवाह्वानमन्त्रश्च । स्वराः षोडश आदयस्तदात्मिका च । सुधा देवान्नम् । अक्षरे उपचयापचयपरिणामहीने आभ्यां सत्तामात्ररूपत्वम् । त्रिधामात्रात्मिका ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपा । अर्धमात्रा व्यञ्जनरूपा । अविशेषकत्वाद्धन्यलिङ्गितया अनुच्चार्यत्वं तदा लिङ्गिता नु तथेति बोध्यम् । त्रिधेत्यतो विशेषत इत्यन्तेन प्रणवरूपता चोक्ता । मात्रात्रयमकारोकारमकारात्मकम् । तदूर्ध्वमर्धमात्रा । तत्र मात्रात्रयम् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानिविश्वतैजसप्राज्ञाभिधेयम् । अर्धमात्रा तु वेदान्तवाक्यार्थभूतनित्यमुक्ततुरीयाभिधेया । तदुक्तम् । 'व्यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयाऽव्यक्तसंज्ञिता । मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्धमात्रा परं पदम्' इति । त्वमेवेति । सा त्वमेवेति पूर्वान्वयित्वम् । सावित्री तत्सवितुरिति ऋक् । तदधिष्ठात्री तद्वाच्या चेत्यर्थः । हे देवि त्वं परा उत्कृष्टा जननी सर्वजनकत्वात् । सर्ववाग्जननी पराच ॥५४॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ब्रह्मेति । ब्रह्मो वाचस्वाहेत्येको मन्त्रः ७२ । अर्ध इति अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारस्वरात्मिकास्वाहा ७३ । अथ श्लोकमन्त्रास्त्रयोदश इति । अथ त्रिसप्ततिमन्त्रोत्तरम् । श्लोकमन्त्राः श्लोकरूपा मन्त्राः त्रयः अधिका दश त्रयोदश तत्संख्याका वर्तन्ते इति शेषः । तद्यथा सुधात्वमिति ७४ ॥ ५४ ॥

(६ दंशोद्धारः) त्वं स्वाहेति । अक्षरे उपचयाऽपचयहीने नित्ये जन्मनाशरहिते । स्वाहा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागजनितदेवतातृप्तिरूपा देवहविर्दानमन्त्ररूपा वा । स्वधा पित्रुद्देशेन दीयमानद्रव्यजनितपितृतृप्तिरूपा मन्त्ररूपा वा । वषट्कारेति वषट्कारो यजमानस्तद्रूपा मन्त्ररूपा वा । स्वरात्मिका स्वर्गरूपा उदात्तादिरूपा निषादादिरूपा वा । सुधा अमृतरूपा । यद्वा सुधामत्सि सुधा । त्रीन् लोकान्ब्रह्मादीन्वा दधासीति त्रिधामात्रात्मिका अकारादिरूपा । यद्वा त्रीणि धामानि तेजांसि सूर्यचन्द्राग्निरूपाणि भुवनानि वा आसमन्तात् त्रायसे इति त्रिधामात्रा स आत्मा यस्याः सा पालनरूपासि । यद्वा त्रिधामात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः अकारोकारमकारा वा तदात्मिकेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अर्धमात्रास्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः । त्वमेव सा त्वं सावित्री त्वं देवि जननी परा ५५

(१ गुप्तवती) अनुच्चार्या अर्धचन्द्ररोधिन्यादिध्वन्यष्टकरूपा । तत्स्वरूपं च योगिनीहृदयव्याख्यायां विवेचितमस्माभिः । सावित्री सवितृदेवतया गायत्री ॥ ५५ ॥

(२ चतुर्धरी) या चार्धमात्रास्थिता । नित्या अपरिणामनिर्विशेषतो मात्रात्रयवैलक्षण्येनानुच्चार्या वेदान्तवाक्यार्थलक्षणमुक्त्यभिमानिनी तुरीयाभिधा या सा त्वमेव । एतेन प्रणवरूपा त्वमेवेति विवक्षितम् । तथाचाह भगवान् दत्तात्रेयः। 'अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम् । एता एव त्रयो मात्राः सत्त्वराजसतामसाः । निर्गुणा योगिगम्या च अर्धमात्रा च

---

१ 'देवजननी' इति चतुर्धरीव्याख्यातः पाठः ।

संस्थिता । गान्धारीति च सा ज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया । पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रमुक्ता मूर्ध्नि लक्षिता' इति । तथा 'मात्रा-र्धार्धस्ततः(स्तथा) श्रोत्रं विज्ञेयाः परमार्थतः । व्यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयाऽव्यक्तसंज्ञिता । मात्रा तृतीया चिच्छक्ति-रर्धमात्रापरं पदम्' इति । 'ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंज्ञिता । तृतीया तु प्लुताधाख्या वचसः सा न गोचरा' इति । सावित्री गायत्री ऋक् । देवि द्योतनशीले परा उत्कृष्टा जननी त्वम् । इतरा हि जननी क्वचित्कदाचित्किंचिदेव जनयति । त्वं तु न तथेत्यर्थः । देवजननीति पाठे देवानां माता अदितिस्त्वमिति ॥ ५५ ॥

(३ **शान्तनवी**) पूर्वं त्रिधामात्रात्मिका इति विशेषणेन अकारादिस्वरूपमातृकात्मतोक्ता । अर्धमात्रात्वमित्यनेन तु ककारादिव्यञ्जनरूपमातृकात्मतोच्यते । हे देवि त्वम् अर्धमात्रा अर्धं मात्रायाः अर्धमात्रा सा व्यञ्जनवर्णस्वरूपमातृका त्वमेव । 'अर्धं नपुंसकम्'इति समासः । तदुक्तम्'एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्' इति । अथवा पूर्वं त्रिधामात्रात्मिकेत्यनेन ॐमात्मकत्वं विवक्षितम् । तत्र ॐ इति द्विमात्रे दीर्घत्वात् । मकारस्त्वर्धमात्रः व्यञ्जनत्वात् । एवं त्रिधामात्रात्मकता । अथवा ॐमभ्यादानमिति सूत्रतो वेदादिप्रारम्भे 'ॐमग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यादौ ॐमूशब्दे ॐ ३ इति प्लुतः एवं त्रिधामात्रात्मकता । अथवा प्रणवष्टेरिति सूत्रेण यज्ञकर्मणि 'अपां रेतांसि जिन्वतो ३ म्' इत्येवं पादस्य वा अर्धस्य वा अन्त्यस्याक्षरस्य ॐ३मूशब्दस्त्रिमात्र आदिश्यते । एवंविधा त्रिधामात्रात्मकता । तत्र ॐ-३मूशब्दे मकाररूपायाः अर्धमात्रास्थिता । नित्या ध्रुवा मोक्षं सूचयन्ती विशेषतः । अनुच्चार्या परमात्मरूपत्वात् । 'यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह'इति श्रुतेर्विशेषतः लक्षणीया सा अर्धमात्रा त्वमेव । अर्धमात्रया सूचिता या मुक्तिः सा त्वमेवेति भावः । अर्धमात्रायामर्थरूपतया स्थितेत्यपि व्याख्यानम् । अथच अं विष्णुं याति अया रमा सा त्वमेव । अथच वदेः क्विप् । वदतीति उत् वाचकः शब्दः । न विद्यते उत् वाचकः शब्दो यस्याः सा नुत् 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'इति श्रुतेः चरितुं गन्तुं प्राप्तुमर्हा चार्या । अनुच्च सा चार्या च अनुच्चार्या परब्रह्मता सा त्वमेव । हे देवि त्वमेव संध्यासि संध्यायन्त्यस्यां संधीयते अहोरात्रौ वाऽस्यां संध्या पितृप्रसूः पितॄणां मातासीतियावत् । अथवा हे देवि त्वमेव सावित्री सवितुरियं सावित्री ऋगसि । अथवा सा प्रसिद्धा सावित्री । वैष्णवीशक्तिरसीतियावत् । यद्वा सविता देवता यस्याः सा तदादिव्याहृतिरहिता ऋक् सैव व्याहृतिसहिता गायत्रीत्युच्यते । हे देवि त्वमेव वेदजननी गायत्र्यसीतियावत् । नि-त्यस्यापि सतो वेदस्य गायत्र्युपदेशपुरःसरत्वादध्ययनसमये गायत्र्युपदेशानुदयाद्वेदाध्ययनविध्यनुदयः इति गायत्र्युपदेशैव सती वेदाध्ययनं जनयति इत्यध्येयाध्ययनैक्योपचारौचित्यतो वेदं जनयति वेदजननी वेदस्य वा जननी वेदमाता गायत्री-त्युक्तम् । हे देवि त्वं परासि श्रेष्ठासि । यद्वा पॄ पालनपूरणयोः । पिपर्ति परा वेदाश्च जनाश्च वेदजनाः । वेदजनानयन्ति सौख्यं प्रापयन्तीति वेदजन्यो ब्राह्मयाद्यास्तेषां परा पालयित्री च त्वमेवासि । देवजननीति पाठे देवानां जननी त्वमेव परा उत्तमा । यद्वा वेदजननीं गायत्रीं पान्ति वेदजननीपाः ऋषयः ब्रह्मादयो वा तान् रक्षितुं रासि गृह्णासि वेदजननी परा त्वमेवासि ॥ ५५ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) अस्य व्याख्या पूर्वश्लोके द्रष्टव्या ॥ ५५ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) त्वमेव संध्येति ७५ ॥ ५५ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) अर्धमात्रेति । अर्धमात्रा व्यञ्जनरूपा । विशेषतोऽच्सुंबन्धं विनाऽनुच्चार्या स्फुटमनुच्चार्या । यद्वा अर्ध-मात्रा प्रणवस्था विशेषतो मात्रात्रयात्पृथक्त्वेनानुच्चार्या । यथोक्तम् 'अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम् । एता मात्राः पुन-स्तिस्रः सत्त्वराजसतामसाः । निर्गुणा योगिगम्यान्या चार्धमात्रा च संस्थिता । गान्धारी चैव सा ज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया' इति । सावित्री सविता देवता यस्याः व्याहृतिरहिता गायत्री वेदजननी सव्याहृतिका गायत्री । नित्यस्यापि वेदस्य गाय-त्र्युपदेशं विना अध्ययनानधिकाराद्वेदाध्ययनजनकत्वाद्वेदजननी वेदमातृत्वव्यवहारात् । यद्वा वेदाश्च जनाश्च तान्नयं सौख्यं प्रापयन्ति ता वेदजनन्यो ब्राह्मयाद्यास्तेषां परा पालयित्री । पॄ पालने । पिपर्तीति परा । पचाद्यच् । देवजननीति पाठेऽदिति-रूपा ॥ ५५ ॥

त्वयैतद्धार्यते[1] विश्वं त्वयैतत्सृज्यते जगत् । त्वयैतत्पाल्यते देवि त्वमत्स्यन्ते च सर्वदा ॥ ५६ ॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ ५६ ॥

(२ **चतुर्धरी**) अन्ते प्रलयसमये अत्सि । भक्षसि । आत्मसात्करोषीत्यर्थः । अतस्त्वं सर्वथा सर्वसंहर्त्री ॥ ५६ ॥

(३ **शान्तनवी**) इह हि पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति सृष्ट्याद्युपक्रम्योच्यते । हे देवि त्वया ब्राह्मया शक्त्या एतत् जगत्सृज्यते उत्पाद्यते । हे देवि त्वया वैष्णव्या शक्त्या एतत् जगत् पाल्यते दुःखाद्रक्ष्यते । हे देवि त्वं रौद्री शक्तिः

---

१ 'धार्यते सर्वम्' इत्यपि पाठः ।

सती एतत् जगदन्ते अवसाने अत्सि खादसि संहरसि। तदित्थं सर्वदा पुनः पुनः क्रमशः सर्गस्थितिसंहारलक्षणं त्रिविधावस्थापन्नम् एतत् विश्वं वस्तुतस्त्वयैकयापि ब्राह्मीवैष्णवीरौद्रीतिव्यपदेशभेदभिन्नया शक्त्या धार्यते। आत्मशक्त्यामधिकरणरूपायां विश्वमाधेयं(त्येवं) क्रियते त्वयैवेति तात्पर्यम्। सर्वं ददासीत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) सर्वं जगत् त्वयैव धार्यते। सर्वधारणशक्तिमती त्वमेव। अग्रे एतत्पदानि सर्वपरामर्शकानि। अत्सि आत्मसात्करोषि। तैश्च ब्रह्मलिङ्गं दर्शितम् ॥ ५६ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) त्वयैतत्पाल्यत इति ॥ ७६ ॥ ५६ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) ॥ ५६ ॥

विसृष्टौ सृष्टिरूपा त्वं स्थितिरूपा च पालने। तथा संहृतिरूपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये ॥ ५७॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ ५७ ॥

(२ **चतुर्धरी**) विसृष्टौ सृष्टिकाले। पालने स्थितिकाले। जगन्मये जगद्रूपिणि। बाहुलकत्वादाम्प्रत्ययः। यद्वा जगन्ति मयन्ते जायन्ते अस्याम्। मय गतौ। अथवा जगति मयो निलयो यस्याः। डुमीञ् प्रक्षेपणे इत्यस्य रूपम् ॥ ५७ ॥

(३ **शान्तनवी**) इह जगन्मये इति पाठः। मय गतौ। मयते जानाति गच्छति। पचाद्यचि स्त्रियां टाप्। जगतो मया जगन्मया। तत्संबुद्धौ हे जगन्मये हे भुवनज्ञे हे सर्वज्ञे। सर्वे गत्यर्थाः धातवः प्रयोगात् ज्ञानार्थाः। जगन्मयि इति पाठेपि संबुद्ध्यन्तमेव। देव्यानया स्रष्टव्यत्वेन पालनीयत्वेन संहर्तृत्वेन च देवीकर्तृकजगत्कर्मकतत्तत्सर्गादिक्रियाविषयभूताज्जगतो हेतोरागता जगत्सर्गादिव्यापारमुद्दिश्यागता प्रादुर्भूता देवी जगन्मयीत्युच्यते। 'तत आगतः' इत्यधिकृत्य 'मयड्वा' इति सूत्रेण हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट्प्रत्ययः। तत आगत इत्यर्थे जगतो हेतोरागता देवी जगन्मयी। टित्वात् ङीप् ह्रस्वः। अथवा 'तत्प्रकृतवचने मयट्' प्रकृतं प्रस्तुतम् उच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम्। तदिति प्रथमासामर्थ्यात् प्रकृतवचनेऽभिधेये मयट्। जगत् प्रकृतं प्रस्तुतं कर्तव्यत्वेनोच्यते अस्यां जगन्मयी देवी। अथवा 'समूहवच्च' इति मयट् कर्तव्यानि बहूनि जगन्ति उच्यन्ते अस्यां जगन्मयी तत्संबुद्धौ ह्रस्वः। हे देवि हे जगन्मयि भुवनज्ञे। अथवा हे जगन्मयि जगन्निर्मातुमागते जगन्निर्माणकारणादागते त्वम् अस्य जगतः विसृष्टौ विशेषतः सृष्टौ उत्पादने विषये सृष्टिरूपासि। पालने विषये स्थितिरूपासि। तथा अन्तेऽवसाने संहारे विषये संहृतिरूपा चासि इत्यन्वयः। सृष्टिस्रष्ट्रयोः पालनपालयित्रोः संहृतिसंहर्त्र्योश्चाभेदेनातिशयोक्तिः। देव्याः सर्वात्मकत्वेन वा स्वरूपकथनं ज्ञेयम्। अथच हे देवि जगन्मयि ब्रह्माणि वर्तते इति व्यपदेशमात्रम्। सृष्ट्यादिकं तु त्वमेव तत् त्वमेव च करोषि नाहमिति नम्रोक्तिरप्यवसेया ॥ ५७ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) त्वयैतत्पाल्यते सृष्ट्यादिक्रियारूपापि त्वमेवेत्याह। विसृष्टाविति। सप्तम्यन्तानि तत्काललाक्षणिकानि। तथेति। जगद्रूपे इत्यर्थकम्। जगन्मये इत्यत्र छान्दसत्वात् ङीबभावः ॥ ५७ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) तथा संहृतीति ७७ ॥ ५७ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) विसृष्टाविति। जगन्मये जगद्रूपे। मयटष्टित्वात्ङीपि प्राप्ते आर्षत्वादाप्। यद्वा डुमीञ् प्रक्षेपे। अस्मादेरचि। मयः प्रक्षेपः। जगतो मयोऽस्यामित्यर्थः। मय गतावित्यस्माद्वा पचाद्यचि बोध्यम्। गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् हे भुवनज्ञे ॥ ५७ ॥

महाविद्या महामाया महामेधा महास्मृतिः। महामोहा च भवती महादेवी महासुरी ॥ ५८॥

(१ **गुप्तवती**) ॥ ५८ ॥

(२ **चतुर्धरी**) महाविद्या महावाक्यलक्षणाविद्या। महती सर्वविषया माया अन्यत्रान्याकारावभासिनी शक्तिर्महामाया। मूलाविद्येति यावत्। महामेधा सकलात्मावधारणक्षमा धीशक्तिरित्यर्थः। स्मृतिः धर्मशास्त्रं ततो महती महास्मृतिः। वेदविद्येतियावत्। महामोहा महान् रागस्तदा (श्रय) स्पदत्वात् महामोहा संसारशक्तिः। महादेवी इन्द्रादिलोकपालकर्मस्वरूपा। महासुरी हिरण्याक्षादिस्वरूपा ॥ ५८ ॥

(३ **शान्तनवी**) हे देवि त्वं महती विद्या परब्रह्मगोचरज्ञानरूपासि। हे देवि त्वं महती अविद्या अनिर्वचनीयाविद्या प्रपञ्चपरिज्ञानरूपासि। हे देवि त्वं महती माया अनात्मन्यात्मेतिबुद्धिरात्मन्यप्यनात्मेति बुद्धिर्माया। हे देवि त्वं महामेधा महती धारणावती धीर्बुद्धिः महती अमेधा अधारणावती धीः। हे देवि त्वं महास्मृतिर्ध्यानरूपा महती अस्मृतिः अध्यानरूपा। हे देवि त्वं महामोहा महाममता महाअममता च। हे देवि त्वं भगवती ऐश्वर्यादियुतासि तथा अभगवती अनैश्वर्ययुतासि च। हे देवि त्वं महादेवी महादेवस्य स्त्री। हे देवि त्वं महेश्वरी महतीश्वरी व्यापनस्वभावा। अश्नोतेराशुकर्मणि

दरस्रेचोपधायाः । अथ च महती विद्या यस्यां सा मुक्तिः । महती माया अविद्या यस्यां सा अमुक्तिः । इत्थं महामेधा स्मृतिः महास्मृतिरिष्टदेवतोपासना । महामोहा तृष्णा अस्मृतिर्मूर्च्छा निद्रा च ॥ ५८ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) महाविद्या महावाक्यलक्षणा । महामाया सच्चिदानन्दे आत्मनि संसारित्वरूपानर्थावभासहेतुमूलविद्या । महामेधा भगवतः सर्वज्ञत्वशक्तिः । महास्मृतिः विधेः सृष्ट्यनुकूलातीतकल्पगतसकलवस्तुस्मृतिरूपा देवरूपा च । महामोहेति संसारस्य मूलकारणरागरूपमोहस्वरूपा । महादेवी सकलदेवशक्तिरूपा । महासुरी हिरण्याक्षादिशक्तिरूपा ॥ ५८ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) महामोहेति ॥ ७८ ॥ ५८ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) महाविद्येति । महाविद्या 'तत्त्वमसि'इति महावाक्यजन्या विद्या महती ब्रह्मादिमोहिका मायाऽविद्याशक्तिः । महती मेधा बुद्धिश्च । महती वेदादिविषया स्मृतिश्च । महामोहस्य संसारस्य जनकत्वान्महामोहा महती पालनरूपा देवशक्तिश्च । महती देवपराजयकारिणी आसुरीशक्तिश्च । यद्वा महती सुरशक्तिः । तदा महादेवीत्यस्य महादेवस्य स्त्रीत्यर्थः । महेश्वरीति वा पाठः ॥ ५८ ॥

प्रकृतिस्त्वं हि सर्वस्य गुणत्रयविभाविनी । कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा ॥ ५९ ॥

(१ **गुप्तवती**) कालरात्रिरिति दैनंदिनप्रलयब्रह्मप्रलयमहाप्रलयरूपेति रात्र्यन्तपदत्रयार्थं इत्याहुः । वस्तुतस्तु शक्तिसंगमतन्त्रराजे तिथिविशेषेण रात्रीणां तदभिमानिदेवतानां तन्त्रमन्त्राणां चेमानि नामान्युक्तानि । तद्देवतात्रयसमष्टिरूपयोगनिद्राप्रतिपादकत्वेन रात्रिसूक्तं बह्वृचेषु प्रसिद्धम् । सामविधिब्राह्मणे 'अथ यः कामयेत पुनर्न प्रत्याजायेयम्'इत्यधिकृत्य 'रात्रीं प्रपद्ये' इत्यादिरूपो मन्त्रोऽप्यनुसंधेयत्वेनाम्नातः । स च देवीचन्द्रकलास्तवे चरमश्लोके दीक्षितैर्ज्ञानमोक्षोभयफलकत्वेन व्याख्यातः । हरिवंशेऽप्यस्या विस्तरः । एतद्देवताकत्वादेव रात्रिसूक्तमिति तन्त्रेष्वस्य स्तोत्रस्य व्यवहारः ॥ ५९ ॥

(२ **चतुर्धरी**) प्रकृतिरिति । प्रकृतिर्मूलकारणम् । गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोपलक्षणं विभावयितुमनुवर्तयितुं शीलं यस्याः । कालो मरणं तदुपलक्षिता रात्रिः । कल्पान्तरात्रिरित्यर्थः । महतः ईश्वरस्य रात्रिर्महारात्रिः । महतः ब्रह्मणो मरणोपलक्षिता रात्रिरिति यावत् । मोहः अकर्तव्ये कर्तव्यमिति ग्रहः स एव रात्रिरिव रात्रिः बुद्धिमोहकत्वात् मोहरात्रिः निद्रास्वरूपा वा । दारुणा दुष्परिहारा ॥ ५९ ॥

(३ **शान्तनवी**) हे देवि त्वं च त्वमेव सर्वस्य प्रकृतिरिति प्रक्रियते सर्वमनया प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्था अव्यक्ताख्या प्रधानम् । अथ च त्वमेव गुणान् सत्त्वरजस्तमांसि विभावयसि पृथक् कृत्य जगद्रूपेणावस्थापयसि गुणत्रयविभाविनी । सत्त्वं ज्ञानसुखहेतुः । रजो रागात्मकदुःखहेतुः । तमः आवरकमोहहेतुः । गुणाः प्रकृतिधर्माः । हे देवि त्वमेव कालरात्रिः जगत्संहारकारिणी यामभङ्गिनी (यमभगिनी) । यत्र प्रलीयते जगत् सा कालरात्रिः । हे देवि त्वमेव महारात्रिः यत्र चतुर्मुखो मुक्तिमगात् । हे देवि त्वमेव दारुणा मोहरात्रिश्चासि । ममतागर्तपातिनी महामायाख्या संसृतिः । 'दंष्ट्राकरालकालाग्निरुद्ररूपातिदारुणा । मोहरात्रिर्मोहतनुर्जगत्सूत्रे जगत्करी' ॥ ५९ ॥

(४ **नागोजीभट्टी**) सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयैर्विभाव्यते या सर्वस्य जडवर्गस्य प्रकृतिः मूलं प्रधानतत्त्वाख्यं सा त्वमेव । एतेन परमाण्वादीनां मूलकारणत्वनिरासः । कालरात्रिरिति ब्रह्मलयोपलक्षिता । महारात्रिः प्रलयरात्रिः । मोहरात्रिः ममतावर्तमोहगर्तपातिनी । महामायाख्या संसृतिकर्त्री । उक्तं च 'दंष्ट्राकरालकालाग्निरुद्रकल्पातिदारुणा । मोहरात्रिर्मोहतनुर्जगत्सूते (त्रे) जगत्करी' इति । दारुणत्वं चास्याः ब्रह्मज्ञानातिरिक्तानिवर्त्यत्वेन मोहरात्रिर्निशा च । 'अस्यास्तनुस्तमोद्वारा निशादिवसनाशिनी' इति हरिवंशोक्तेः ॥ ५९ ॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) कालरात्रिरिति ॥ ७९ ॥ ५९ ॥

(६ **दंशोद्धारः**) प्रकृतिरिति । कालरात्रिः कल्पान्तरात्रिः । महारात्रिर्महाप्रलयः । मोहरात्रिर्मोहरूपममतागर्तपातिनी मोहरात्रिः । दारुणा दुष्परिहरत्वात् ॥ ५९ ॥

त्वं श्रीस्त्वमीश्वरी त्वं ह्रीस्त्वं बुद्धिर्बोधलक्षणा । लज्जा पुष्टिस्तथा तुष्टिस्त्वं शान्तिः क्षान्तिरेव च६०

(१ **गुप्तवती**) बुद्धिः कारणभूता । बोधो व्यवसायात्मको लक्षणं फलं यस्याः सा ॥ ६० ॥

(२ **चतुर्धरी**) त्वमिति । श्रीः संपत् लक्ष्मीः । ह्रीरिति अकरणीयवैमुख्यं कश्चिदाह । ह्रीरिति मन्त्राक्षरम् । अस्यैव साधन (?) अमः अप्रत्ययस्याकारलोपेऽनुनासिके सति ह्रीमिति मन्त्राक्षरं भवति । बुद्धिः अन्तःकरणं बोधलक्षणाध्यवसायव्यापारा । लज्जा कृते करणीये परम् अज्ञानशंकया दुःखम् । पुष्टिरुपचयः । तुष्टिरधिगतादन्यत्रान्यधीशान्तिः विषयज्ञानम् । क्षान्तिरपकारिणी अनपकारिता ॥ ६० ॥

(३ **शान्तनवी**) हे देवि त्वं श्रीः संपत्तिरूपासि हरिप्रियाप्यसि । हे देवि त्वम् ईश्वरी ईश्वरस्य पत्न्यसि । 'अश्नोतेराशु-

कर्मणि वरट् चेत्रोपधायाः'इति । जगद्व्यापिनी चासि । हे देवि त्वं ह्रीः असि 'ह्रींकारो वै प्राणः' इति श्रुतेः । प्राणभूतासि । ह्रीमिति मकरान्तमव्ययं प्राणवाचि । ह्रीँ इत्यनुनासिकस्वरान्तपाठे तु देवीप्रणवासि इति रहस्यम् । ह्रींस्त्वमिति तु पाठे लज्जाशब्देन पौनरुक्त्यं स्यात् । हे देवि त्वं बुद्धिरसि चिन्मात्रब्रह्मरूपासि । हे देवि त्वं बोधलक्षणासि बोधयितृव्यापारदर्शनासि । अथवा बोधरूपासि विविधप्रपञ्चविषयविविधावगमरूपासि । हे देवि त्वं लज्जासि व्रीडासि । हे देवि त्वं पुष्टिरसि अवयवोपचितिरसि । हे देवि त्वं तथा (तेन प्रकारेण) तुष्टिरसि प्रीतिरसि । हे देवि त्वं शान्तिरूपासि विषयव्यावृत्तिरसि । हे देवि त्वमेव क्षान्तिस्तितिक्षा चासि ॥ ६० ॥

(४ नागोजीभट्टी) श्रीः संपत् लक्ष्मीः बीजं च । ईश्वरी ऐश्वर्यशक्तिः कामराजबीजं च । ह्रीः भुवनेशी बीजं च । उभयत्राप्यनुनासिकलोपश्छान्दसः । बोधो निर्णयात्मकज्ञानलक्षणं स्वरूपं यस्यास्तादृशी बुद्धिरन्तःकरणं त्वमेवेत्यर्थः । लज्जेति । अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । पुष्टिरुपचयः । तुष्टिरधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धिः । शान्तिः विषयेभ्य इन्द्रियोपरमः । क्षान्तिः सत्यां शक्तौ परापराधसहिष्णुता । एवकारस्त्वमित्यनन्तरं योज्यः ॥ ६० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) लज्जा पुष्टिरिति ८० ॥ ६० ॥

(६ दंशोद्धारः) त्वं श्रीरिति । ह्रीः स्वत एवाकार्यतो वैमुख्यं लज्जा लोकशङ्कया । ह्रीमिति पाठे प्राणरूपा । 'ह्रींकारो वै प्राणः'इतिं श्रुतेः । यद्वा ह्रींबीजरूपा ॥ ६० ॥

खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी तथा। शङ्खिनी चापिनी बाणभुशुण्डीपरिघायुधा ॥६१॥

(१ गुप्तवती) दशभुजत्वेनेमां स्तौति । खड्गिनीति ॥ ६१ ॥

(२ चतुर्धरी) चापिनी धनुष्मती । बाणः शरः । भुशुण्डी गोफणकः यष्टी वा । परिघा लोहलगुडाः । त एव आयुधानि यस्याः सा तथा ॥ ६१ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे चण्डिके त्वं यथा उक्तलक्षणप्रकारेण खड्गिनी शूलिनी गदिनी चक्रिणी शङ्खिनी चापिनी बाणा बाणवती परिघायुधा च सती अत एव घोरा अत्युग्रदर्शना भुशुण्डीति भाष्यसे इत्यन्वयः । 'अत इनिठनौ' । गदिनीत्यत्र तु 'व्रीह्यादिभ्यश्च'इति इनिः । सर्वत्र 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' । बाणा बाणवती । अर्शआदिभ्योच् मत्वर्थीयः । परिघः पारिघातनः लोहबद्धो लगुडः आयुधं यस्याः सा तथोक्ता । खड्गशूलगदाचक्रशङ्खचापबाणपरिघैरष्टभिरायुधैरष्टभुजा । घोरात्युग्राकृतिश्चण्डिका देवी भुशुण्डीति वक्ष्यमाणलक्षणासती प्रसीदत्विति भावः । मुडि खण्डने । शत्रून् मुण्डयति विखण्डयति इति कर्मण्यणि स्त्रियां ङीपि च शत्रुमुण्डी । भुजैः शत्रुमुण्डी भुजशत्रुमुण्डी । चण्डिका । अत्र हि भुजशत्रुमुण्डीशब्दैः 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति शिष्टोपदिष्टत्वात् ज इत्यस्य अत्रुम् इत्यस्य च लोपे कृते भुशुण्डीति व्युत्पाद्यते । 'भुजाभिरष्टभिः शत्रूनष्टावष्टाभिरायुधैः । मुण्डयत्युग्रचण्डीभिर्भुशुण्डी चण्डिका स्मृता' । यच्चाहुः । 'उड्डीयोड्डीय च प्राप्य नदन्ती दशकर्तिका । क्रमते वा नताङ्गी या सा भुशुण्डी निगद्यते' । एतेन बाणभुशुण्डीपरिघायुधेत्येकं पदमिति व्याख्यापव्याख्यावगन्तव्या । बाण इत्यनाकरः पाठ इत्युक्तिरपि व्युदस्ता । भुशुण्डीगोफणिकेत्युक्तिरप्ययुक्तिमूलोपेक्षणीया प्रेक्षावद्भिः । परिघो लोहार्गलमिति तु शब्दतो लिङ्गतोऽर्थतश्च भ्रष्टव्याख्यानम् । यदाह-क्षीरस्वामी । परितो हन्ति परिघः । 'परौ घः'इति हेर्घत्वम् । लोहबद्धो लगुड इति ॥ ६१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) घोरा एकहस्तस्थशिरसा भयंकरी । शङ्खिनीति । बाणभुशुण्डीपरिघश्चायुधानि यस्याः सा । अनेनास्याः काल्याः दशभुजात्वं सूचितम् । तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये । 'योगनिद्रा हरेरुक्ता महाकाली तमोगुणा । मधुकैटभनाशार्थं यां तुष्टावाम्बुजासनः । दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा । विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया । स्फुरद्दशनदंष्ट्रा सा भीमरूपापि भूमिप । रूपसौभाग्यकान्तीनां सा प्रतिष्ठा महाश्रियाम् । खड्गबाणगदाशूलशङ्खचक्रभुशुण्डिभृत् । परिघं कार्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ । एषा सा वैष्णवी माया महाकाली दुरत्यया । आराधिता वशीकुर्यात्पूजाकर्तुश्चराचरम्' इति । 'उड्डीयोड्डीय च प्राप्य नदन्ती दशकर्तिका । क्रमते या नताङ्गी वा सा भुशुण्डी निद्यते' परिघो लोहबद्धो लगुडः ॥ ६१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शङ्खिनीति ८१ ॥ ६१ ॥

(६ दंशोद्धारः) खड्गिनीति बाणा इति पाठे बाणाः सन्त्यस्या इत्यर्श आद्यच् ॥ ६१ ॥

सौम्या सौम्यतराशेषसौम्येभ्यस्त्वतिसुन्दरी । परापराणां परमा त्वमेव परमेश्वरी ॥ ६२ ॥

(१ गुप्तवती) परा ब्रह्मादयः । अपराः शक्रादयः ॥ ६२ ॥

(२ चतुर्धरी) सौम्या सौम्यवदना ह्लादहेतुत्वात् । अशेषसौम्येभ्यः सकलाह्लादहेतुभ्योऽतिसुन्दरी । सौम्यतरा

---

१ 'बाणा भुशुण्डी' इत्यपि पाठः ।

निर्वाण(रूप)कारिणीत्वात्। पराणामेवानेकब्रह्मायुषां ब्रह्मादीनां परा प्रकृष्टा परमा प्रकृष्टतरा। परमेश्वरी शक्रादीनामपि ईश्वरी ॥ ६२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वमेव जगति सौम्यासि अक्रूरा प्रशान्तासि सोमदेवतिकाप्यसि। अथवा शोभना मा लक्ष्मीर्यस्यासौ सुमः विष्णुः सुमस्य भावः सौम्यं शोभनलक्ष्मीकत्वं तत् यस्या अस्ति असौ सौम्या। अर्शआद्यच्। शोभनलक्ष्मीकत्वयुतासि। अथवा उमासहितः सोमः उमापतिः तस्य भावः सौम्यं तद्यस्याः सा सौम्या उमापतित्वयुतासि। हे देवि त्वमेव सौम्यतरासि। सूते सुधां सोमश्चन्द्रः सोमस्येयं सुधा सौमी सौमीं सुधामर्हतीति सौम्या देवाषलिस्त्वं च। दण्डादित्वात् यः। तयोर्द्वयोस्त्वमतिशयेन सौम्यासौम्यतरा। 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इति द्विवचने उपपदे तरप्। 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति पुंवद्भावः। हे देवि त्वम् अशेषसौम्येभ्यः अखिलसुंदरेभ्यः पदार्थेभ्यः तु पार्थक्येन अतिसुन्दरी असि। सुष्ठु नन्दयतीति सुन्दरी मनोज्ञा मनोरमा। 'सोमदैवतके सौम्यः सौम्यं स्यात्सुंदरेऽपि च। सौम्योऽक्रूरे बुधे सौम्यः सौम्यः शान्ते प्रयोगतः'। हे देवि त्वमेव परा श्रेष्ठा। हे देवि त्वं पराणां श्रेष्ठानां परमा अत्युत्कृष्टा परमोत्तमा। व्यवस्थया तु श्रेष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात्। अन्यथा परेषामिति स्यात्। अथवा परं ब्रह्म अनन्ति कथयन्ति पराणः क्विप्। तेषां मध्ये त्वं परमासि। यद्वा परे चापरे च परापराः। द्वन्द्वे चेति सर्वनामत्वाभावात् सुडागमाभावः। तेषां त्वं परमा। अथ हे देवि त्वमेव परमा उत्कृष्टा लक्ष्मीः। अथवा परमः ईश्वरः तस्य स्त्री त्वमेव परमेश्वरी। 'ईश्वरी स्वामिनी दुर्गा लोकानां व्यापिका च सा' ॥ ६२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सौम्या अक्रूरा भक्तेषु। असौम्यतरा दैत्येषु। अशेषसौम्येभ्यः सकलसुन्दरेभ्यस्तु अतिसुन्दरीत्यर्थः। परेति। इदमुपलक्षणम्। पश्यन्तीमध्यमावैखरीणां परा बीजरूपा च पराणाम् उत्कृष्टानां परमा प्रधानं त्वमेव। अतस्त्वं परमेश्वरी ॥ ६२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) परावराणामिति ८२ ॥ ६२ ॥

(६ दंशोद्धारः) सौम्येति। आह्लादहेतुत्वात्। सौम्यतरा भक्तानामतिमनोहरा स्वर्गादिहेतुत्वात् सकलाह्लादकेभ्योऽप्यतिसुन्दरी। पराणां ब्रह्मादीनां मध्ये परमा उत्कृष्टा। पराणामित्यत्र परशब्दस्योत्कृष्टार्थत्वेन नियमेनाऽवधेरनपेक्षणाद्व्यवस्थाभावादसर्वनामत्वान्न सुट्। परा माया मोहनैश्वर्यं यस्याः ॥ ६२ ॥

यच्च किंचित्क्वचिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मिके। तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे तदा ६३

(१ गुप्तवती) ॥ ६३ ॥

(२ चतुर्धरी) सत् वर्तमाना। असदतीतानागतशक्तिः। स्वभावः सामर्थ्यं वा। यद्वा सन्नित्यमाकाशपरमाण्वादि। असदनित्यं पृथिव्यादि यत्किंचिद्वस्तु नामग्राह्यं तस्य सतोऽसतश्च या शक्तिः सा त्वं तदा किं स्तूयसे। भेदसाध्यत्वात्स्तुतेरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

(३ शान्तनवी) हे अखिलात्मिके देवि क्वचित् जगति सत् असत् वा यच्च किंचित् वस्तु पदार्थरूपं प्रतीयते तस्य सर्वस्य सदसदात्मकस्य या शक्तिः सामर्थ्यं सा त्वमेवासि। अतः परं मया किं स्तूयसे इत्यन्वयः। पदं च पदार्थश्च ताभ्यां क्रियमाणा स्तुतिश्च स्तोता च स्तुत्यं च तत्तदुचितशक्तिश्च त्वमेवेति त्वत्तोऽन्यत्वाभावाद्भेदनिबन्धना स्तुतिः कथं प्रवर्तनीयेति भावः। इयमेव च परमावधिस्तुतिरतोऽपि का नाम स्तुतिरित्यपरो भावः। अग्न्यादितत्तदौचित्यंतत्तदर्थक्रियाकरी शक्तिरप्रतिबद्धात्मधर्मः सामर्थ्यशब्दिता ॥ ६३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सत् ब्रह्मवर्गः। असत् जडवर्गः। तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं स्तूयसे इत्यर्थः। पदपदार्थस्तोत्रस्तुत्यतच्छक्तिस्तुतीनां त्वत्तोऽन्यत्वाभाववद्भेदनिबन्धनात्स्तुतिः कथं स्यादिति भावः ॥ ६३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्य सर्वस्येति ८३ ॥ ६३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६३ ॥

यया त्वया जगत्स्रष्टा जगत्पाताऽत्ति[1] यो जगत्। सोपि निद्रावशं नीतः कस्त्वां स्तोतुमिहेश्वरः॥६४॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६४ ॥

(२ चतुर्धरी) जगत्स्रष्टा ब्रह्माकारेण। जगत्पाता विष्णुरूपेण। जगदत्ति भक्षयति रुद्रात्मना। स तादृशोऽपीश्वरो यया त्वया निद्रावशं नीतः तादृशीं त्वां स्तोतुं क ईश्वरः समर्थः किं तर्हि न कोपीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वां स्तोतुम् इह क ईश्वरः कः समर्थोऽस्ति न कोपि। तथाहि यया जगत्स्रष्टा उत्पादयिता।

---

१ 'जगत्पातात्ति' इत्यपि पाठः।

तृप्नन्तोयम्। यद्वा भविष्यदनद्यतने लुङन्तोयम्। यः जगत्पाति रक्षति। भविष्यत्सामीप्ये लट्। यद्वा जगत्पाता इति पाठः। भविष्यदनद्यतने लुङन्तोयम्। यः अवसाने जगत् अत्ति संहरति सोपि विष्णुरपि यया योगनिद्रया त्वया देव्या निद्रावशं नीतः निद्राधीनतां गमितः। 'वशा वन्ध्या गवी वश्या सुता स्त्री करणी वशा। इच्छायन्त्रणयोः पुंसि प्रभुत्वे च वशः स्मृतः' ॥ ६४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्तुत्यत्वाभावमेवाह। पुनः यया ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मना जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्तापि निद्रावशं नीतः। प्रापित इत्यर्थः। पाता पालकः। अत्ति स्वस्मिन् लयं प्रापयति। तमोगुणप्रधानमायासंबन्धादेव भगवतः सर्वोपसंहारेण स्वस्वरूपेऽवस्थानमिति भावः ॥ ६४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सोपि निद्रेति ८४ ॥ ६४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६४ ॥

विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च। कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान्भवेत्॥६५॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६५ ॥

(२ चतुर्धरी) विष्णुः पालकः। अहं ब्रह्मा। ईशानो रुद्रः। एते वयं ते त्वया यतः शरीरग्रहणं कारिताः इत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि यतस्त्वया महामायया अहं ब्रह्मा विष्णुश्च ईशानश्च ते त्रयोपि शरीरग्रहणं कारिताः। शरीरग्राहिणः कारिताः ममतात्वताः कृताः अतस्त्वां कः पुमान् स्तोतुं शक्तिमान्भवेत्। न कोपि। यः कोपि शरीरी स त्वां स्तोतुमसमर्थ एव। तदन्यस्तु मुक्तस्त्वद्रूप एव सन् कथं त्वामेव स्तोष्यति त्वं च शरीरिणी स्तुतिश्च स्तुत्यस्तोतृभेदनिबन्धना। अतस्त्वद्विषया स्तुतिः कथं घटेत। साकल्येनेति स्तुत्युपसंहार एव वरमिति भावः ॥ ६५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अहं ब्रह्मा शरीरग्रहणं कारिताः। केवलमायिकत्वाच्छरीराणामिति भावः ॥ ६५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कारितास्ते इति ८५ ॥ ६५ ॥

(६ दंशोद्धारः) विष्णुरहमीशानश्च ते त्वया शरीरग्रहणं कारिता इत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

सा त्वमित्थं प्रभावैः स्वैरुदारैर्देवि संस्तुता। मोहयैतौ दुराधर्षावसुरौ मधुकैटभौ ॥ ६६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६६ ॥

(२ चतुर्धरी) सा अनन्तरोक्तस्वभावा इत्थमेवंविधैः प्रभावैर्माहात्म्यैः। उदारैरसाधारणैः ॥ ६६ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि इत्थं वर्णितैः उदारैः दक्षिणैः वा सरलैः वरैः स्वैः स्वात्मीयैः प्रभावैः सामर्थ्यविशेषैः संस्तुता जगन्मोहयन्ती सा त्वम् एतौ इमौ। यद्वा आ इतौ एतौ आगतौ दुराधर्षौ दुःखेन अभिभवनीयौ मधुकैटभौ नाम असुरौ सुरद्विषौ मोहय अविवेकं प्रापयेत्यन्वयः। 'दक्षिणे सरलोदारौ' ॥ ६६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) साऽनन्तरोक्तस्वभावा त्वमित्थमेवंविधैरुदारैरसाधारणैः स्वैः प्रभावैर्माहात्म्यैः संस्तुता एतौ मोहय इत्यर्थः। मोहश्च भगवन्तं प्रति वरदातृरूपः ॥ ६६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मोहयैताविति ॥ ८६ ॥ ६६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६६ ॥

प्रबोधं च जगत्स्वामी नीयतामुच्युतो लघु। बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ ॥ ६७ ॥

(१ गुप्तवती) लघु क्षिप्रम्। बोधश्चेति। भावश्चेति क्वचित्पाठः ॥ ६७ ॥

(२ चतुर्धरी) एतौ हन्तुम्। बोधोऽध्यवसायश्चास्य क्रियतामित्यर्थः ॥ ६७ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वया जगत्स्वामी अच्युतः दैत्यारिर्विष्णुः लघु शीघ्रं प्रबोधं च उन्निद्रभावं नीयताम्। त्वयासौ मुच्यताम्। किंच एतौ महासुरौ हन्तुम् अस्य अच्युतस्य विष्णोः प्रबोधश्च क्रियताम्। उत्साहानुकूलबुद्ध्युन्मेषश्च क्रियतां रच्यताम् इत्यन्वयः। प्रबोधमिति प्रधाने कर्मणि द्वितीया। अप्रधाने कर्मणि तु नीयतामिति तिङाभिहितत्वात्प्रथमा ॥ ६७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्रबोधं जागरणं पालनोद्यमरूपम्। हन्तुं बोधः प्रवृत्तिः। प्रवृत्तिस्वभावत्वात्तवेति भावः। ब्रह्मणः स्रष्टृत्वेन विषवृक्षोपीति न्यायेन न हनने प्रवृत्तिः। विष्णूपरि यद्यपि पालनप्राधान्यं तथापि सतां पालनस्य दुष्टहननं विना तदसंभवात्। पालनानुगुणेनैव कदाचिद्धन्तृत्वमपि तस्य नानुपपन्नम्। एवं च भगवत्कृतेऽपि मधुकैटभवधे माणवककर्तृकाध्ययने आचार्येण कार्यमाणे कारितैरिव तत्सामर्थ्याचरणेन भगवतस्तद्वधविषयकप्रवृत्तिसंपादकत्वेन प्रेरकतया तद्धन्तृत्वं देव्या अपीति बोध्यम् ॥ ६७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनरर्धात्मकमिति । पुनः अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तद्यथा-'बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ स्वाहा' ८७ ॥ ६७ ॥

(६ दंशोद्धारः) प्रबोधमिति । जागरणम् । लघु शीघ्रम् । प्रबोधः प्रेरणा ॥ ६७ ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा । विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ ॥ ६८ ॥

(१ गुप्तवती) एवं स्तुतेति । अत्रेदं रहस्यम् । चरित्रत्रयदेवता महाकालीमहालक्ष्मीमहासरस्वत्यः क्रमेण बहिस्तमोरजस्सत्त्वरूपा एवान्तःसत्त्वरजस्तमोरूपा अपीति सात्त्विकादिपदेनैवासां क्रमेण व्यपदेशः दैत्यसंहारकर्तृत्वमपि । सा सात्त्विकादिरूपिण्येव । अत एव चण्डिकाया महिषासुरहननकाले मधुपानेनारक्तता चण्डशुम्भादिहनने महिषीवर्णता च वक्ष्यते ॥ ६८ ॥

(२ चतुर्धरी) तामसी निद्राकारेण परिणता अविद्याशक्तिः । तदुक्तम्-'आस्तीर्यं तामसी शक्तिरविद्या पश्यतोहरा । ययाच्छादितलोकोऽयं पश्यन्नपि न पश्यति' । वेधसा ब्रह्मणा ॥ ६८ ॥

(३ शान्तनवी) तदा तस्मिन् प्रलयकाले तत्र विष्णुनाभिकमले वेधसा एवं स्तुता तामसी तमोगुणसंगता निद्रात्मिका देवी मधुकैटभौ निहन्तुं विष्णोः प्रबोधनार्थाय तस्यैव नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यः तथा च उरसः वक्षसश्च निर्गम्य व्यक्तजन्मनः प्रकटजननस्य ब्रह्मणः अव्यक्तजन्मनश्च दर्शने विषये तस्थौ प्रकटीबभूवेति श्लोकयुग्मान्वयः । अव्यक्तात्प्रधानात् जन्म यस्य सः अव्यक्तादात्मनः जन्म यस्य वा । यतोस्रावात्मभूः नेत्रे च आस्यं च नासिका च बाहवश्च हृदयं चेति द्वन्द्वः । प्राण्यङ्गत्वात् प्राप्तस्यैकवद्भावस्य 'न दधिपयआदीनि' इति निषेधे बहुवचनम् । यद्वा अयन्ते अयाः प्राणाः नेत्रास्यनासिकाबाहुहृत्तेन सहिताः अयाः प्राणाः उच्छ्वासनिश्वासलक्षणाः तेभ्यः कोशेभ्यः उरसश्च निर्गत्य निद्रा ब्रह्मदर्शनपथमगमदिति भावः ॥ ६८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । एवं स्तुतेति । तामसी आवरकत्वेन तमःप्रधाना इयं शक्तिः । मधुकैटभौ एतौ निहन्तुं चेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिश्चेति । ऋषिरुवाच स्वाहेति अष्टाशीतिको मन्त्रः ८८ अर्धक इति अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तद्यथा । 'एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा स्वाहा ८९' । श्लोकास्तु पञ्च वा इति तु पुनः वै निश्चयेन पञ्च पञ्चसंख्याकाः श्लोकाः श्लोकरूपा मन्त्राः । तद्यथा विष्णोः प्रबोधेति ॥ ९० ॥ ६८ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । तामसी निद्रारूपा ॥ ६८ ॥

नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः । निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ ६९ ॥

(१ गुप्तवती) तया रीत्या तामस्यपि योगनिद्रा स्वान्तःस्थितसत्त्वमात्रस्य स्वस्या एव रूपान्तरस्यावशेषाय बहिर्व्याप्तं तमोरूपं निःसारितवतीत्याह । नेत्रास्येति । एतेन देव्या एव तन्त्रेषु मधुकैटभहन्तृत्वव्यवहार उपपद्यते । पुरुषाभ्यां सह बाहुयुद्धयोगेन पौरुषरूपेणैव तौ हतवतीति स्थितिः ॥ ६९ ॥

(२ चतुर्धरी) नेत्रास्यादिभ्यो विष्णोरित्यनुषज्यते । प्राण्यङ्गत्वेऽपि क्वचिन्न समाहारः समासोऽभिधानात् । क्वचिन्नित्यः क्वचिदेव कल्पित इति न्यायात् । हृदयम् अन्तःकरणम् । उरो वक्षः । हृदयं मन इति वा अन्य आह । हृदयं वक्षः । उरः प्रधानाङ्गं गुह्यमिति । ब्रह्मणो दर्शने चक्षुर्विषये । अव्यक्तादीश्वरात् जन्म यस्य ॥ ६९ ॥

(३ शान्तनवी) पूर्वश्लोक एव व्याख्यातास्य श्लोकस्य टीका ॥ ६९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नेत्रास्येति । विष्णोरित्यादि । उरो वक्षः । प्राण्यङ्गत्वेपि नैकवच्छान्दसत्वात् । अव्यक्तादीश्वरात् जन्म प्रादुर्भावो यस्य तस्य ब्रह्मणः दर्शने चक्षुर्विषये तस्थावित्यन्वयः ॥ ६९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) निर्गत्येति ९१ ॥ ६९ ॥

(६ दंशोद्धारः) नेत्रास्येति । पूर्वोक्तस्य विष्णोरिहाप्यनुषङ्गः । विष्णोर्नेत्रादिभ्यो निर्गम्य । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे प्राप्ते बहुवचनमार्षम् । लक्षणाहेतुरितिसूत्रे मुखनासिकाभ्यामिति भाष्यप्रयोगात् प्राण्यङ्गैकवद्भावस्यानित्यत्वाद्वा । तथाच प्रयुज्यते 'ग्रीवाकुक्षिललाटेषु नित्यं स्वेदः प्रशस्यते' । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैः' इति । कश्चित्तु नासिकास्तनयोरिति ज्ञापकमाह तन्न । अस्य निर्देशस्य स्वरूपपरत्वात् रक्षितस्तु दधिपयआदेराकृतिगणत्वमाह । हृदयं मनः उरो वक्षः ॥ ६९ ॥

उत्तस्थौ च जगन्नाथस्तया मुक्तो जनार्दनः । एकार्णवेऽहिशयनात्ततः स ददृशे च तौ ॥ ७० ॥

(१ गुप्तवती) प्रकृतकर्मानुगुणं विशेष्यमाह । जनार्दन इति ॥ ७० ॥

(२ चतुर्धरी) अहिशयनात्सर्पशय्यातः उत्तस्थावित्यन्वयः । स ददृशे च तौ इति चकारात् तौ च तं ददृशाते इत्यन्वयः । कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदम् ॥ ७० ॥

(३ शान्तनवी) तया निद्रया देव्या मुक्तः परित्यक्तः जगन्नाथः जनार्दनः विष्णुश्च एकार्णवे जगत्येकजलपूर्णे अहिशयनात् शेषनागशयनात्सकाशात् उत्तस्थौ उत्थितवान् । ततः शयनादुत्थाय उत्थानादनन्तरं वा स जनार्दनः तौ मधुकैटभौ ददृशे । तावपि तं ददृशाते । परस्मैपदं बाधित्वा 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' आत्मनेपदम् । विष्णुकर्तृकं दैत्यकर्मकं तावद्दर्शनं व्यतिबभूवे । अथच तावद्दैत्यकर्तृकं विष्णुकर्मकं दर्शनं व्यतिबभूवे । अन्यथा ददर्श इति स्यात् ॥ ७० ॥

(४ नागोजीभट्टी) उत्तस्थौ चेति । तया मुक्तस्त्यक्त इत्यर्थः । अहिशयनात् शेषशयनात् सः तौ ददृशे । अर्थात्तावपि तं ददृशाते इति कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदम् ॥ ७० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एकार्णव इति ॥ ९१ ॥ ७० ॥

(६ दंशोद्धारः) उत्तस्थाविति । अहिशयनात्सर्पशयनात् । ददृशे । कर्मव्यतिहारे तङ् । तौ च भगवन्तं ददृशाते इत्यर्थः ॥ ७० ॥

मधुकैटभौ दुरात्मानावतिवीर्यपराक्रमौ । क्रोधरक्तेक्षणौ हन्तुं ब्रह्माणं जनितोद्यमौ ॥ ७१ ॥

(१ गुप्तवती) मधुकैटभाविति । अत्रैकाक्षराधिक्यं तु वृत्तचन्द्रोदयादावस्माभिर्बहुधा समाहितम् ॥ ७१ ॥

(२ चतुर्धरी) मधुकैटभौ दुरात्मानाविति नवाक्षरेणास्यानुष्टुभः पादात् । वीर्यमुत्साहः । पराक्रमः शक्त्यतिशयः । ब्रह्माणम् अत्तुं ग्रसितुं जनितोद्यमौ आरब्धप्रयत्नौ ॥ ७१ ॥

(३ शान्तनवी) कीदृशो ददृशे जनार्दनः । मधुश्च कैटभश्च तौ । मन्यतेऽहमेव वीर इति मधुः । कीटस्येव भा यस्य तत् कीटभं कर्णमलं तत्र भवः कैटभः । इह हि पृषोदरादित्वात् भ इत्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । भीमसेनो भीम इतिवत् । क्वचिद्वृत्तबन्ध (भङ्ग) मनुसृत्य ततश्च मधुकैटभौ दुरात्मानाविति पाठः । 'युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम्' इति द्वितीयचरणे अतिवीर्यपराक्रमावित्यत्र चतुरक्षरादूर्ध्वं जगणस्य सत्त्वान्न वृत्तभङ्गः । तेन मधुकैटभावित्यत्र भौ इति न पठनीयमित्यर्थः । पथ्यावक्त्रतया नभौ । (पथ्यावक्त्रवृत्तबन्धो न गृहीतो भवति 'वर्णादादेर्नसोनश्च सागराये समे गणः । समे त्वब्ध्यर्गणो जः स्यात् पथ्यावक्त्रं तवानसौ') अन्यथा मधुकैटभौ दुरात्मानाविति नवाक्षरपादत्वेन 'अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न चाचरेत्' इति छन्दःशास्त्रसमयभङ्गप्रसङ्गः स्यात् । अथवाहुः । 'छन्दोवत् पुराणानि भवन्ति' । अन्यदेवेदं छान्दसं छन्दः । यदभ्यधुस्तद्विदः । 'न्यूनाधिकाक्षरत्वेन यत्र पादः क्वचिद्भवेत् । तद्वैदिकं निवृच्छन्दो मृत्युंजयमनुर्यथा' इति । दुरात्मानौ दुष्टबुद्धी । अतिवीर्यपराक्रमौ अत्युत्कृष्टबलौ अत्युत्कृष्टप्रभावौ अत्युत्कृष्टशक्ती अत्युत्कृष्टाङ्गौ वा । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ' । क्रोधरक्तेक्षणौ क्रोधेन रक्ते ईक्षणे ययोस्तौ प्रत्येकं तथोक्तौ ब्रह्माणं हन्तुं जनितोद्यमौ । दुर्विधिना जनितः उत्पादितः उद्यमः उत्थितः यमः कालो ययोस्तौ । यद्वा जननं जनिः । संजाता जनिर्यस्यासौ जनितः । तारकादित्वादितच् । जनितोद्यमौ आसन्नकालाविति यावत् ॥ ७१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तौ विशेषयति । मधुकैटभाविति । आद्यपादे नवाक्षरत्वं छान्दसत्वात् । वीर्यमुत्साहः । पराक्रमः शक्त्यतिशयः । अत्तुं ग्रसितुम् । अनेन प्रवृद्धस्य तमसोऽभिभावकत्वं सूचितम् ॥ ७१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्रोधरक्त इति ९३ ॥ ७१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ७१ ॥

समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान्हरिः । पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणो विभुः ॥ ७२ ॥

(१ गुप्तवती) बाहुप्रहरणो विभुरित्यस्योत्तरं द्वौ श्लोकौ क्वचित्पठ्येते । 'नच तौ युद्धवैमुख्यं शमं वाप्युपजग्मतुः । ततो विद्यासुखालोकसमुद्भूतमहोत्सवः ॥ हरिरूचे वरो मत्तो युवाभ्यां व्रियतामिति । निशम्यैतद्विभोर्वाक्यमवलोक्य परस्परम्' इति ॥ ७२ ॥

(२ चतुर्धरी) पञ्चवर्षसहस्राणि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । बाहू प्रहरणानि यस्य विष्णोः । विभुः प्रभुः ॥ ७२ ॥

(३ शान्तनवी) ततः शयनात्समुत्थाय सः भगवान् ऐश्वर्यादिमान् विभुः व्यापकः हरिः विष्णुः ताभ्यामसुराभ्यां सह युगपत् बाहुप्रहरणः सन् पञ्चवर्षसहस्राणि युयुधे । युध संप्रहारे । आत्मनेपदी दिवादिः । बाहव एव प्रहरणानि आयु-

---

१ 'रक्तेक्षणावत्तुम्' इति चतुर्धरीस्थः पाठः ।

धानि यस्यासौ बाहुयुद्धं चक्रतुरित्यर्थः। वर्षाणां सहस्राणि पञ्चेति संख्यायाः शब्दप्राधान्येऽप्यन्वर्थं वर्षाणामेव प्राधान्यमिति कालस्यात्यन्तसंयोगे द्वितीया। पञ्चसहस्राणि वर्षाणि अभिव्याप्य नियुद्धं व्यधादिति भावः॥ ७२॥

(४ **नागोजीभट्टी**) अस्याः टीका पूर्वश्लोकेन सह व्याख्याता॥ ७२॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) पञ्चवर्षेति॥ ९४॥ ७२॥

(६ **दंशोद्धारः**)॥ ७२॥

तावप्यतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ। उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्॥ ७३॥

(१ **गुप्तवती**)॥ ७३॥

(२ **चतुर्धरी**) वरः इष्टोऽर्थः व्रियतां गृह्यताम्। इतीत्यवधारणे॥ ७३॥

(३ **शान्तनवी**) अतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ संतौ तावप्यसुरौ अस्मत्तः वरः वाञ्छितोऽर्थः त्वया व्रियतां प्रार्थ्यतामिति केशवमुक्तवन्तौ ऊचतुः। अत्यधिकबलेन सामर्थ्येन उन्मत्तौ अधिकमदौ महामायाविमोहितौ प्रयुक्तौ प्रापिताविवेकौ। अस्मत्तः आवाभ्याम्। प्रशस्तकेशः केशवः विष्णुः॥ ७३॥

(४ **नागोजीभट्टी**) तावपीति। वर इष्टोर्थः। व्रियतां गृह्यताम्॥ ७३॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) पुनरर्धं तु मन्त्राणां सपञ्चनवतिः स्मृता इति। पुनः अर्धम् अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः। मन्त्राणां सप्तशतीमन्त्राणां तु पञ्चभिः सहिता नवतिः स्मृता चिन्तिता। तथथा 'उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवं स्वाहा ९५'॥ ७३॥

(६ **दंशोद्धारः**) ताविति। अस्मत्तः। आद्यादित्वात्तसिः। ननु पञ्चम्यास्तसिल् अह्यादिभ्यं इति पर्युदासात् महामायाविमोहिताविन्यनेन अस्मद्वधमेवायं वरयिष्यतीति विवेकाभावः सूचितः॥ ७३॥

श्रीभगवानुवाच।

भवेतामद्य मे तुष्टौ मम वध्यावुभावपि। किमन्येन वरेणात्र एतावद्धि वृतं मया॥ ७४॥

(१ **गुप्तवती**)॥ ७४॥

(२ **चतुर्धरी**)॥ ७४॥

(३ **शान्तनवी**) असुरौ प्रति विष्णुरवोचत्। अथेदानीं चेद्भवन्तौ मे तुष्टौ स्तः तर्हि उभावपि असुरौ मम वध्यौ मया हन्तुमर्हौ। इह 'हनो वा वध च' इति यत्। ण्यति तु घात्यौ भवेतां स्याताम्। अत्र च प्रतिपक्षे विषये किमन्येन वधादपरेण वरेण कृतं स्यात्। वधादितरवरे प्रार्थिते शत्रुशेषप्रसङ्गः स्यात्। तदन्यत्तु वस्तु भगवतो मम प्रार्थितसिद्धमेवेत्याशयादाह। भवतो मया एतावद्धि एतावदेव भवत्कर्मकमत्कर्तृकं वधलक्षणं वस्तु वृत्तं प्रार्थितं नान्यत्। वाक्ये संधिकार्यमतन्त्रम्। 'एका एकशिरोरुहा त्रिचरणा एकेक्षणा द्विस्तनी' इतिवत्। अथवा वरेणात एतावद्धीति पाठः। अतः एताभ्यां भवद्भ्याम् एतावदेव वधरूपं वस्तु मया वृतं नान्यदिति॥ ७४॥

(४ **नागोजीभट्टी**) श्रीभगवानुवाच। भवेतामिति। अत्र यदि तदेति पूरणीयम्। यदि तुष्टौ तदा तर्हि वध्यौ भवेतामित्यन्वयः। वृतमिति। नपुंसके भावे क्तः। ममेति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी॥ ७४॥

(५ **जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) भगवानुवाचेति एको मन्त्रः ९६। अर्धमन्त्रे द्वे इति द्वे अर्धमन्त्रे भवेतामिति श्लोकस्य अर्धश्लोकात्मकौ द्वौ मन्त्रौ स्यातामित्यर्थः। तथथा 'भवेतामद्य मे तुष्टौ मम वध्यावुभावपि स्वाहा ९७'। 'किमन्येन वरेणात्र एतावद्धि वृतं मया स्वाहा ९८'। 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरात्। नपुंसकप्रयोगश्चिन्त्यः॥ ७४॥

(६ **दंशोद्धारः**) भवेतामिति। अत एतावदिति संहिताया अविवक्षणान्न संधिः। अत एतावदिति पाठः सुगमः॥ ७४॥

ऋषिरुवाच।

वञ्चिताभ्यामिति तदा सर्वमापोमयं जगत्। विलोक्य ताभ्यां गदितो भगवान्कमलेक्षणः॥ ७५॥

(१ **गुप्तवती**) आपोमयं जलमयम्। आपोशनमित्यादौ प्रसिद्धः आपःशब्दोपि जलवाचकोऽस्ति। छान्दसमेवेति तु वैयाकरणाः॥ ७५॥

(२ **चतुर्धरी**) इत्युक्त (विधया) रीत्या वञ्चिताभ्यां छलिताभ्याम् आपोमयं जलमयम्। अपोभिर्मार्जनं कृत्वेत्यादावापःशब्दस्य सद्भावात्। तथा विलोक्य दृष्ट्वा आपोमयम् अम्मयम्। अथवा आपो जलानि जगत् अमयन् व्याप्नुवन् इति

---

१ 'वरेणातः' इत्यपि शान्तनवीव्याख्यातः पाठः।

विलोक्येत्यन्वयः। यद्वा सर्वं जगत् आप इति विलोक्य तथा अमयम् अहिंसनं यथा भवति तथा भगवान् गदितः। यद्वा सर्वं जगदमयं विष्णुमयं विष्णुमात्रैकशेषम् आपो जलानि विलोक्येत्यन्वयः॥ ७५॥

(३ शान्तनवी) तदा असुरवधप्रार्थनाकाले विष्णुना महामायानुकूलेन वञ्चिताभ्यां विप्रलब्धाभ्यां ताभ्यां मधुकैटभाभ्यां सर्वं जगदापोमयं विलोक्य भगवान्कमलेक्षणः पुण्डरीकाक्षः विष्णुरिति गदितः। इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उक्तः। 'विप्रलब्धस्तु वञ्चितः' इति। आप्लृ व्याप्तौ। आपः कर्माख्यायामिति आपस्शब्दः सान्तोप्यस्ति। आपोभिर्मार्जनं कुर्वीतिवत्। अपांसि कर्मसाधनानि प्रकृतानि उच्यन्ते अस्मिन् जगति तत् आपोमयम्। तत्प्रकृतवचने मयट्। अथवा 'आपः स्त्री भूम्नि'। मय गतौ। अनुदात्तेत्त्वानुबन्धनमात्मनेपदम्। चक्षिङो ङित्त्वात्। क्वचित् अनित्यमिति लङि परस्मैपदम्। आपः कर्म्यः। जगत्कर्म। आपोमयं जगदित्यत्र नकारस्य श्रुत्वेन ञकारः। सर्वमापोमयं जगत्। सर्वं जगत्कर्म। आपः कर्म्यः। अमयन् अगच्छन् व्याप्तवत्य इति विलोक्य ताभ्यां हरिरुक्त इति योजना॥ ७५॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच। वञ्चिताभ्यामिति। तदा तस्मिन् समये इति एवं वरप्रार्थनया वञ्चिताभ्यां भगवतीकृतमोहवशात् सर्वं जगत् आपोमयं विलोक्य ताभ्यां भगवान् गदित इत्यर्थः। आपोमयमित्यत्र आप्शब्दसमानादाम्प्रकृतिकादसुन्नन्तादापःशब्दान्मयट्। 'आपोमयमिदं सर्वमापो मूर्तिः शरीरिणाम्' इतिवत्॥ ७५॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरिति। 'ऋषिरुवाच स्वाहा' इत्येको मन्त्रः ९९। श्लोकार्धं पुनरिति पुनर्भूयोऽपि श्लोकार्धकम् अर्धश्लोकरूपो मन्त्रः। तद्यथा। 'वञ्चिताभ्यामिति तदा सर्वमापोमयं जगत्स्वाहा' १००। श्लोक इति श्लोकरूपो मन्त्रः। तद्यथा विलोक्य ताभ्यां गदितो भगवान् कमलेक्षणः॥ ७५॥

(६ दंशोद्धारः) वञ्चिताभ्यामिति। आपोभिर्मार्जनं कुर्यादित्यादौ दृष्ट आपस्शब्दः सकारान्तोऽपि ब्रुवते। कतमेपि नपुंसकमाप इति कोशाच्च साधितश्च 'आपः कर्माख्यायाम्' इत्युणादिसूत्रेणासुन्नन्तः तस्मात्प्राचुर्ये मयट्। यद्वा अमयं विष्णुमयम्। जगदापो विलोक्येत्यर्थः। यद्वा मय हिंसायाम्। अस्मात्पचाद्यचि अमयमहिंसं यथा भवति तथा गदित इति क्रियाविशेषणम्। यद्वा अमयन्निति छेदः। मय गतौ। सर्वं जगत् आपः अमयन् अगच्छन् व्याप्तवत्य इति विलोकयेत्यर्थः। चक्षिङो ङित्त्वेनानुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्यानित्यत्वाल्लङि परस्मैपदम्॥ ७५॥

(प्रीतौ[१] स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः)। आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता॥७६॥

(१ गुप्तवती)॥ ७६॥

(२ चतुर्धरी) श्लाघ्योऽनुरूपः। उर्वी पृथिवी यत्र सलिलेन परिप्लुता न तत्र आवां जहि घातयेत्यन्वयः॥ ७६॥

(३शान्तनवी) किं गदितः कमलेक्षणो भगवान् ताभ्याम्। हे विष्णो तव युद्धेन आवाम् असुरौ प्रीतौ स्वः भवावः। हे विष्णो त्वम् आवयोर्मधुकैटभयोः श्लाघ्यः स्तुत्यः मृत्युरन्तकः कालोऽसि। किंतु यत्रोर्वी भूमिः सलिलेन परिप्लुता नाभूत् तत्र आवां मधुकैटभौ जहि हन्या इति ताभ्यां विष्णुरुक्तः। आवयोर्वधरूपं वरं वाञ्छता मायिना तेन विष्णुना आवाम् असुरौ वञ्चितावभूतां ततो येन नौ वधो न स्यात् स कोन्यस्त्वद्वधोपायः। अयमस्ति संप्रति सर्वं जगदापोमयं जलमयम् एव वर्तते। ततश्च। यत्रोर्वी जलमयी न दृश्येत तत्रावयोरसुरयोस्त्वत्कर्तृको (स्मत्कर्मको) वधोऽस्त्विति। एवंचोक्तो हि सर्वापि पृथिवी जलमय्येवेति क नौ हनिष्यत्यसावित्यावाभ्याम् असुराभ्यां मायाविभ्यां भगवानपि वञ्चितो भविष्यत्यशुभस्य कालयापनास्त्विति भावः। आपोमय इत्यत्र आपस् इति सान्तम्। आपोभिर्मार्जनं कुर्यादिति प्रयोगश्च। मृजमृड्भ्यां जपुकुत्युकौ। 'मृत्युः स्त्रीपुंसयो रते'। जहि इति हन्तेर्विध्यादौ लोटि 'सेर्ह्यपिच्च' होहन्तेर्जः। आभीयतयाजस्यासिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः। वधिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केवलोप्यस्ति वधशब्दः शिष्टप्रयोगतः॥ ७६॥

(४ नागोजीभट्टी) किं गदितं तत्राह। आवामिति। न यत्रोर्वी यत्र वा न सलिलेन परिप्लुता तत्रावां जहीत्यर्थः॥ ७६॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) 'आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता स्वाहा' १०१॥ ७६॥

(६ दंशोद्धारः) प्रीताविति। त्वन्मृत्युरिति पाठे त्वत् त्वत्तः मृत्युरित्यर्थः॥ ७६॥

ऋषिरुवाच।

तथेत्युक्त्वा भगवता शङ्खचक्रगदाभृता। कृत्वा चक्रेण वै छिन्ने जघने शिरसी तयोः॥ ७७॥

(१ गुप्तवती) जघने तत्र जलाभावादिति भावः। एतदुत्तरं क्वचिदधिकं पठ्यते। 'हत्वा तु भगवान्विष्णुस्तावुभौ मधुकैटभौ। तयोस्तु मेदसा राजन् महीमेतामकल्पयत्। मेदिनीति तदारभ्य संज्ञामाप वसुंधरा। ततो वीतभयो ब्रह्मा

---

१ एतत्पद्यार्धं केवलं चतुर्धरीशान्तनवीभ्यामेव विवृतं न सर्वत्र।

ससर्ज विविधाः प्रजाः' इत्यादि 'संसाराब्धौ न मज्जति' इत्यन्तं तत्पश्चादेवमषा समुत्पन्नेति श्लोकः। पुराणान्तरे त्वेतदुत्तरं कथाशेषः स्मर्यते। विष्णुना स्वकृतवचनजन्यपातकनिरासाय स्वीयं वचनमङ्गीकृतवतोर्दैत्ययोरुद्धाराय च वनवासेन तपः कृत्वा वरदानाम्न्या नद्यास्तीरे मधुकेश्वरकैटभेश्वरनामकं लिङ्गद्वयं प्रतिष्ठितम्। तद्वानवाशिकानामकं क्षेत्रं प्रथितमभवदित्यादि। अस्या देव्या इति। इमे व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। अस्यास्तामस्या देव्या लक्ष्म्याश्चण्डिका तस्या इत्यर्थः॥ ७७॥

(२ चतुर्धरी) तथेत्युक्त्वा तयोर्वचनमङ्गीकृत्य जघने सक्थिद्वयमूले कृत्वा स्थापयित्वा तयोः शिरसी चक्रेण छिन्ने इत्यन्वयः। अत्र स्थलपक्षे ऊर्वोः समाहारः ऊर्वी। अतः जघने अपि ऊर्वी। अथवा देवत्वस्य पार्थिवत्वात् जघनमपि तथोच्यते॥ ७७॥

(३ शान्तनवी) सुमेधा ऋषिः सुरथं प्रति वाक्यमूचिवान्। हे मधुकैटभौ यद्यथा युवाभ्यामगादि तत्तथा न ततोऽन्यथा इत्युक्त्वा शङ्खचक्रगदाभृता भगवता विष्णुना स्वकीये जघने उपस्थादूर्ध्वप्रदेशे तयोरसुरयोः शिरसी कृत्वा निधाय अवस्थाप्य। वै प्रसिद्धौ। चक्रेण छिन्ने कृते अच्छेदिषातामित्यन्वयः। प्रलयकालजलपूरो भगवतो जघनदघ्नो जघनादधः नाभूदिति भगवतो जघनं जलप्लुतं न च। उर्वी च भवति। पृथिव्यारब्धत्वात्। इत्थं विष्णुचक्रोच्छिन्नशिरस्कत्वात्तयोरसुरयोः श्लाघ्यमृत्युता च। शङ्खश्च चक्रं च गदा च। सेनाङ्गत्वादेकवत्। तच्छङ्खचक्रगदम् आबिभर्ति शङ्खचक्रगदाभृत् तेन। यद्वा शङ्खश्च चक्रं च शङ्खचक्रं तेन सहिता गदा शङ्खचक्रगदा तां बिभर्ति शङ्खचक्रगदाभृत् तेन। स्त्रीकट्याः पुरोभागो हन्यते इति जघने इत्युपलक्षणम्॥ ७७॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच। तथेति पूर्वं वर्तमानकथाभिप्रायेण। ऋषिरुवाचेत्युक्तिः। अत्र भूय उपहाराभिप्रायेण। वस्तुतः सप्तशतीत्वव्यवहारप्रयोजकसप्तशतमन्त्रसंख्यापूरणीयतया उक्तिः। यथा चैतत्तथा कात्यायनीसंमतिपूर्वकं सर्वान्ते उपपादयिष्यामः। तत्र न यत्रोर्वीत्येवं संपादयन् तयोः शिरसी जघने उपस्थादूर्ध्वे नाभेरधोभागे कृत्वा चक्रेण छिन्नवान्॥ ७७॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुना ऋषिरिति। पुनः 'ऋषिरुवाचेत्ययं मन्त्रः १०२'। श्लोकद्वयं मन्त्रद्वयं भवदिति द्वौ श्लोकौ द्वौ मन्त्रौ भवेताम्। तद्यथा तथेत्युक्त्वेति १०३॥ ७७॥

(६ दंशोद्धारः)॥ ७७॥

एवमेषा समुत्पन्ना ब्रह्मणा संस्तुता स्वयम्। प्रभावमस्या देव्यास्तु भूयः शृणु वदामि ते॥७८॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये मधुकैटभवधो नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥

(१ गुप्तवती) अथात्रोवाचाङ्किता मन्त्रा विचार्यन्ते। ते चापेक्षानपेक्षाभ्यां सदसद्भावाभ्यां च चतुर्विधाः। तत्र सावर्णिरित्यादिः कस्योक्तिरित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वादाद्यो मार्कण्डेय उवाचेति मन्त्रोऽपेक्षितोऽस्ति च। स च वैश्यमेकं ददर्श स इत्यन्तमनुवृत्तः। तदुत्तरश्लोकस्य राजोक्तित्वेपि राजोवाचेत्यस्य नापेक्षा। स पृष्टस्तेनेत्यनेनैव तदर्थस्य निबन्धनात्। एवं राजोक्तिकर्तव्यवधानात्तदुत्तरश्लोकारम्भे पुनरपि मार्कण्डेय उवाचेत्यस्यापेक्षायां सत्यामपीत्याकर्ण्येति श्लोकस्थेनेतिशब्देन राजोक्तेः क्रोडीकारेण पूर्वप्रक्रान्ताया अनुवृत्त्याः सन्निहितायाश्च मार्कण्डेयोक्तेर्मध्यपातसंभवेन न तस्य पुनरुल्लेखः। इत्याकर्ण्येति श्लोक एव वैश्यः प्रत्युवाचेत्यस्य निबद्धतया तदुत्तरग्रन्थारम्भे वैश्य उवाचेति मन्त्रो नापेक्षित एव। तथाप्यस्ति। अत एवानन्यगतया तत्सार्थक्याय तेनैव सोर्थः स्मर्तव्यो न विद्यमानेनाप्युपायान्तरेणेति नियमः कल्पनीयः। पूर्वं श्लोकमन्त्रार्थदशायामेव बुद्धस्यार्थस्य पुनर्बोधस्यादृष्टार्थता वा 'चतुर्भिरभ्रिमादत्ते' इति विहितमन्त्रेषु द्वितीयादिमन्त्रार्थबोधस्येव वाच्यम्। तन्त्रान्तरपक्षे त्विह वैश्य उवाचेति मन्त्रो नास्त्येवेति वक्ष्यमाणत्वान्न तत्पक्षे नियमादृष्टादिकुसृष्टिः। ततो राजोवाचेत्याद्युवाचषट्कं च स्थानमपेक्षितमेवास्ति। ततो ब्रह्मोवाचेति नातीवापेक्षितम्। तदुत्तरमृष्यादित्रयमपेक्षितमेवास्ति। तत आवां जहीत्यर्धारम्भे मधुकैटभावूचतुरित्यपेक्षितमपि कैश्चित्पठ्यमानमपि ताभ्यां गदित इत्यनेन गतार्थत्वान्नास्ति। तदुत्तरमृषिरुवाचेति तु नातीवापेक्षितम्। ऋषिवाक्यस्यातीव सन्निहितत्वेनेति गदित इत्यन्वितेनेतिशब्देन तत्क्रोडीकारसंभवात्। अतएव यामलपाठेऽयं मन्त्रो नास्तीति दिक्॥ ७८॥ ॥ इति श्रीभास्कररायोन्नीतायां गुप्तवत्यां सप्तशतीमन्त्रव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

(२ चतुर्धरी) उपसंहरति एवमिति। प्रभावं प्रकृष्टं भवनम्। स्वेच्छाकृतं जन्मेति यावत्। भूयः पुनः ते तुभ्यम्॥ ७८॥ ॥ इति श्रीचतुर्धरीटीकायां मधुकैटभवधः प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

(३ शान्तनवी) एवंप्रकारेण ब्रह्मणात्मभुवा स्वयमात्मना संस्तुता एषा देवी समुत्पन्ना देवकार्यार्थे प्रादुरभूत्।

हे राजन् सुरथ त्वं भूयः पुनः भूयिष्ठं यथा भवति तथा च अस्याः देव्याः प्रभाव प्रादुर्भावं सामर्थ्यं च शृणु आकर्णय। भूयस्ते वदामि । अहं सुमेधानाम ऋषिः ॥ ७८ ॥ ॥ इति शान्तनवीटीकायां मधुकैटभवधः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) एतेन भगवद्देहस्य शुद्धमायिकत्वेनापाञ्चभौतिकतया जघने मारणेपि सलिलप्लुतत्वाभावविशिष्टोर्व्यां प्रार्थितस्य वधस्याश्रुतिरिति परास्तम् । उपसंहरति । एवमेषेति । समुत्पन्ना प्रादुर्भूता । अस्या देव्या इति अधिकरणे षष्ठी । अस्याः तामस्याः मूलभूता या त्रिगुणा महालक्ष्मीः तस्या इत्यर्थः । अत एव तुशब्दसंगतिः । भूयः प्रभावं पुनः प्रादुर्भावम् । भूय इत्युक्तिस्तु तामस्यास्तस्या अंशाभेदात् पूर्वोक्तप्रभावोपि तस्या एव इति ध्वनयितुम्। यद्वा प्राधानिकरहस्योक्त आद्यचतुर्भुजप्रादुर्भावापेक्षया मध्यमचरित्रवक्ष्यमाणाष्टादशभुजाप्रादुर्भावस्य पुनस्त्वमादाय यदुक्तिः । तदुक्त लक्ष्मीतन्त्रे। 'योगनिद्रा हरेरुक्ता या सा देवी दुरत्यया । महाकाल्यास्तनुं विद्धि तां मां देवीं सनातनीम् । मधुकैटभनाशार्थमहितौ च तदा तया । जघ्नाते वरलाभेन देवदेवेन विष्णुना । एषा सा वैष्णवी माया महाकाली दुरत्यया । स्तुत्या वशीकृता कुर्याद् दिशः स्तोतुश्चराचरम्'इति । स्तुता विश्वेश्वर्यादिसूक्तरूपया । तदुक्तम् । 'विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं तद्ब्रह्मणा तदा । स्तुतये योगनिद्रायाः समं देव्याः पुरंदरः । अस्या देव्याः समुत्पत्तिश्चरितं स्तोत्रमित्यपि । हिताय सर्वभूतानां धार्यते ब्रह्मवादिभिः' इति विश्वेश्वर्यादिसूक्तमेव रात्रिसूक्तमिति व्यवह्रियते । कालरात्रिर्महारात्रिरिति तत्र रात्रिपदाभ्यासादिति बोध्यम् । विश्वेश्वरीपदेनोपक्रमात् विश्वेश्वरीसूक्तमपि ७८ । समासौ सावर्णेः कः प्रकाशो यत्र तादृशे मन्वन्तरे तद्वर्णने इत्यर्थः ॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतसप्तशतीव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) एवमेषेति १०४ । 'श्लोकानामष्टसप्तत्याश्चतुर्भिरधिकं शतम् । उवाचवचनैः सार्धं विभागे प्रथमे मतः' इति । श्लोकानां सप्तशतीश्लोकमन्त्राणां अष्टसप्तत्याः अष्टाधिकायाः सप्ततेः । द्विन्यूनाया अशीतेरित्यर्थः । उवाचवचनैः उवाच इति वाक्यकथनैः सार्धं साकं चतुर्भिरधिकं शतं प्रथमेऽध्याये विभागे विभाजने मतः । संमत इत्यर्थः। 'मार्कण्डेयद्वयं वैश्यद्वयं राजत्रयं ततः । ऋषिपञ्चकमुद्दिष्टं भगवानेक एव तु । ब्रह्मैकं तु चतुर्विंशतिरर्धमन्त्राः प्रकीर्तिताः'इति। मार्कण्डेयद्वयमिति मार्कण्डेय उवाचेति द्वौ मन्त्रौ । वैश्यद्वयमिति वैश्य उवाचेति द्वौ मन्त्रौ । राजत्रयं तत इति राजोवाचेति त्रयो मन्त्राः । ऋषिपञ्चकमुद्दिष्टमिति ऋषिरुवाचेति पञ्च मन्त्रा उद्दिष्टाः । भगवानेक एव त्विति तु पुनः भगवानुवाचेति एको मन्त्रः । ब्रह्मैकमिति ब्रह्मोवाचेति एको मन्त्रः । ऊनचतुर्विंशत्यर्धमन्त्राः प्रकीर्तिता इति तु पुनः चतुर्विंशेतिसंख्याका अर्धमन्त्रा अर्धश्लोकरूपा मन्त्राः । पादद्वयात्मका मन्त्रा इत्यर्थः । प्रकीर्तिताः । 'उवाचपदमध्ये तु श्लोकद्वादशकेषु च'इति उवाचपदं मध्ये येषां ते उवाचपदमध्यास्तेषु एतादृशेषु श्लोकानां पद्यानां द्वादशकानि तेषु । तथाहि इत्याकर्ण्य वचस्तस्य इति श्लोकस्य अर्धद्वयमध्यवर्ती वैश्य उवाचेत्येको मन्त्र इत्यर्थः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ द्वौ मन्त्रौ भिन्नावित्यर्थः । एवं राजोवाचेत्यादिका मन्त्रा पूर्ववत् बोध्याः । तथाहि । कथं ते किंन्विति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती राजोवाचेत्येको मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ द्वौ मन्त्रौ भिन्नावित्यर्थः । तेषु किं भवत इति श्लोकस्य अर्धद्वयमध्यवर्ती वैश्य उवाचेति एको मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ मन्त्रावित्यर्थः । करोमि किं यदिति मन्त्रस्यार्धद्वयमध्यवर्ती मार्कण्डेय उवाचेत्ययं मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ मन्त्रौ बोध्यौ । उपविष्टौ कथा इति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती राजोवाचेत्ययं मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ द्वौ मन्त्रौ भवतः । भमास्य चेति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ऋषिरुवाचेत्ययं मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ मन्त्रौ बोध्यौ । संसारबन्धेति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती राजोवाचेत्ययं मन्त्रः श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ द्वौ मन्त्रौ ज्ञातव्यौ । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामीति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ऋषिरुवाचेत्ययं मन्त्रः । एतस्यैव श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ द्वौ मन्त्रौ स्तः । विबोधनार्थायेति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ब्रह्मोवाचेत्ययं मन्त्रः । एतच्छ्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ मन्त्रौ भवतः । बोधश्च क्रियतामिति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ऋषिरुवाचेत्ययं मन्त्रः । एतस्यैव श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ द्वौ मन्त्रौ स्तः । उक्तवन्ताविति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती भगवानुवाचेत्ययं मन्त्रः। एतस्यैव श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ मन्त्रौ भवतः । किमन्येनेति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ऋषिरुवाचेत्ययं मन्त्रः । एतस्यैव श्लोकस्यार्धद्वयात्मकौ द्वौ मन्त्रौ स्तः । अध्यायादौ मार्कण्डेय उवाचेत्येको मन्त्रः । विलोक्य ताभ्यामिति श्लोकस्यान्ते ऋषिरुवाचेत्यपरो मन्त्रः ॥ ७८ ॥ ॥ इति श्रीकूर्माचलेन्द्रराजर्षिवर्यश्रीज्ञानचन्द्रात्मजश्रीकुमारजगच्चन्द्राश्रितसोमयाजिपुरोहितवलभद्रपण्डितगोत्रापत्यहर्षदेवात्मजावसथ्यभगीरथविरचितानां कराचगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्रहोमविभागकारिकाणां प्रथमाध्यायस्य जगच्चन्द्रचन्द्रिकाख्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) सावर्णिरिव सावर्णिकः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । तस्येदं सावर्णिकम् । यद्वा सावर्णिकमिति अभिधत्ते । यद्वा सावर्णौ भवं सावर्णिकम् । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥ ७८ ॥ ॥ इति श्रीमहुल्लोपनामढुण्ढिराजभट्टसूरिसूनुराजारामविरचिते सप्तशतीदंशोद्धारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः २.

ऋषिरुवाच ।

देवासुरमभूद्युद्धं पूर्णमब्दशतं पुरा । महिषेऽसुराणामधिपे देवानां च पुरंदरे ॥ १ ॥

(**१ गुप्तवती**) अथ तन्त्रे नवभिः श्लोकैर्द्वितीयाद्यध्यायत्रयमन्त्रविभजनपरो द्वितीयः पटलः।“ईश्वर उवाच। द्वितीये ऋषिवागष्ट षष्टिः श्लोका इति क्रमः । ततस्तृतीयेऽध्याये तु ऋषिः प्रोवाच देशिके । पञ्चत्रिंशत्ततः श्लोकमन्त्रा ज्ञेया वरानने । देव्युवाच ततः श्लोकमन्त्र एको महेश्वरि । ऋषिरुक्तिः पुनः श्लोकमन्त्राः पञ्च सनातनाः । एवमाहुतयस्तत्र चत्वारिंशच्चतुर्युताः ।” द्वितीयेऽध्याये ऋषिरुवाचेत्येको मन्त्रः । देवासुरमित्यादयोऽष्टषष्टिः श्लोकमन्त्राः । इत्येकोनसप्ततिः । तृतीयं तु ऋषिवाक्यद्वयं देव्युवाचेत्येकः एकचत्वारिंशच्छ्लोकमन्त्रा इति चतुश्चत्वारिंशत्। देशिके इति देव्या एव गुरुत्वेन संबोधनम् । ‘चतुर्थे त्वृषिवाङ्मन्त्रः श्लोकाः षड्विंशतिस्ततः । पुनस्तथैव ऋष्युक्तिः श्लोकौ द्वौ मन्त्ररूपिणौ । एवं स्तुतेति मन्त्रोऽयामतिगुप्तोऽति पावनः । देव्युक्तिर्व्रियतां मन्त्रः कथितः षोडशाक्षरः । देवा ऊचुरिति प्रोच्य भगवत्या कृतं वदेत् । मन्त्रोऽयं शतवर्णाढ्यो द्वादशोत्तरयुक् पुनः । अथो ऋषिरुवाचेति मन्त्रश्चेति प्रसादिता । इति श्लोकास्तु चत्वारो मन्त्रास्तावन्त एव ते’ । श्लोकौ द्वावित्युक्तयोर्मध्ये प्रथमस्य प्रशंसामात्रमेव स्तुतेति । व्रियतामित्यर्धश्लोकमन्त्रोत्तरम् । ‘ददाम्यहमतिप्रीत्या स्तवैरेभिः सुपूजिता । कर्तव्यमपरं यच्च दुष्करं तन्निवेद्यताम्’ इति श्लोकः क्वचित्पठ्यते स प्रकृततन्त्रानुसारिभिः नादर्तव्य इति ध्वनयन्नाह । देवा ऊचुरिति । भगवत्या कृतं सर्वम् इत्यारभ्याम्बिके इत्यन्तोऽध्यष्टश्लोकात्मक एव मन्त्रो द्वादशाधिकशताक्षर इत्युक्त्या मन्त्रोयमित्येकवचनेन च प्रतीयते। प्रार्थनारूपार्थैक्याल्लक्षणतोऽपि युज्यते । परंतु पटलान्ते वक्ष्यमाणाभ्यामेतदध्यायस्थमन्त्रेयत्तातद्विवेचनाभ्यां सह विरोधापत्त्यैकत्वमविवक्षितम् । तावन्त एव ते इत्यत्र तच्छब्देनेषद्व्यवधानेनोक्तानध्यष्टश्लोकाननूद्य तावन्त एवेत्यनेन चतुर्मन्त्रात्मकता विधीयते । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतश्चैकोर्धश्लोकमन्त्रस्त्रयः श्लोकमन्त्रा इति सिद्ध्यति । स च यद्यपि काण्वोक्तरीत्या प्रथमार्धमात्रस्यापि निराकाङ्क्षत्वात्स एवेति सुवचम् । तथाप्युत्तरश्लोकमन्त्रद्वयेन नैराकांक्ष्यसामञ्जस्यम् । अतश्चरमस्यैवार्धस्य पूर्वोक्तेनौत्सर्गिकन्यायेन मन्त्रत्वमास्थेयम् । यश्च मर्त्य इति मन्त्रस्य तु सार्धश्लोकत्वे सत्येवैकवाक्यत्वस्य संभवादेवागत्याध्याहारादिभिः पूर्णता स्वीकार्या । अथवा वित्तर्धिविभवैरित्येतन्नैकं पदं किंतु वित्तऋद्धीति पदद्वयं भिन्नम् । वित्ता तत्संबन्धिज्ञानविषयीभूता सती संपदां विभवैर्ऋद्धिं समर्धयेत्यर्थः । ऋध्नोत्यादेर्विकरणव्यत्ययश्छान्दसः । एतेन धनवित्तपदयोः पौनरुक्त्यमपि समाहितं भवति । वस्तुतस्तु मन्त्रचतुष्टयस्यैकसंख्यावशीकारेणैकस्य कथनादेव ज्ञापकान्मन्त्रार्थोऽत्र परस्पराकाङ्क्षानिष्पत्तये एक एवानुसंधेयः । आहुतिमात्रं तु भिद्यत इत्यन्यत्रोत्सर्गसिद्धस्यैकार्थबोधकत्वैकाहुतिकरणत्वपर्याप्त्यधिकरणतयोः सामानाधिकरण्यस्यापवाद इति न कोपि दोषः । ‘श्लोकाश्चतुर्थेऽध्याये तु षट्त्रिंशत्परमेश्वरि । अथ (र्धे) मन्त्रद्वयेनैव चत्वारिंशद्द्वियुक् पुनः’। देवानां देव्याश्चैकैकोक्तिः । ऋषिवाक्यत्रयं द्वावर्धश्लोकौ पञ्चत्रिंशच्छ्लोकमन्त्रा इति द्विचत्वारिंशन्मन्त्रा इत्यर्थः ।‘एव मध्यचरित्रस्य पञ्चाशच्च शतोत्तरम् । तथा पञ्चयुतं मन्त्रा महालक्ष्म्या विभेदतः’ । महालक्ष्म्या इति द्वितीयचरित्रदेवतोक्तिः । एवमुत्तरत्र सरस्वत्यादिदेवतानामध्यायभेदेन तत्रतत्र कथनात्पूर्वाध्याये महाकाल्येव पारिशेषाद्देवता । द्वादशत्रयोदशाध्याययोरिह तन्त्रे देवताया अकथनाच्चामुण्डैव सामान्यप्राप्तादेवता चण्डिका वा । तृतीयचरित्रत्वाविशेषात् महासरस्वत्येव वा देवतेति ध्येयम् । इति श्रीगुप्तवत्यां कात्यायनीतन्त्रस्थैकविंशपटलस्य व्याख्या ॥ ॥ अथैतत्संग्रहश्लोकाः सप्त । ‘ऋषिवागष्टषष्टिः स्युः श्लोका देवासुरादयः । एवं द्वितीयकेऽध्याये मन्त्रा एकोनसप्ततिः । ऋषिर्निहन्यमानायाः पञ्चत्रिंशत्तु मन्त्रकाः । देव्योक्तिर्गर्जगर्जेतिश्लोक एव ऋषेर्वचः । पञ्च श्लोका इति चतुश्चत्वारिंशत्तृतीयके । ऋषिः शक्रादयः श्लोकाः षड्विंशतिरथर्षिवाक् । श्लोकद्वयमथो देवी श्लोकार्धं व्रियतामिति । देवा ऊचुस्त्रयः श्लोका भगवत्या कृतादिकाः । वृद्धयेऽस्मत्प्रसन्ना त्वमित्यर्धश्लोकको मनुः । ऋषेर्वचश्चतुःश्लोकीत्यध्याये तु चतुर्थके । मन्त्रा द्विचत्वारिंशत्स्युरध्यायत्रितयात्मनः । मध्यमस्य चरित्रस्य पञ्चपञ्चाशदुत्तराः । शतं मन्त्रास्तेषु देव्या वचसी द्वे ऋषेस्तु षट् । देवानामेकमर्धे द्वे अन्ये श्लोका इति स्थितिः ॥ २५ ॥’ मध्यमचरित्रस्य विष्णुर्ऋषिः । महालक्ष्मीर्देवता । उष्णिक् छन्दः । शाकम्भरी शक्तिः । दुर्गा बीजम् । वायुस्तत्त्वम् । महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । अथ मन्त्रव्याख्या । विप्रचित्तेर्दैत्यस्य पुत्री माहिष्मतीनाम्नी सिन्धुद्वीपाख्यमृषिं तपस्यन्तं महिषीवेषेणाभीषयत् । ततस्तेन महिष्येव भवेति शप्ता सती तस्यैवर्षेः शुक्रं दैत्यकन्यादर्शनेन स्कन्नं पीत्वा महिषासुराख्यं दैत्यं प्रासूतेति कथा वराहपुराणे देवीभागवते च विस्तरेण वर्णिता तत एवावगन्तव्या ॥ देवासुरं तदुभयसमाहाररूपम् ॥ १ ॥

(**२ चतुर्धरी**) भूयः शृण्विति अभिहितं तत्रेतिहासमवतारयन् ऋषिरुवाचेति । देवासुरमिति । देवाश्चासुराश्च प्रहर्तारो यस्मिंस्तद्देवासुरम् । देवासुराणामिदमिति वा परपदवृद्धिः । अब्दशतमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । महिषे रम्भासुर

त्मजे । असुराणां देवद्विषाम् अधिपे राजनि इति काकाक्षिवदन्वयः । पुरंदरे पुरंदरनाम्नि । वैवस्वतमन्वन्तर इति यावत् ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) पुरा कल्पे (युगे) महिषासुरे असुराणामधिपे सति देवानां च पुरंदरे इन्द्रे अधिपे सति देवासुरं युद्धं पूर्णम् अन्यूनम् अब्दशतं वर्षशतम् अभूदित्यन्वयः । असुराणां विजिगीषूणामिदम् आसुरं देवानाम् आसुरं देवासुरम्। अथवा देवैः सह आसुरं देवासुरं युद्धम् । यद्वा देवाश्च असुराश्च देवासुरम् । 'एषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येकवद्भावः। तस्मिन् अस्ति तदेवासुरं युद्धम् । अर्शआदित्वादच् । यद्वा देवासुरस्येदं देवासुरं युद्धम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति त्यादिवृद्ध्यभावः । अन्यथा दैवासुरमित्येव स्यात् । पुराण्यरीणां दारयति पुरंदरः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति खच्प्रत्ययः। महिषेऽसुराणामधिपे इति निचृच्छन्दो मधुकैटभौ दुरात्मानाविवितिवत् ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भूयः शृणुवित्युक्तं तत्रेतिहासमाह । ऋषिरुवाच । देवासुरमिति । असुराणामधिपे महिषे च सति पुनर्देवानामधिपे पुरन्दरे इन्द्रे सति । देवा असुराश्च प्रहर्तारो यत्र तादृशं युद्धमब्दशतमासीदित्यर्थः । देवासुरमित्यत्रार्शआदित्वादच् । रम्भासुरतपस्यया प्रसन्नस्य शिवस्यांशोऽयम् । तत्सुतो महिषः । स च तपसा देवीनिकटे मम सायुज्यं भवत्विति वरं प्रार्थितवानिति कालीपुराणे स्पष्टम् ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ द्वितीयाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते । अध्यायादावेव ऋषिरुवाचेति सकृन्मनुरिति अध्यायस्य द्वितीयाध्यायस्य आदौ पूर्वमेव 'ऋषिरुवाच स्वाहेत्येक इति सकृन्मनुरेको मन्त्रः १ । 'अष्टषष्टिमिताः श्लोकास्तन्मिता मनवो मताः' इति । अष्टभिः अधिका षष्टिरष्टषष्टिर्विंशतित्रयम् अष्टाधिकमित्यर्थः । तन्मितास्तत्परिमिताः तावन्त एव प्रत्येकं श्लोकाः देवासुरमभूयुद्धमित्यादिकाः मनवो मन्त्राः मताः स्मृताः 'एकोनसप्ततिः सर्वेऽध्याये मन्त्रा द्वितीयके' इति । एकेन ऊना सप्ततिः विंशतित्रयं नवाधिकमित्यर्थः । सर्वे मन्त्रा मनवः । द्वयोः पूरणो द्वितीयस्तस्मिन् । स्वार्थे कः । अध्यायाः प्रकीर्तिताः उक्ताः । तथाहि 'ऋषिरुवाचस्वाहा १' । देवासुरमिति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) पूर्वाध्यायान्ते भूयः शृणुवित प्रतिज्ञातं तत्प्रतिपादनायेतिहासं प्रस्तौति देवासुरमित्यादिना । देवाश्चासुराश्च योद्धारोऽस्मिन्निति देवासुरम् । अर्शआद्यच् मत्वर्थे । यद्वा देवासुराणामिदं देवासुरम् 'तस्येदम्' इत्यणि वृद्ध्यभावः। असुराणामिदम् आसुरं देवैः सहासुरं देवासुरमिति वा । पुरंदरनामधेये ॥ १ ॥

तत्रासुरैर्महावीर्यैर्देवसैन्यं पराजितम् । जित्वा च सकलान्देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) तत्र युद्धे । इन्द्रः सुरराट् ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) तत्र युद्धे महावीर्यैः असुरैः देवसैन्यम् पराजितम् अभिभूतम् अभ्यभावि । ततश्च महिषासुरः सकलान्देवान् जित्वा अभिभूय इन्द्रोऽभूदित्यन्वयः । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च वीरकर्म च कीर्तितम्' । सिनोति बध्नाति सह अनेन स्वामिना वर्तते वा सेनां सेनैव सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत्रेति । इन्द्रः सुरराट् ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तत्रासुरैरिति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २ ॥

ततः पराजिता देवाः पद्मयोनिं प्रजापतिम् । पुरस्कृत्य गतास्तत्र यत्रेशगरुडध्वजौ ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) पद्मयोनिं ब्रह्माणम् । प्रजापतिमिति तस्य विशेषणम् । ईशो रुद्रः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) ततः महिषासुरात्पराजिताः प्राप्तपराभवाः देवाः पद्मयोनिं पद्मजं प्रजापतिं ब्रह्माणं पुरस्कृत्य पुरोधाय तत्र गताः । क । यत्र ईशः शर्वः यत्र च गरुडध्वजः विष्णुरास्ते इत्यन्वयः । 'योनिः स्यात्कारणे भगे' । 'पुरोऽव्ययं गत्याख्यम्' 'पराजेरसोढः' इत्यपादानाख्या ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । पद्मयोनिं ब्रह्माणम् । प्रजापतिमिति तस्य विशेषणम् । ब्रह्मणः प्रजास्रष्टृत्वेन सिद्धसंबन्धत्वात् आदौ देवानां तत्र गमनम् । ततः पालनसंहारयोः शिवविष्ण्वोरेवाधिकारात्सब्रह्माणं तयोः समीपे गमनम् ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः पराजिता इति ४ ॥ ३॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

यथावृत्तं तयोस्तद्वन्माहिषासुरचेष्टितम् । त्रिदशाः कथयामासुर्देवाभिभवविस्तरम् ॥ ४ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ४ ॥

(**२ चतुर्धरी**) यथावृत्तं यथाभूतं तद्वत् तथैव महिषासुरस्य चेष्टितं चरितम् । त्रिदशाः देवाः तयाः रुद्रकृष्णयो-र्विषये समीपे वा कथयामासुरित्यन्वयः । देवानामभिभवस्य विस्तरः प्रपञ्चो यत्र चेष्टिते ॥ ४ ॥

(**३ शान्तनवी**) त्रिदशाः देवास्तयोरीशकेशवयोः अग्रे यथा येन प्रकारेण वृत्तं निष्पन्नं महिषासुरचेष्टितम् औद्धत्यं तद्वत्तथैव प्रकारेण वृत्तं देवाभिभवविस्तरं देवानाम् अभिभवस्य विस्तरं शब्दप्रपञ्चनं कथयामासुः । अथवा त्रिदशास्तयोरीशकेश-वयोरग्रे यथावृत्तं चरित्रमनतिक्रम्य महिषासुरचेष्टितं कथयामासुः । तद्वत् महिषासुरचेष्टितं यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य देवा-भिभवविस्तरं देवानाम् अभिभवो यस्मिन्स विस्तरो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा कथयामासुः । महिषासुरचेष्टितं च देवा-भिभवं च विस्तरसहितं कथयामासुरिति भावः ॥ ४ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) यथावृत्तमिति । देवानामभिभवस्य विस्तरः प्रपञ्चो यत्रेति चेष्टितविशेषणम् ॥ ४ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) यथावृत्तमिति ५ ॥ ४ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ ४ ॥

सूर्येन्द्राग्न्यनिलेन्दूनां यमस्य वरुणस्य च । अन्येषां चाधिकारान्स स्वयमेवाधितिष्ठति ॥ ५ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ५ ॥

(**२ चतुर्धरी**) स महिषासुरोऽधितिष्ठत्यनुतिष्ठति । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मसंज्ञा ॥ ५ ॥

(**३ शान्तनवी**) चकारेणानुक्तदिक्पत्यनुग्रहा गृह्यन्ते । ततोऽन्येषां ब्रह्मर्षीणां च अमीषां सूर्यादीनाम् अधिकारान्स महिषासुरः स्वयमेवाधितिष्ठति । सूर्यस्य इन्द्रस्य अग्नेः अनिलस्य इन्दोर्यमस्य वरुणस्य अतोऽन्येषां च देवानाम् ऋषीणां चा-धिकारेषु स्वयमेव महिषासुरस्तिष्ठति । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यधिकरणं कर्माख्यम् 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीय-सी' अन्यथाभिधाने ॥ ५ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) सूर्येन्द्रेति । स स्वयमित्यत्र 'एतत्तदोः' इति सुलोपः । स्वयमिति द्विसकारपाठस्तु 'अनचि च' इति द्वित्वेन बोध्यः ॥ ५ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) सूर्येन्द्राग्न्यनिलेति ६ ॥ ५ ॥

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ ५ ॥

स्वर्गान्निराकृताः सर्वे तेन देवगणा भुवि । विचरन्ति तथा मर्त्या महिषेण दुरात्मना ॥ ६ ॥

(**१ गुप्तवती**) ॥ ६ ॥

(**२ चतुर्धरी**) निराकृताः निःसारिताः भुवि चरन्ति इत्यन्वयः । मर्त्या मनुष्या इव ॥ ६ ॥

(**३ शान्तनवी**) दुरात्मना तेन महिषासुरेण सर्वे देवगणाः स्वर्गान्निराकृताः सन्तः भुवि विचरन्ति प्रचरन्ति मर्त्या यथा मरणधर्माणो मनुष्या इव प्रत्याख्याताः निरस्ताः निराकृताः ॥ ६ ॥

(**४ नागोजीभट्टी**) स्वर्गादिति । निराकृताः निःसारिताः ॥ ६ ॥

(**५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका**) स्वर्गान्निराकृता इति ७ ॥ ६

(**६ दंशोद्धारः**) ॥ ६ ॥

एतद्वः कथितं सर्वममरारिविचेष्टितम् । शरणं च प्रपन्नाः स्मो वधस्तस्य विचिन्त्यताम् ॥ ७ ॥

(**१ गुप्तवती**) एतद्व इति बहुवचनं हरिहरौ सशक्तिकौ लक्ष्यीकृत्य ॥ ७ ॥

(**२ चतुर्धरी**) वः इति गुरुत्वादेकशो बहुवचनम् । प्रपन्ना आगताः स्मो भवामः ॥ ७ ॥

(**३ शान्तनवी**) अत्र वः इति ब्रह्मविष्णुमहेश्वरापेक्षं बहुवचनम् । अस्माभिर्देवैरिन्द्रादिभिः एतत् अमरारिविचेष्टितं देवरिपोः महिषासुरस्य विचेष्टितम् 'औद्धत्यं देवाभिभवनं च सर्वं निरवशेषं च युष्माकमग्रे कथितम् । वयमिन्द्रादयः सर्वे वः युष्मान् त्रीन् शरणं रक्षितॄन् दुःखेभ्यः पालयितॄन् प्रपन्नाः प्राप्ताः स्मः । तस्य महिषासुरस्य वधः हननं विचिन्त्यताम् । येन स हन्येत स उपायो युष्माभिश्चिन्तनीयः । शॄ हिंसायाम् । शृणाति शत्रून् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' वेदाः प्रमाणमितिवच्छ-रणमित्येकवचनान्तं विवक्षितम् । अस्तेर्लडुत्तमपुरुषबहुवचनान्तं स्म इति । वध हिंसायाम् । वधनं वधः । भावे घञ् । 'जनिव-

ध्योश्च' इति वृद्ध्यभावः । अतएव च वधितुमर्हौ वध्यौ । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । तथा च 'मम वध्यावुभावपि' इति प्राक्तने प्रयोगे इदं च साधनमवगन्तव्यम् । 'हनो वा वध च' इति तु अदन्तत्वं तत्र दर्शितम् । ममेति । तत्र 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । यद्वा तत्र वधमर्हतो वध्यौ । 'दण्डादिभ्यो यत्' इति यत् ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एतद्व इति । वः इति द्वयोर्बहुवचनं गौरवात् । च परं शरणं प्रपन्नाः आगताः स्मो भवामः॥७॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एतद्वः कथितमिति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) एतद्व इति । व इति बहुवचनं द्वयोरपि कार्यसाधकत्वेन बहुत्वापेक्षया ॥ ७ ॥

इत्थं निशम्य देवानां वचांसि मधुसूदनः । चकार कोपं शम्भुश्च भ्रुकुटीकुटिलाननौ ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) भ्रुकुटी भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यं तेन कुटिले आनने ययोस्तौ ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) भ्रुकुटीललाटचञ्चलतया कुटिले आनने ययोः ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) इत्थं देवानां वचांसि निशम्य आकर्ण्य मधुसूदनः कैटभजित् विष्णुश्च शम्भुः मृत्युंजयश्च कोपं चकार। तौ कीदृशाकृती। भ्रुकुटीकुटिलाननौ भ्रकुटीकुटिलाननौ भृकुटीकुटिलाननौ इति पाठत्रयम् । भ्रुकुटी भ्रकुटी भृकुटी स्त्रियाम् । कुट कौटिल्ये । 'इक्श्त्यादिभ्यः' । यद्वा सर्वधातुभ्य इन् । कुटादित्वात् ङित्त्वात् गुणाभावः । कृदिकारादक्तिनो वा ङीप् । 'इको ह्रस्वो ङ्यो गालवस्य' इत्यौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् । अकारो वा । भ्रुकुंसादीनामिति पक्षे अत्वमौत्तरपदिकम् । ततश्च भ्रुवौ क्रोधात् भुग्ने कुटी इव भ्रुकुट्यौ ताभ्यां भ्रुकुटीभ्यां कुटिले भुग्ने आनने ययोस्तौ भ्रुकुटीकुटिलाननौ हरिहरौ । निशम्येति शमेर्णौ 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'शमोऽदर्शने' इति सूत्रेण चक्षुःसाधनज्ञानादन्यत्र श्रवणे मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' । चक्षुःसाधनज्ञाने तु निशामय पश्येत्यर्थे ह्रस्वत्वाभावः । चकारात् ब्रह्मापि भ्रुकुटीकुटिलाननौ कोपं चकारेत्यनुसंधेयः ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इत्थमिति । भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यं तेन कुटिले भुग्ने आनने ययोस्तौ । भ्रूशब्दस्य पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः । कुटेरिकुप्रत्ययान्तात् 'कृदिकारात्' इति ङीप् । ब्रह्मणः कोपेपि रजआधिक्येन शिवस्य तमोगुणप्राधान्येन कोपेपि तमोगुणस्याधिक्येन विष्णुकोपस्य पालकमूलत्वेन सत्त्वाधिक्यवत्तया त्रिगुणा एषा इति ध्वन्यते । अत एवोक्तं वैकृतिकरहस्ये । 'सर्वदेवशरीरेभ्यो याविर्भूतामितप्रभा । त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्महिषमर्दिनी' । तत्रापि रजःसत्त्वयोराधिक्यम् । देवानां रजःसत्त्वमयत्वात् ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) इत्थं निशम्य देवानामिति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ८ ॥

ततोऽतिकोपपूर्णस्य चक्रिणो वदनात्ततः । निश्चक्राम महत्तेजो ब्रह्मणः शंकरस्य च ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) 'मदीयाः शक्तिलेशा ये तत्तद्देवशरीरगाः' इति लक्ष्मीतन्त्रादिवचनाद्देवेष्वायुधेषु च विद्यमानः शक्तिभागः सर्वोऽप्येकीभूयाष्टादशभुजात्मकनारीशक्तिरूपेण परिणतोऽभूदित्याह । ततोऽतिकोपेत्यादिना ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) चक्रिणो विष्णोः । ततः तत्र । सार्वविभक्तिकस्तसिः । ब्रह्मणः शंकरस्य वदनात् यदित्यनुषज्यते॥९॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरम् अतिकोपपूर्णस्य चक्रिणः विष्णोः ब्रह्मणः शंकरस्य च ततः विस्तृतः तस्माच्च वदनात् सकाशात् महत्तेजः निश्चक्राम निरगात् । 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रे प्रकीर्तितम्' ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । द्वितीयं तत इति प्रसिद्धादित्यर्थकं वदनादित्यस्य विशेषणम् ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततोऽतिकोपेति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । कोपपूर्णस्य चक्रिणः ततः प्रसिद्धाद्वदनात् । तत्र तेषामित्यर्थे वा । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ९ ॥

अन्येषां चैव देवानां शक्रादीनां शरीरतः । निर्गतं सुमहत्तेजस्तच्चैक्यं समगच्छत ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्धरी) तत्तेजः ऐक्यम् एकभावं समगच्छत अभवदित्यन्वयः । समगच्छतेति छान्दसत्वादात्मनेपदम् । 'समो गम्यृच्छि' इत्यादेरकर्मकविषयत्वात् । अथवा ऐक्यम् एकम् । स्वार्थे यण् । समगच्छताऽभवत् ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) तेभ्यस्त्रिभ्यः अन्येषां शक्रादीनां च देवानां सुमहत्तेजः कर्तृ । शरीरत एव निर्गतं निरगमत् । तच्च तेजः कर्तृ । ऐक्यम् एकम् अपृथक् समगच्छत समपद्यत एकमभवत् । ऐक्यमिति । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । 'अक-

र्मकाच्च' इत्यनुवृत्तौ 'समो गम्यृच्छि' इत्यादिसूत्रेण गमेरात्मनेपदं तङ् । तच्चैक्यं समपद्यतेत्यपि क्वचित्पाठः । सकर्मकत्वे तु परस्मैपदम् । तच्चैक्यम् । एकतां समगच्छत ॥१०॥

(४ नागोजीभट्टी) अन्येषां चेति । कुपितानामिति शेषः । यत्तेजः निर्गतं तच्च ब्रह्मादीनां तेजश्च ऐक्यम् एकत्वं समगच्छत । छान्दसस्तङ् ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अन्येषामिति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) अन्येषामिति । एकमेव ऐक्यम् । चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थे ष्यञ् । एकमभवदित्यर्थः । 'अकर्मकात्' इति वर्तमाने 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्यात्मनेपदविधानात्सकर्मके तङ्संभवात् । समपद्यतेति क्वचित्पाठः ॥१०॥

अतीव तेजसः कूटं ज्वलन्तमिव पर्वतम् । ददृशुस्ते सुरास्तत्र ज्वालाव्याप्तदिगन्तरम् ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) अतीव अत्युच्छ्रितं कूटं पुञ्जम् । तत्र पुराणान्तरप्रसिद्धे कात्यायनाश्रमे ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) ते इन्द्रादयः सुराः तत्र देवसदसि । यद्वा तत्र देवतेजसि देदीप्यमाने जृम्भमाणे जयति सति अतीव अत्यर्थं सुतराम् अतितरां सुष्ठु ज्वालाव्याप्तदिगन्तरं ज्वालाभिरर्चिर्भिः व्याप्तं विद्योतितं दिशां दशानामन्तरं मध्यमन्तरालं येन तं तथोक्तम् । ज्वलन्तं दीप्यमानं पर्वतमिव हेमाद्रिमिव तेजसः कूटं ददृशुः दृष्टवन्तः । 'मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु । अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्' 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वस्त्यतीव च निर्भरे' ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अतीवेति । तत्रेत्यस्य काले इति देशे इति वा विशेषः ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अतीव तेजस इति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ११ ॥

अतुलं तत्र तत्तेजः सर्वदेवशरीरजम् । एकस्थं तदभून्नारी व्याप्तलोकत्रयं त्विषा ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) एकस्थमेकाकारेण स्थितम् । तदित्यव्ययमानन्तर्ये । नारीऽभून्नार्याकारेण परिणमत् । त्विषा दीप्त्या भासा व्याप्तं लोकत्रयं येन ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) तत्र देवानां सदसि तत्प्रागुत्पन्नं ब्रह्मविष्णुरुद्रमुखजं तेजः तत्पश्चादुत्पन्नम् । इन्द्रादिसर्वदेवशरीरजं च तेजः उभयत्विषा अतुलम् अनुपमम् । त्विषा दीप्त्या व्याप्तलोकत्रयम् एकस्थम् एकस्मिन्नेव समवायिनि तिष्ठत् एकत्वेन अपृथक् भावेनावतिष्ठत् वर्तमानं सत् नारी अभूत् । तत्तेजः स्त्रीरूपमभूदिति भावः । 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति शार्ङ्गरवादिपाठान्नृत्वजातिविवक्षायां ङीषि वृद्धिः ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अतुलमिति । तत् ततः । तत्र पुराणान्तरप्रसिद्धे कात्यायनाश्रमे तत्तेजः एकस्थं सन्नारी अभूत् । त्विषा दीप्त्या ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अतुलं तत्रेति १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) अतुलमिति । तत् ततः । आनन्तर्येऽव्ययम् ॥ १२ ॥

यदभूच्छाम्भवं तेजस्तेनाजायत तन्मुखम् । याम्येन चाभवन्केशा बाहवो विष्णुतेजसा ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) शाम्भवं शैवं तत्तेजस्तेनाजायत । तदित्यव्ययम् । तस्या इत्यर्थः । तस्या मुखं तन्मुखं वा । याम्येन यमसंबन्धितेजसा ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) यत् शम्भोरिदं शाम्भवं तेजः तेन तस्याः नार्याः मुखम् अजायत अजनिष्ट । याम्येन यमदेवताकेन तेजसा तस्याः नार्याः केशा अभवन् । विष्णुतेजसा तस्या नार्याः बाहवश्चाभवन् । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यत्र यमाच्चेति वक्तव्यमित्याहुः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तेजोविभागेनाङ्गविभागमाह । यदिति । शम्भोः श्वेताङ्गतया तत्तेज आयातं मुखं श्वेतमित्यर्थः । विष्णोर्नीलवर्णतया बाहवोऽष्टादश नीलाः ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यदभूच्छाम्भवमिति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) यदभूदिति। याम्येन केशा अभवन्नित्यत्र तस्या इत्यध्याहारः। तन्मुखमित्यसमस्तं वा। तदित्यव्ययं तस्या इत्यर्थे ॥ १३ ॥

सौम्येन स्तनयोर्युग्मं मध्यमैन्द्रेण चाभवत्। वारुणेन च जङ्घोरू नितम्बस्तेजसा भुवः ॥१४॥

(१ गुप्तवती) सौम्येनेति। सौम्यशब्दादण्। सोमशब्दाच्छान्दसो वा व्यण्। जङ्घोरू इति भिन्ने पदे। नितम्बः कटिपश्चाद्भागः ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) सौम्येन चान्द्रमसेन तेजसा। जङ्घोर्विति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। दीर्घपाठस्तु एकवद्भावस्य वैदिकः। तथा समर्थनीयः। अन्य आह। जङ्घासहितौ ऊरू जङ्घोरू इति। वारुणेनैव जङ्घा अभवत्। ऊरू नितम्बस्तेजसा भुव इति वा। नितम्बः कटिपश्चाद्भागः ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) सौम्येन सोमदेवताकेन तेजसा तस्या नार्याः स्तनयोः युग्ममभवत्। ऐन्द्रेण तेजसा मध्यम् अभवत्। वरुणसंबन्धिना वारुणेन तेजसा जङ्घोरू जङ्घाभ्यां सहितौ ऊरू जङ्घोरू अभवताम्। जङ्घे च ऊरू च वारुणेन तेजसा प्रत्येकमभूतामित्यर्थः। अन्यथा जानुबाहुवत् प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावान्नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं स्यात्। भुवस्तेजसा नितम्बः कटिप्रदेशः अभवत्। जङ्घोरू इति नदधिपयआदित्वान्नैकवचनमिति पक्षे जङ्घा च ऊरुश्चेति जात्यैकवचनं विग्रहे ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सौम्येनेति। सोमसंबन्धिनेत्यर्थः। छान्दसत्वादिदमर्थेऽपि यण्। अत एव श्वेतस्तनी। ऐन्द्रेण मध्यं रक्तम्। जङ्घे ऊरू इत्यत्र पूर्वनिपातैकवद्भावविधेरनित्यत्वान्न दोषः। भिन्ने पदे वा। जङ्घे ऊरू च वारुणेनेत्यन्वयः। भुवः पृथ्व्याः नितम्बः कटिपश्चाद्भागः ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सौम्येनेति ॥ १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) सौम्येनेति। वारुणेन जङ्घा ऊरू, नितम्बश्च भुवस्तेजसेति सम्बन्धः। चकारो भिन्नक्रमः नितम्ब इत्यस्याग्रे बोध्यः। केचित् जङ्घोर्विति। प्राण्याङ्गत्वादेकवद्भावे अर्शआदित्वाद्दीर्घ इत्याहुः। तन्न। द्वन्द्वे जङ्घोरुशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसंगात् 'लक्षणहेत्वोः' इत्यादिनिर्देशात्पूर्वनिपातानियमाद्वा कथंचिद्योज्यम्। जङ्घासहिते ऊरू इति वा बोध्यम्। जङ्घोरु इति ह्रस्वपाठः सुगमः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणस्तेजसा पादौ तदङ्गुल्योऽर्कतेजसा। वसूनां च कराङ्गुल्यः कौबेरेण च नासिका॥१५॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) तदङ्गुल्यः पादाङ्गुल्यः। वसूनां तेजसा इत्यनुषज्यते ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) ब्रह्मणस्तेजसा तस्या नार्याः पादावभवताम्। तदङ्गुल्यः पादयोरङ्गुल्यः अर्कतेजसा अभवन्। अष्टानां वसूनां च तेजसा कराङ्गुल्यः अभवन्। कौबेरेण कुबेरसंबन्धिना तेजसा नासिका अभवत् ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ब्रह्मण इति। अतएव पादौ रक्तौ। एतदुक्तं वैकृतिकरहस्ये। 'श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला। रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुरुन्मदा। सुचित्रजघना चित्रमाल्याम्बरविभूषणा। चित्रानुलेपना कान्तिरूपसौभाग्यशालिनी' इति। एवं च रूपेणापि त्रिगुणत्वं सूचितम्। स्वस्य चित्रत्वात् चित्रमाल्यादिधारणम्। वसूनामित्यस्य तेजसेति शेषः। एवमन्यत्रापि ॥ १५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ब्रह्मणस्तेजसेति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ब्रह्मण इति। तदङ्गुल्यः पादाङ्गुल्यः न तु तस्या अङ्गुल्यः। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामार्शित्वात् कराङ्गुल्यः इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ १५ ॥

तस्यास्तु दन्ताः संभूताः प्राजापत्येन तेजसा। नयनत्रितयं जज्ञे तथा पावकतेजसा ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) प्राजापत्येन दक्षप्रजापतिसंबन्धिना ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) प्राजापत्येन दक्षप्रजापतिसंबन्धिना तेजसेति वामनपुराणदर्शनात्। जज्ञे जातम् ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) तस्या नार्याः दन्तास्तु प्राजापत्येन प्रजापतिसंबन्धिना तेजसा संभूताः समभवन्। प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः'। तथा नयनत्रितयं पावकतेजसा वह्नितेजसा जज्ञे अजनिष्ट। जनेः कर्तरि परोक्षे लिड्यात्मनेपदम् ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्या इति। प्राजापत्येन दक्षादितेजसा। तेन ब्रह्मणस्तेजसा पादावित्यनेन न विरोधः। पावकोऽग्निः ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्यास्तु दन्ता इति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्या इति । प्राजापत्येन दक्षादिसंबन्धिना ॥ १६ ॥

भ्रुवौ च संध्ययोस्तेजः श्रवणावनिलस्य च । अन्येषां चैव देवानां संभवस्तेजसां शिवा ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) संध्ययोः सायंप्रातस्त्रैवर्णिकवन्दनीयदेवतयोः । तेजः कर्तृ । युगलभ्रुवौ जज्ञे । भ्रूयुग्मात्मना पारेणतम् । तेजसां संभवः एकशरीरात्मना परिणाम एव शिवा ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) संध्ययोः पूर्वपरयोस्तेजसः भ्रुवावभूताम् । करणकर्तृत्वम् । साध्वसिश्छिनत्ति इतिवत् । श्रवणौ कर्णौ संभवतीति संभवः कार्यम् । अन्येषां वायुनासत्यविश्वकर्मप्रभृतीनां देवानां तेजसां शिवासंभव इत्यन्वयः । अनादिष्टलिङ्गत्वात्पुंस्त्वम् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) तस्या नार्याः ये भ्रुवौ तत्संध्ययोस्तेजः । यद्वा यत्संध्ययोस्तेजः तत्तस्या नार्या भ्रुवौ इति द्वुभयथा योज्यम् । तथा अनिलस्य वायोः यत्तेजः तौ तस्या नार्याः श्रवणौ शब्दग्रहौ । यद्वा यौ तस्या नार्याः श्रवणौ शब्दग्रहौ तत् अनिलस्य वायोः तेज इत्युभयथापि योज्यम् । तदित्थम् । उक्तानां च ततोऽन्येषां च देवानां च संबन्धिनां तेजसां यः संभवः समुदायः सा शिवा सर्वमङ्गला देवी । यद्वा या शिवा स देवानां तेजसां संभवः इत्युभयथापि योज्यम् । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति । सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गसंख्याभाञ्जि भवन्ति । श्रूयते शब्द आभ्यामिति करणे ल्युटि श्रवणौ शब्दग्रहौ इति पुँल्लिङ्गता । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यभिधानतस्तु नपुंसकत्वेन । श्रवणं अनिलस्य चेति पाठोपि सभ्यः ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भ्रुवौ चेति । संध्ययोस्तेजः भ्रुवावभूतामित्यन्वयः । करणस्यैव कर्तृत्वविवक्षा । 'पुंनपुंसकयोः कर्णः श्रवणः श्रवणं श्रुतौ' इति हेममाली । अन्येषां च देवानां संबन्धितेजसां शिवा चण्डीसंभवः । एकीभावः कार्यं वेत्यर्थः । एव प्रसिद्धो ॥ १७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) भ्रुवौ च संध्ययोरिति १८ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १७ ॥

ततः समस्तदेवानां तेजोराशिसमुद्भवाम् । तां विलोक्य मुदं प्रापुरमरा महिषार्दिताः ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) मुदं चित्तोल्लासम् ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) ततः शिवायाः देव्या आविर्भावानन्तरं समस्तदेवानां तेजोराशिसमुद्भवां तेजःपुंजात्समुद्भवन्तीं तां सर्वमंङ्गलां देवीं विलोक्य अमराः प्राक् महिषार्दिता अपि महिषासुरेण हिंसिता अपि मुदं प्रीतिं प्रापुः प्राप्तवन्तः । अर्द हिंसायां चुरादिः । क्तः कर्मणि ॥

(ततो देवा ददुस्तस्यै स्वानि स्वान्यायुधानि च ।
ऊचुर्जयजयेत्युच्चैर्जयन्तीं ते जयैषिणः ॥ :)

ततो देवीदर्शनतः प्रमोदावाप्त्यनन्तरं ते देवा जयैषिणः सन्तः तां देवीं जयन्तीं जयजय इत्युच्चैरूचुः । अथ ते देवाः सर्वेऽपि तस्यै देव्यै स्वानि स्वान्यायुधानि च ददुः ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तेजोराशिसमुद्भवामिति सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः । मुदं हर्षम् । ब्रह्मादिषु विद्यमानस्वतेजसैव भगवती आविर्भूतेति तात्पर्यम् । एवमायुधदानमपि बोध्यम् ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः समस्तेति १९ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । तेजोराशिसमुद्भवाम् इत्यस्यावयवोत्पत्तिमात्रे तात्पर्यं न तु देव्या ब्रह्मादीनां देव्यधीनत्वेन पूर्वोक्तेन सह विरोधात् । अनित्यत्वापत्तेश्च ॥ १८ ॥

शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य ददौ तस्यै पिनाकधृक् । चक्रं च दत्तवान्कृष्णः समुत्पाट्य स्वचक्रतः १९

(१ गुप्तवती) शूलं शूलादित्यतः प्राक् । 'ततो देवा ददुस्तस्यै स्वानि स्वान्यायुधानि च' इत्यर्धमधिकं क्वचित्पठ्यते । इदमर्धमेव स्वीकृत्य कबन्धा युयुधुर्देव्या इत्यर्धमुत्तरश्लोकेन पुनरुक्तं कैश्चिदपठ्यमानं परित्यज्याध्यायपाठे तु शेषश्च सर्वनागेश

---

१ इदं पद्यं पाठकर्तृभिर्न गृह्यते । सर्वैर्व्याख्यातृभिर्न व्याख्यातं च । केवलं शान्तनव्यामवास्य संग्रहः ।

इत्यादिश्लोकेषु मन्त्रत्वसामञ्जस्यं संपद्यत इति द्रष्टव्यम्। चक्रं चेति चकाराद्गदामपि। वैकृतिकरहस्ये गदयैव संहाष्टादशायुधसंख्यापूर्तिस्मरणात्॥ १९॥

(२ चतुर्धरी) विनिष्कृष्य। उत्पाटयेति यावत्। पिनाकधृक् महादेवः। कृष्णः स्वचक्रतः सुदर्शनात् समुत्पाद्य जनयित्वा। समुत्पाटयेति वा पाठः। एवमुत्तरत्रापि॥ १९॥

(३ शान्तनवी) देवायुधानि मन्त्रध्यानवशंवददेवताकृतीन्यत्यद्भुतशक्तीनीति शूलात् शूलायुधदैवतात् विनिष्कृष्य आकृष्य पिनाकधृक् पिनाकी शिवः तस्यै देव्यै शूलमायुधम् स्वसदृक्षमायुधं ददौ दत्तवान्। आयुधाधिदेवतासामर्थ्यादायुधं स्वसदृक्षमायुधं सूते यत्तत्तस्यै दत्तवानिति भावः। 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्।' कृष्णः विष्णुः स्वचक्रतः सुदर्शनात् चक्रं समुत्पाद्य आकृष्य तस्यै देव्यै दत्तवान्। यथा देवतेजोभिः तेजोमयी देवी समभवत् तथा तदायुधान्यपि देवायुधसमुद्भवान्येव दैवतेच्छयेति नात्राश्चर्यमिति भावः॥ १९॥

(४ नागोजीभट्टी) शूलमिति। विनिष्कृष्य आकृष्येत्यर्थः। कृषेर्ण्यन्तस्य रूपम्। एवमग्रेपि। अत्र चक्रं चेति चाददात्॥ १९॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शूलं शूलादिति २०॥ १९॥

(६ दंशोद्धारः)॥ १९॥

शङ्खं च वरुणः शक्तिं ददौ तस्यै हुताशनः। मारुतो दत्तवांश्चापं बाणपूर्णे[1] तथेषुधी॥ २०॥

(१ गुप्तवती) इषुधी तूणीरौ॥ २०॥

(२ चतुर्धरी) वरुणश्च शङ्खं दत्तवानित्यनुषज्यते। चापं धनुः। बाणपूर्णे अक्षयबाणे इषुधी तूणौ। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः। इषुधी तूणौ॥ २०॥

(३ शान्तनवी) वरुणश्च शङ्खं तस्यै देव्यै ददौ। हुताशनश्च अग्निः तस्यै देव्यै शक्तिमायुधविशेषं ददौ। अत्रापि शङ्खतः शक्तिश्च शङ्खं शक्तिं चाकृष्य दत्तवन्तौ ताविति भावः। मरुदेव मारुतः मारुतो वायुस्तस्यै देव्यै चापं दत्तवान्। तथा मारुत एव बाणपूर्णे शरसंभृते इषुधी तस्यै देव्यै दत्तवान्। अक्षयबाणपूर्णे तूणौ दत्तवान्। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः'। इषवः धीयन्तेऽत्र। इषुधी इति द्विवचनसव्यापसव्याभ्यां चापाकर्षणसूचनार्थम्॥ २०॥

(४ नागोजीभट्टी) शङ्खं चेति। वरुणाच्छङ्खस्य। अग्नेः शक्तेः। वायोश्चापबाणयोर्लाभ इत्यर्थः। शङ्खं चेति चकारो वक्ष्यमाणपाशसमुच्चय इत्यर्थे वा॥ २०॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शङ्खं च वरुण इति २१॥ २०॥

(६ दंशोद्धारः) शङ्खमिति। इषवो बाणा धीयन्तेऽनयोस्ताविषुधी तूणौ। द्विवचनं तु सव्यापसव्याभ्यां चापाकर्षणसूचनाय॥ २०॥

वज्रमिन्द्रः समुत्पाट्य कुलिशादमराधिपः। ददौ तस्यै सहस्राक्षो घण्टामैरावताद्गजात्॥ २१॥

(१ गुप्तवती)॥ २१॥

(२ चतुर्धरी) कालदण्डात् समुत्पाटयेत्यनुषज्यते॥ २१॥

(३ शान्तनवी) अमराधिपः सहस्राक्षः इन्द्रः शचीपतिः कुलिशात् वज्रात् सकाशात् वज्रं पविं समुत्पाट्य आकृष्य तस्यै देव्यै ददौ। किंच स एव इन्द्रः शचीपतिः ऐरावतात् स्वर्गगजात् सकाशात् घण्टां च महतीम् आकृष्य तस्यै देव्यै ददौ। 'वज्रोऽस्त्री हीरिके पवौ' 'संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत्'। इदि परमैश्वर्ये। इन्दति इन्द्रः। सोऽन्योपि स्यात् अत उक्तम् अमराधिप इति। सोऽन्योपि देवः स्यात् अत उक्तं सहस्राक्ष इति। सहस्रमक्षीणि यस्य स तथोक्तः। सोऽहिः शेषोपि सहस्राननत्वात् सहस्रमेवाक्षीणि यस्येत्यवधृतविग्रहत्वस्य विवक्षितत्वाददोषः। रूढिर्योगमपहरतीति तु न्यायोऽत्र नाश्रितः। तत्र ह्याश्रितेऽयं व्यावृत्त्या कीर्तनेन शेषो नास्तीति यद्यपि स्यात् तथापि पदाश्रयणजनितः पौनरुक्त्यदोषः प्रसज्येतेत्यलं विस्तरेण। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' समासान्तः॥ २१॥

(४ नागोजीभट्टी) वज्रमिति। देयभेदादेकस्यैव दातुः क्वचित्पुनरुपादानेपि न दोषः॥ २१॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वज्रमिन्द्र इति २२॥ २१॥

(६ दंशोद्धारः) वज्रमिति। कुलिशात् वज्रात्॥ २१॥

---

[1] 'बाणपूर्णौ' इत्यपि पाठः।

कालदण्डाद्यमो दण्डं पाशं चाम्बुपतिर्ददौ। प्रजापतिश्चाक्षमालां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुम् ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) अम्बुपतिर्वरुणः। ब्रह्मा अक्षमालां कमण्डलुं च ददावित्यन्वयः। प्रजापतिरिति ब्रह्मणो विशेषणं ब्रह्मा अक्षमालां कमण्डलुं चेति वामनपुराणदर्शनात् ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) यमः अन्तकः कालदण्डात् आकृष्य दण्डं कालदण्डम् आयुधं तस्यै देव्यै ददौ। अम्बुपतिश्च वरुणः पाशादाकृष्य पाशं ददौ। तस्यै देव्यै पाशाख्यं शस्त्रं ददौ। 'अश्वाख्यशालिशीघ्रार्थे ? पाशो बन्धनशस्त्रयोः'। प्रजापतिर्ब्रह्मा तस्यै देव्यै अक्षमालां जपमालां ददौ। कमण्डलुं च ददौ। 'अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी'। ब्रह्मा विप्रोऽपि कश्चित्स्यात् अत उक्तं प्रजापतिरिति। स मनुरपि स्यात् अत उक्तं ब्रह्मेति। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कालेति। उत्पाट्येति शेषः। प्रजानां पतिर्ब्रह्मा। अक्षमालां कमण्डलुं च ददावित्यन्वयः। ब्रह्माक्षमालां कमण्डलुमिति वामनपुराणात् ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कालदण्डादिति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) प्रजेति। प्रजापतिरिति ब्रह्मणो विशेषणम्। दक्षो वा प्रजापतिः ॥ २२ ॥

समस्तरोमकूपेषु निजरश्मीन्दिवाकरः। कालश्च दत्तवान् खड्गं तस्याश्चर्म च निर्मलम् ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) कालश्चेति। कालो निमिषाद्यभिमानिनी देवता तस्या इति संक्षेपकत्वात् संप्रदानत्वम्। यद्वा संबन्धविवक्षायां षष्ठी। अन्य आह। खड्गं दत्तवान्। तस्य खड्गस्य चर्म च दत्तवान्। चर्म किंभूतम्। निर्मलं प्रदीप्तम्। अमु दीप्तौ इत्यस्य धातोः क्विपि रूपम्। अथवा चतुर्थ्येकवचनम्। 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रेण छन्दसि चतुर्थ्यर्थे षष्ठी बहुलं स्यात्। तस्यै इत्यर्थे तस्या इत्यर्थः ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) रविः निजान् आत्मीयान् रश्मीन् किरणान् तस्या देव्याः समस्तेषु सर्वेषु रोम्णां कूपेषु आधारगतेषु ददौ निक्षिप्तवान्। 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु'। कालो यमः तस्यै देव्यै निर्मलं खड्गं निर्मलं स्वच्छं चर्म च दत्तवान्। अङ्गत्राणसाधनं फलकं चर्म चर्ममयत्वाच्चर्म दत्तवान्। 'फलकोऽस्त्री फलं चर्म' 'कालो मृत्यौ महाकाले यमनेहसि च स्मृतः' ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) समस्तेति। कालस्तदभिमानिनी देवता। तस्या इति संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठी ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) समस्तरोमेति २४ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) समस्तेति। तस्यै इति वक्तव्ये तस्या इति षष्ठी तु शेषत्वविवक्षया रजकस्य वस्त्रं ददातीतिवत्। यद्वा तस्य आः च्छेदः इत्यव्ययमनुरूपार्थे। तस्य खड्गस्य आः योग्यं चर्मेत्यर्थः। तस्यै इति पाठः सुगमः ॥ २३ ॥

क्षीरोदश्चामलं हारमजरे च तथाम्बरे। चूडामणिं तथा दिव्यं कुण्डले कटकानि च ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) अजरे अविनश्वरे नित्यनूतने अम्बरे वाससी कटकानि वलयानि ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) क्षीराण्युदकानि यस्य यस्मिन्वा क्षीरोदश्च। 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' क्षीराब्ध्यधिदेवता अमलं हारं मुक्ताहारं तस्यै देव्यै दत्तवान्। तथा स एव क्षीरोदः तस्यै देव्यै अजरे च नूतने जरारहिते अम्बरे वाससी दत्तवान्। 'अम्बरं व्योम्नि वाससि' चूडामणिरित्यारभ्य श्लोकत्रयमेककर्तृकैकक्रियकं द्रष्टव्यम्। तथाहि विश्वकर्मा देवशिल्पी सूर्योऽपि। यदभ्यधुः। 'विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः' इति। विश्वस्य कर्मास्मादर्कात् विश्वकर्मास्य सुरशिल्पिन इति विश्वकर्मा स देवशिल्पी तस्यै देव्यै तथा चातुर्येण रचितं दिव्यं दिवि भवम्। 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्'। चूडामणिं शिरोरत्नं ददौ। तथा कुण्डले कर्णवेष्टने सुवर्तुले तस्यै देव्यै स एव विश्वकर्मा ददौ। कटकोऽर्धर्चादित्वादस्त्रियाम्। तथा स एव तस्यै देव्यै कटकानि वलयानि हस्तसूत्राख्यानि च ददौ। 'कटकोर्धर्चादित्वादस्त्रियाम्' ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्षीरोदश्चेति। अङ्गुलीयकरत्नदानान्तं क्षीरोदः कर्ता ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्षीरोदश्चेति २५ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २४ ॥